

**ZESZYT
NAUKOWY
PRAC
UKRAINOZNAWCZYCH**

nr 4/2020

**ZESZYT NAUKOWY
PRAC UKRAINOZNAWCZYCH**

**2020
nr 4**

Gorzów Wielkopolski 2020

REDAKCJA

prof. dr hab. Elżbieta Skorupska-Raczyńska – redaktor naczelna, dr Olga Lazarowych, dr Olena Pelekhata, prof. AJP dr Halina Uchto (sekretarz)

RADA NAUKOWA

prof. dr hab. Maryna Averkyna, Narodowy Uniwersytet „Akademia Ostrogska”, Ostróg (Ukraina); prof. dr Alla Kravchuk, Lwowski Narodowy Uniwersytet im. Iwana Franki, Lwów (Ukraina); prof. dr hab. Lech Aleksy Suchomlynov, Berdiański Uniwersytet Zarządzania i Biznesu, Berdiańsk (Ukraina); prof. dr hab. Volodymyr Velykochoyy, Przykarpacki Narodowy Uniwersytet im. Wasyla Stefanyka, Iwano-Frankowsk (Ukraina); prof. dr hab. Pavlo Yamchuk, Humański Narodowy Uniwersytet Sadownictwa, Humań (Ukraina); prof. nadzw. dr hab. Diana Svobodowa, Uniwersytet Ostrawski, Ostrawa (Republika Czeska), prof. nadzw. dr hab. Maria Vašutová, Uniwersytet Śląski, Opawa (Republika Czeska); prof. dr hab. Jan Zozulak, Uniwersytet Konstancyna Filozofa, Nitra (Republika Słowacka); Prof. dr Ulrich Paetzold, Brandenburski Uniwersytet Techniczny, Cottbus – Senftenberg (Republika Federalna Niemiec); prof. dr hab. Elżbieta Skorupska-Raczyńska, Akademia im. Jakuba z Paradyża, Gorzów Wielkopolski; prof. AJP dr Halina Uchto, Akademia im. Jakuba z Paradyża, Gorzów Wielkopolski

LISTA RECENZENTÓW: www.zeszytnaukowy.ajp.edu.pl

Korekta językowa: Joanna Bobin – język angielski, Joanna Rutkowska – język polski, Olga Lazarowych – język ukraiński

РЕДАКЦІЯ

проф. д-р габ. Ельжбета Скорупська-Рачинська – головний редактор, д-р Ольга Лазарович, д-р Олена Пелехата, проф. АЯП д-р Халина Ухто (секретар)

ВЧЕНА РАДА

Марина Федорівна Аверкіна, доктор економічних наук, професор, Національний університет «Острозька академія», м. Острог (Україна); Алла Миколаївна Кравчук, кандидат філологічних наук, професор, Львівський національний університет ім. Івана Франка, м. Львів (Україна); Олексій Миколайович Сухомлинов, доктор філологічних наук, професор, Бердянський університет менеджменту і бізнесу, м. Бердянськ (Україна); Володимир Степанович Великочий, доктор історичних наук, професор, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника», м. Івано-Франківськ (Україна); Павло Миколайович Ямчук, доктор філософських наук, професор, ДВНЗ «Уманський національний університет садівництва», м. Умань (Україна); Doc. PhDr. Diana Svobodová, Ph.D., Ostravská univerzita, Ostrava (Česká republika); Doc. PhDr. Mgr. Maria Vašutová, Ph.D., Slezská univerzita v Opavě (Česká republika); Prof. ThDr. Ján Zozulak, Ph.D., Univerzita Konštantyna Filozofa v Nitre (Slovenská republika); Prof. Dr. Ulrich Paetzold, Brandenburgische Technische Universität, Cottbus – Senftenberg (Bundesrepublik Deutschland) проф. д-р габ. Ельжбета Скорупська-Рачинська, Академія ім. Якуба з Парадижу, м. Гожув Великопольський; проф. АЯП д-р Халина Ухто, Академія ім. Якуба з Парадижу, м. Гожув Великопольський

СПИСОК РЕЦЕНЗЕНТІВ: www.zeszytnaukowy.ajp.edu.pl

Мовний коректор: Йоанна Бобін – англійська мова; Халина Ухто – польська мова, Ольга Миколаївна Лазарович – українська мова

Projekt okładki/ Дизайн обкладинки: Jacek Lauda/ Яцек Ляуда

Redakcja techniczna/ Технічний редактор: Małgorzata Wolniewicz/ Малгожата Вольневич

© Copyright by Akademia im. Jakuba z Paradyża 2020

ISSN 2544-8684, ISBN 978-83-65466-99 -0

AKADEMIA IM. JAKUBA Z PARADYŻA

Gorzów Wielkopolski, ul. Teatralna 25

tel. 95/721-60-71, 721-60-30 www.wydawnictwo.ajp.edu.pl e-mail: wydawnictwo@ajp.edu.pl

Зміст

I.

Інститут славістики Польської академії наук, м. Варшава
Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa
Бердянський університет менеджменту і бізнесу, м. Бердянськ
Berdiański Uniwersytet Zarządzania i Biznesu, Berdiańsk

Helena Krasowska, Lech Aleksy Suchomłynow
Obrzędowość weselna Górali polskich na Bukowinie (próba analizy leksykalnej) ... 5

II.

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника»,
м. Івано-Франківськ
Przykarpacki Narodowy Uniwersytet im. Wasyla Stefanyka, Iwano-Frankiwsk

Володимир Степанович Великочий
Українко-польські відносини в Східній Галичині
в час Великої Східноєвропейської революції (1914-1923 рр.)..... 19

Олена Миколаївна Пелехата
Сфери використання та функції польської мови в м. Івано-Франківську
(д. Станіславіві)..... 35

Наталія Ігорівна Чаграк
Філософсько-методологічні підходи до вивчення проблеми освіти
людей третього віку 47

Василь Васильович Шикеринець, Леся Василівна Польова, Світлана
Михайлівна Філюк, Андрій Петрович Зарічняк
Нормативно-правове забезпечення реалізації державної політики
в сфері культури України..... 73

III.

Уманський національний університет садівництва, м. Умань
Humański Narodowy Uniwersytet Sadownictwa, Humań

Lubow Kowalenko, Walentyna Nepozhatenko
Ocena wykorzystania potencjału turystycznego regionu..... 83

Руслан Петрович Мудрак, Віталій Іванович Рибчак
Місце та роль господарств населення в агропродовольчому виробництві
України 93

Ірина Олегівна Нижник
Замкнутий цикл агропродовольчого виробництва, як інструмент захисту
продовольчих інтересів населення країни 103

Diana Naherniuk, Witalij Rybchak Zapewnienie konkurencyjności przemysłu turystycznego Ukrainy	111
Діана Валентинівна Нагернюк, Віталій Іванович Рибчак Територіальний маркетинг як чинник розвитку туризму в регіоні	125
Віталій Іванович Рибчак, Олена Сергіївна Рибчак, Павло Миколайович Ямчук Філософський дискурс опору масофікації особистості й суспільства в духовно-інтелектуальній реальності XXI століття	135
Павло Миколайович Ямчук Микола Підгорний та радянська інтелігенція (декілька філософсько-українознавчих роздумів)	151

IV.

**Національний педагогічний університет імені Михайло Драгоманова,
м. Київ
Narodowy Pedagogiczny Uniwersytet im. Mychajlo Dragomanowa, Kijów**

Іван Богданович Остащук Рослинний символізм в українському храмовому мистецтві	169
--	-----

V.

**Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів
Lwowski Narodowy Uniwersytet im. Iwana Franki, Lwów**

Лідія Ігорівна Пузрак Польські емігранти у Великій Британії як люди пограниччя (на основі книги-репортажів Еви Вінницької „Angole”).....	183
--	-----

VI.

**Державна установа «Інститут регіональних досліджень
ім. Мар'яна Івановича Долішнього НАН України», м. Львів
Państwowa Instytucja „Instytut Badań Regionalnych im. Mariana Doliszniego
Narodowej Akademii Nauk Ukrainy”, Lwów**

Інна Михайлівна Куліш The results of management decisions: the development of virgin lands	191
--	-----

VII.

**Національний університет «Острозька академія», м. Острог
Narodowy Uniwersytet „Akademia Ostrogska”, Ostróg**

Марина Федорівна Аверкіна, Анна Вікторівна Гурко Вплив показників злочинності на економічне зростання країн Європи	199
Відомості про авторів	213

Helena Krasowska

<https://orcid.org/0000-0003-0904-5814>

Інститут славістики Польської академії наук, м. Варшава

Institut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa

Lech Aleksy Suchomłynow

<https://orcid.org/0000-0001-9657-8699>

Бердянський університет менеджменту і бізнесу, м. Бердянськ

Berdiański Uniwersytet Zarządzania i Biznesu, Berdiańsk

Obrzędowość weselna Górali polskich na Bukowinie (próba analizy leksykalnej)

Streszczenie

W artykule autorzy analizują materiał leksykalny zebrany w czasie badań terenowych na Bukowinie Karpackiej (po stronie rumuńskiej i ukraińskiej), skupiając się na obrzędowym słownictwie weselnym. Autorzy dochodzą do wniosku, że w mowie polskich górali na Bukowinie Karpackiej funkcjonują liczne zapożyczenia z języka niemieckiego, rumuńskiego, słowackiego oraz ogólnopolskie wyrazy lub gwarowe polskie wspólne z leksyką języka ukraińskiego, co świadczy o penetracji dialektologicznej i socjolingwistycznej.

Słowa kluczowe: Bukowina, pograniczne, kontakty językowe, interferencja kulturowa, penetracja dialektologiczna

Zaprezentowany szkic stanowi analizę zebranego materiału w czasie badań terenowych¹ na Bprzeł.. Miejscowa ludność dzieli miejscowość na części o nazwach: Byżenarka, Surduk, Zubrowicy, Walikuca, Potok, Grapa, Droga, Kopiec, Kniziowy Brig, Jama, Munsieł, Grozawy Wirch. Rumuni zamieszkują małą uliczkę; mieszkają obok siebie. Dolne Piotrowce są dużą wsią. Według spisu ludności z 1 stycznia 1998 roku liczyły wówczas 3856 mieszkańców, w tym Rumunów – 3578, Polaków – 230, Ukraińców – 25, Mołdawian – 11, Rosjan – 7, Żydów – 3 oraz 1 Bułgar i 1 Litwin. Polacy mieszkają w zwartych

---

¹ Praca naukowa finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2015-2018.

skupiskach, najliczniejsza grupa w jednej z głównych części Piotrowiec Dolnych – Arszyce, wcześniej noszącej potoczną nazwę Liespis. Oddalona jest od reszty osady, tworząc jakby oddzielną wioskę. Piotrowce Dolne mają 12 przysiółków o takich nazwach, jak: Ulwa i Żniamyt (zamieszkuje tu kilka rodzin góralskich), Ochian, Coasta, Maidan, Dealul Cruci, Vad, Ungi Mari, Bahna, Ilinka, Krucza Fetej. Według spisu ludności z 31.12.2000 roku wieś zamieszkuje: 2220 Rumunów, 385 Niemców, 131 Polaków, 47 Ukraińców, 3 Żydów².

Górale bukowińscy zamieszkujący wyżej wymienione wsie osiedlali się na Bukowinie od 1803 roku i stanowią na tym obszarze znaczący odsetek ludności polskiej. Szlak migracyjny górali na Bukowinę sprowadził z terenu Ziemi Czadeckiej (dziś Słowacja). Górale ci, mieszkając do 1803 roku na terenie północno-zachodniej Słowacji, nabywali elementy języka słowackiego, które przetrwały w ich mowie do dziś, np.: *klobuk* ‘kapelusz’, *cesta* ‘droga’, *taniurek* ‘talerz’.

Po osiedleniu się na Bukowinie w ciągu ostatniego stulecia górale nabywali elementy (leksykalne, ale też fonetyczne) z kolejnych języków: niemieckiego, rumuńskiego, rosyjskiego i ukraińskiego. Przykłady poszczególnych pożyczek zostaną omówione poniżej na przykładzie leksyki obrzędowej.

Wydarzeniem najbogatszym w obrzędy rodzinne jest wesele. Samo wesele jest poprzedzone okresem zalotów i narzeczeństwa młodych. Po pewnym okresie *parobek* ‘kawaler’ decyduje się na pierwszą wizytę w domu swojej wybranki. Jeżeli rodzice panny mają do niego jakieś zastrzeżenia i nie życzą sobie jego dalszej znajomości z córką, wówczas mówią mu: „nasza *dziwka* nie jest do wydania” lub „nie ma dla ciebie *dziwki*”. Jeżeli żadnych zastrzeżeń nie mają, wówczas do zapowiedzi i wesela nie jest już daleko.

parobek ‘kawaler, chłopak’: I też uże taki winkszy chłopiec, to gwariom ede uże mosz parobka, mozesz go żynić (MO). Parobki som ciekawe (SHu). Parobka przebierają za jelenia (HK, 75). Dalij, wychodzi dziecko ze szkoły, dziwki zaczynajom chodzić ku nim, parobki, potem chcom się wydawać (ED 135). Por. śl. *parobek* ‘młodzieniec ponad lat 18’ (AJS IV, 692); śl. *parobok* ‘parobczak, młodzieniec, parobek’ (SSP II, 9); ukr. *напубок* ‘ts.’ (Hrin III, 98); ogpol. *parobek* ‘stały lub sezonowy najemny robotnik, zatrudniany dawniej w gospodarstwach bogatych chłopów i w folwarkach (...)’ (SJPSz II, 606);

dziwka ‘dziewczyna, panna’: Nasza dziwka nie jest do wydania (PBH, 188). Nie ma dla ciebie dziwki (PBH, 188). U nas w seli je fajni dziwki (DPu). U naz dziwka, to je takie dziwczacko, uże winksze, co mo osimnaście roków, co gwariom, ede uże dziwka może sie wydawać (MO). Miał dwanaście synów i jedne dziwke (EK, 120). Por. śl. *dievka* ‘ts.’; cz. *dívka* ‘ts.’; ogpol. *dziewka* ‘niezameżna

² *Погосподарська книга сільської ради в Терблече, Терблече 2000 р.*

dziewczyna wiejska, służąca na wsi' (SJPSz I, 506); grnśl., śliciesz., jabł., czad. *dziewka* 'młoda, niezamężna kobieta; dziewczyna' (SGŚ VIII, 149).

Młodzi domawiają się najpierw między sobą w sprawie zapowiedzi. Później kawaler oznajmia rodzicom panny, kiedy ze swoimi rodzicami przyjdą *po słowo*, aby ustalić termin wesela i jego przygotowanie. Bardzo dawno temu rodzice decydowali, za kogo ma wyjść za mąż ich córka lub z kim ma się ożenić syn i sami ustalali, kiedy odbędzie się *słowo*. Nikt nie pytał o zdanie młodych, czy podobają się sobie nawzajem. Czasami dziewczyna po raz pierwszy zobaczyła swojego wybranego dopiero *na słowie*. A jeżeli doszło do *słowa*, to odwrotu już nie było.

Na słowo parobek przychodzi z dwoma świadkami, z których jednym jest ojciec chrzestny, a rodzice przyszłej panny młodej przygotowują poczęstunek. Najpierw przy czysto zaścielonym stole ustala się termin wesela, wyznacza się osoby będące głównymi weselnymi aktorami i omawia się wszystkie sprawy organizacyjne. Później na stół nakłada się przygotowane dania, przynosi się wódkę i ugascza się przybyłych gości. *Do zapowiedzi* daje się z trzytygodniowym wyprzedzeniem, na czwarty tydzień odbywa się ślub.

chodźć po słowo fraz. 'swaty, oficjalne zaręczyny': Prichodzi tyn młody po słowo, jak už zgodzom się z młodom (PBH, 191). Szel parobek po słowo do dziwki, gwaril z jej ojcami, a potem iszli zapisować zapowiedzi do kościoła i za tri tydzień bylo wesele (MO). Z reguły ojciec chrzestny, który był z młodym *po słowo*, sprawował w czasie wesela funkcję *staryszego*, czyli starosty (EK, 277).

Zadaniem drużbów jest zapraszanie gości na wesele, ustalonych przez *parobka i dziwkę*, którzy mają zamiar się pobrać. Drużbowie przed weselem przygotowywali *palicę*, która służyła im do końca wesela. *Palica* 'łaska' była od dołu cienka, od góry grubsza, zaokrąglona, ozdobiona skórzanym powrózkiem, ozdobiona mirtą. Na wesele drużbowie zapraszają z *poharkiem* wódki. Wchodząc do domu, zdejmują *kłobuk* 'kapelusz', trzymając go w jednej ręce, a w drugiej trzymają *palicę* i przy tym mówią:

Moi mili miliuńkowie, nie miejcie nas na zabawie
Kazali nam zwać, swadziebny ojciec, swadziebna mać,
Młody pan, młoda pani na krasne wiesiele,
Na miliutkie posiedzenie, oni Was prosili,
My Was prosimy, prichodcie jak Wasza łaska,
Do młodej na połednie, do młodego na wieczór.

palica 1. 'długi kij pasterski, zagięty na końcu, służący do odławiania owiec' DPu: Palicom tam owcy sie łapie, kiery trieja (DPu). 2. 'łaska pastucha' DPu, PMr, Pr: Koždy pastuch ma palice i strazy chudobe (SHu). 3. 'łaska' SHu, Tu,

NSr, PMr: Palicy ma, kto je skriwiony, stary, aby nie upał (SHu). No to jest palica, u nas tag nazywajom palica i stari ludzie majom palicy (MO). Družbowie z palicom całe wesele, una je ubrana w mirte (DPu). W Nowym Sołońcu z kolei przed II wojną światową i krótko po jej zakończeniu, kiedy urodziło się dziecko, to *kumotrowie* przychodzili i przynosili kądziel, jeżeli na świat przyszła dziewczynka, i laskę (*palicę*), gdy narodził się chłopiec (EK, 271). Por. ukr. *палиця*, ukr. buk. *палиця*, rum. *paľița* ‘pałka, żerdź’ (SBF, 160); ślc. *palica* ‘laska; kij’ (SSP II, 3); jabł. *palica* ‘laska do podpierania przy chodzeniu’, ‘kij’ (AJŚ II, 117, III, 325), czad. *palica* ‘laska prosta, kij’ (AJŚ II, 117), grnśl. *palica* ‘obuch siekiery’, ‘drewniana pałka’ (AJŚ III, 318, 325), ślciesz. *palica* ‘laska, kij’ (AJŚ III, 325);

pohar/poharek ‘szklanka’: Goriołkę z poharków się pije, gwariom eszcze porcija, harbata z poharów pijom (DPu). Doj te poharki na stół (DPu). W pocharkach pijeme kawę, wino, piwo, mliko (MO). Poharki to do wina, piwa, od wódki to porcija (NSr). Por. rum. *pahár* ‘szklanka; kieliszek’ (SRP, 417); ślc. *pohár* ‘kieliszek’ (SSP II, 45);

kłobuk/kłobuk ‘kapelusz’: Na głowę wkładali kłobuk (HK, 67). Chłopi to noszo kłobuki (Tu). Kłobuki nosili takie zwykle, a baby chustki (MO). No i jech nazbierol pełny kłobuk tam malinów (ED, 138). Por. ślc. *kłobúk* ‘ts.’; grnśl., ślciesz., czad. *kłobuk* ‘ts.’ (AJŚ V, 788).

Za zaproszenie na wesele družba otrzymuje *wysługę* ‘pieniądze’, za którą kupują družkom prezent w zamian za *kistkę* ‘bukiet’. Dawniej co? Wesela? odbywały się we wtorki lub czwartki. Przede wszystkim dlatego, że księża nie pozwalali robić wesela w niedzielę, by ludzie nie przychodzili do kościoła pod wpływem alkoholu, no i oczywiście był zakaz robienia wesel w niedzielę, ponieważ w niedzielę nie można kroić chleba, sałatek, przygotowywać do stołu. Współcześnie uroczystość weselna odbywa się także w sobotę lub w niedzielę.

wysługa ‘pieniądze, które dostają družbowie podczas zapraszania na wesele’: Dobrze być družbom, bo dajom wysługę i można kupowac cosik i siebie i dziewczynie (DPu). Por. ukr. *вуслуга* ‘zarobek za służbę’ (Hrin I, 187); ślciesz. *wysłóžka* ‘artykuły żywnościowe wydane pasterzowi, gdy szedł do domu na Nowy Rok’, ‘ciasto wręczane odchodzącym gościom po weselu’ (SGŚC 330);

kistka ‘wstążka, bukiet weselny’: Kistki takie biole kładom druszki gościom na weselu, a kistkami ubierajom kunie, kiedy robiom kunice (MO). Przed trumną kroczy wtedy rówieśnik, również „zebrany jako do ślubu, z mirtem i w kistkach” (EK, 317). Por. ślciesz. *kistka* ‘kokarda’ (SGŚC 138).

Wesele odbywa się u pana młodego lub u panny młodej. Rodzice, u których odbywa się wesele, zwą się *swadziebnymi ojcami*, a osobno – *swadziebny ojciec i swadziebna mać*.

swadziebna mać ‘matka w domu (panny młodej lub pana młodego), w którym odbywa się uroczystość weselna’: Swadziebna mać tak się wybrała, w takie fajne spodnice (DPu);

swadziebny ojciec ‘ojciec (panny młodej lub pana młodego), gospodarz domu, w którym odbywa się uroczystość weselna’: Swadziebny ojciec napił się i trzeja było samym robić (DPu);

swadziebni ojcowie ‘rodzice domu, w którym odbywa się uroczystość weselna’: W modelu właściwym dla Pojany Mikuli państwo młodzi razem klękają przed *swadziebnymi ojcami* panny młodej (EK, 283). Następnie idzie *starszy* ze starościną, *swadziebni ojcowie* i goście weselni (EK, 283).

Młoduchę do ślubu ubierają drużki. Czynność tę wykonują zazwyczaj w osobnym pokoju, za zamkniętymi drzwiami. W domu panny młodej również przygotowuje się mały poczęstunek, tzn. *robi się stół do wybierania*, a w innych miejscowościach mówi się *odbierania*. Zbierają się sąsiedzi, rodzina, siadają do stołu jedzą, piją, się bawią się. Potem pani młoda wychodzi zza stołu i zaczyna się obrzęd *do wybierania*. Rodzice młodej ubierają się w kożuchy, siadają na krzesłach, biorą w ręce chleb, sól, którymi błogosławią młodą pannę. *Młoducha* klęka na podłożoną poduszkę przed rodzicami na kolana. Osoba, która zna dobrze obrzęd, staje obok niej i zaczyna mówić, a młoda panna powtarza:

„*Prosim was tatku i was mamko, i was bracia i was siostry, i was sum-siedzi, bliscy i dalecy, prosim, com was kiedyś rozgniewała i złym słowem naruszyła, prosim was przez pięć krwawych ran Pana Jezusa abyście mi odpuścili. Odpuście mi*”.

Wszyscy zgromadzeni odpowiadają: „*niech ci Pan Bóg odpuści*”. Po raz drugi *prosim Was*. Odpowiadają,- *niech ci Pan Bóg odpuści*. „Po raz trzeci *prosim Was*”. Odpowiadają,- „*niech ci Pan Bóg odpuści*”. Po czym panna młoda całuje rodzicom ręce, całuje ich, potem całuje się ze wszystkimi obecnymi.

młoducha ‘panna młoda’: Nu *młoducha* ucieka i sie chowa (DPu). Zabiera *młoduche* z domu (DPu). *Młoducha* się pyto: primicie mnie za niewioste (ED, 145). Stanowi to również sygnał do rozpoczęcia błogosławieństwa rodziców *młoduchy*, czyli panny młodej (EK, 283). Na czele kroczy *młoducha* prowadzona przez drużbów, za nią pan młody wiedziony przez drużki (EK, 383). Por. słc. *mładucha* ‘ts.’; ślczes., jabł., czad. *młoducha* ‘ts.’ (AJŚ IV, 704);

wybijanie ‘pożegnanie się’: Całość tego rytuału górale określają mianem *wybierania*, a także *odbierania* (EK, 280);

odbieranie (się) ‘pożegnanie się – obrzęd weselny, związany z błogosławieństwem rodziców’: Gościńce, podobnie jak wcześniej u pana młodego, przerywa obchodzenie stołu i *odbieranie się młoduchy od ojców*, które przedstawia się tak samo, jak wyżej zaprezentowane w domu przyszłego męża (EK, 293). Całość tego rytuału górale określają mianem *wybierania*, a także *odbierania* (EK, 280).

Pan młody w dzień wesela rano ubiera się, przyjmuje muzykę, przychodzą druźbowie i wyruszają za *nanaszkami*. *Nanaszkowie* ‘świadkowie weselni’ przychodzą do młodego do domu. Szykują mały poczęstunek. Na stół kładzie się chleb i sól, pan młody klęka przed rodzicami, rodzice trzymają nad głową swojego syna chleb i sól, a on wtedy mówi:

Prosim was tatku i was mamko, i was bracia i was siostry i sumsiedzi i bliscy i dalecy jak was kiedyś obrazilem czy złym słowem naruszylem prosim was odpuście mnie – tak powtarza trzy razy.

Odpowiadają wszyscy zgromadzeni: „*Niech ci Pan Bóg odpuści*”.

nanaszka f 1. ‘matka chrzestna’ Tu: Nanaszka to kriesna mamka do berzmowania dziwczacku (MO). Nanaszka to je taka baba, co dziecko trimie do kyrstu (Tu). Moja nanaszka dawno umriła (Tu). 2. ‘świadek weselny – kobieta’ NSr: Nanaszka na weselu szycko kieruje, i gwariom nanaszka albo staroscina (NSr). Por. rum. *nașă* ‘chrzestna matka’ (SRP, 382); *нанаишка* ‘ts.’ (Hrin II, 505); ukr. buk. *нанаишка* ‘ts.’ (H.K.);

nanaszko m 1. ‘ojciec chrzestny’ Tu: W Pleszy i Nowym Sołońcu coraz częściej nazywa się ich z rumuńskiego *nanaszkami*, podczas gdy w Pojanie Mikuli są to *kumoter* i *kumotra* lub *kriesny tatko* i *kriesna mamka* (EK, 170). Nanaszko je tyn, co byl młodemu kriesnym tatkiem do berzmowania (MO). 2. ‘świadek weselny’ NSr: Taraz na weselu kladom mocki nanaszków (PMO, 166). Por. rum. *naș*, ‘chrzestny ojciec’, ‘starosta weselny’ (SRP, 382); ukr. *нанаишко* ‘ts.’ (Hrin II, 505); ukr. buk. *нанаишко* ‘ts.’ (H.K.).

Po błogosławieństwie wychodzi się z domu od pana młodego z *bańdą* ‘orkiestrą’, i wszyscy goście pana młodego idą do pani młodej, w drodze gra orkiestra, druźby *juchkają*, są to okrzyki *ojj-ojo-jo-jo-joj-oja...*, a druźki *toškają* ‘klaszczą w dłonie’.

bańda ‘muzyka, orkiestra’: Po lupaczkach downo bawili sie, bańda grała (DPu). Bańda na wiesielu gra (NSr). I bańda grała i szli do młodej (DPu). To na każdym weselu muszom być muzykanty, bo jakie by to bylo wesele, jacy z umritym idom bez bańdy (MO). U naz musi być

bańda, jak sie robi wiesiele, nie można robić wiesiela bez bańdy (MO).
 Por. niem. *Bande* ‘banda, zgraja, hałastra’; ukr. *ба́нда* ‘ts.’ (Hrin I, 26).

Pan młody, stojąc przy bramie *młoduchy*, czeka, kiedy doprowadzą mu pannę młodą. Żartując, ludzie przyprowadzają mu inne osoby: starsze przebrane babcie lub družkę. Kiedy przyprowadzają już właściwą pannę młodą, pan młody bierze ją za rękę i zaprowadza do stołu. Pani młoda przyczepia mu z lewej strony *kistkę* ‘bukiet weselny’ a otrzymuje od pana młodego bukiet kwiatów. Po krótkim poczęstunku družby zabierają *młoduchę*, a družki pana młodego i prowadzą młodą parę przed ołtarz.

Przed wyjściem pani młodej z bramy rodzinnego domu *parobki* stawiają młodej *rohaczkę*, zagradzają drogę i czekają wykupu. Pan młody musi wykupić swoją przyszlą żonę, targuje się z *parobkami* i musi dojść do porozumienia z nimi. Zazwyczaj płacił wódką i zakąską, współcześnie także wchodzi w grę pieniądze.

rohaczka ‘szlaban’: Przed wyjściem panny młodej z bramy rodzinnego domu, parobki stawiają jej rohaczkę – zagradzają drogę i czekają wykupu (HK, 83). Według jednej z relacji, ostatnio w Pojanie Mikuli zrobili taką *rohaczkę* z wagą (EK, 293). Por. rum. *rohatcă* ‘rogatka’ (SRP, 524); ogpol. *rogatka* ‘ts.’; ukr. buk. *rogatka* ‘ts.’ (H.K.).

Po ślubie w kościele państwo młodzi wraz z orkiestrą i gośćmi wracają do domu, gdzie odbywa się wesele. Od samego kościoła towarzyszy im orkiestra. Ale naprzeciwko im wychodzi inna „orkiestra”, są to babki z miskami, garnkami, łyżkami. Grają i śpiewają parze młodej:

Ideme, ideme
 Młodej nie wiedeme,
 Niechali ją w Solce
 Na słodkiej goriołce.
 Ideme, ideme,
 Młodej nie wiedeme
 Niechali w Czudynie
 Żydom na grebinie.
 Ideme, ideme
 Młodej nie wiedeme
 Niechali ją w Krasnie
 Bo jej zima strasznie. (DPu)

Kiedy państwo młodzi dochodzą do domu, specjalnie zamyka się przed nimi drzwi i nie puszcza się ich do domu. Jednocześnie goście przybyli razem z młodą parą zaczynają śpiewać:

Puście że nas puście z pieca na czeluście

Jak nas nie puście to nas pomroście

Wy moja mamiczko, roztwierajcie wrota

Wiedeme niewiaste, ze samego złota

Wy moja mamiczko, zaścielajcie progi

Wiedeme niewiaste, polumie se nogi.

Zaścielajcie progi, białymi płachtami

Wiedeme niewiaste, z wielkimi darami.

Nanaszkowie pytają: Przyjmujecie *niewiaste*? Następnie rodzice otwierają drzwi, wychodzą z chlebem i solą. Młodzi całują rodziców, którzy ich błogosławią obrazkiem, chlebem i solą i częstują młodych kubeczkami mleka i miodem, żeby ich życie było czyste i słodkie. Państwo młodzi biorą w ręce obrazek i wchodzi do domu. Muzyka gra, ludzie i młodzież bawią się do wieczora, aż do przyjścia wszystkich gości.

niewiasta ‘synowa’: A moja niewiasta to jezd bardzo dobre dziecko dla mnie (MO). *Nanaszkowie* pytają: „Przyjmujecie niewiaste?” (HK, 84). Młoducha się pyta: primicie mnie za niewiaste (ED 145). Synową określa się niewiastą (EK, 170).

Po odpowiedzi „tak” drzwi się otwierają, *niewiasta* przekracza próg i witana jest przez rodziców pana młodego (EK, 283). Por. sł. *nevesta* ‘panna młoda; narzeczona’, ‘synowa’ (SSP I, 536); grnśl., ślciesz., jabł., czad. *niewiasta* ‘synowa’ (AJŚ IV, 705), las. *niewiasta, niewiasta* ‘panna młoda’ (AJŚ IV, 704); cz. *nevěsta* ‘panna na wydaniu’, ‘narzeczona’, ‘panna młoda’, pot. ‘synowa’ (SCzP 394).

Po południu, kiedy zaczynają przychodzić goście, druźbowie zawiadamiają muzykantów o zagranium dla nich marsza. W tym momencie druźki przed gośćmi *toškają*, a druźbowie *juchkają*. *Druźki* przyczepiają gościom *kistki*, co oznacza, że się jest gościem weselnym. Kiedy zbierze się spora liczba zaproszonych osób, wtedy *zakłada się* ‘zaprasza się’ do stołu. Wszyscy zajmują właściwe miejsca, a rodzice, wypijając kieliszek wódki, ogłaszają:

Dziękujemy, że przisli wy na wiesiele do naszych dzieci, a taraz prosimy jeść, pić i bawić się aż do rana.

Wszyscy zebrani zaczynają gościć się na uroczystości weselnej, jedzą i piją przy tym opowiadają sobie o zdarzeniach rodzinnych, sąsiedzkich i podziwiają młoda parę. Młodzi szybciej są w stanie uporać się z jedzeniem i piciem, i szukają w ten wieczór nowych przygód, wymyślają także różne zabawy. Na przykład druźki uciekają, chowają się u sąsiadów czy na strychu, a druźbowie powinni je znaleźć. Kiedy już je znajdą, przyprowadzają za stół i zajmują miejsca przed parą młodą. Po chwili druźki przynoszą na talerzach druźbom poczęstunki: kukurydzę, buraki, głowę kury lub koguta, dania ozdabiają zieloną pokrzywą

i innymi ziołami. Następnie drużbowie robią podobne poczęstunki dla swoich drużek. Oczywiście wszyscy goście widzą, czym drużki i drużbowie częstują się nawzajem, ponieważ jedni i drudzy pokazują wszystkim zgromadzonym swoje artystyczne zdolności, przy tym śpiewają:

Za górami, za lasami,
 Tam jest dobra pasza,
 Nie banujcie ludzi dobri,
 Że za riodka kasza.
     Kto te kasze, kto te kasze,
     Kto te kasze warił,
     Nieboszczyczek wołoszczyczek,
     Do niej koze doł.
 Niezarodził się nom groszek,
 Same łopateczki
 Už nie możem domiłować,
 Swojej gałaneczki.

Po napięciu się wódki i dobrej zabawie zaczyna się *dulczy pochar*. Drużbowie zajmują się zbiórką pieniędzy i prezentów dla pary młodej. Zbiórkę zaczynają od rodziców państwa młodych, bliskiej rodziny, *nanaszków*. W tym czasie drużbowie nalewają i roznoszą piwo w *pochareczku* na *taniurku* ‘talerzu’. Kiedy *srariszowie* ogłaszają „*Tu się nachodzi najwinkszy gospodar Pietrowców, kiero robi w lesie, ma bardzo mocki pinindzy czy dolary tam w kieszeni i prosimy go na slotkie piwo, aby jak najwincyl by dal*”, podchodzą do kolejnej osoby odbierają pieniądze, a drużbowie w zamian za to częstują *dulczym pocharem*.

dulczy puchar/ dulczy puchar ‘zwyczaj zbierania datków dla nowożeńców’: No jak jest wiesiele, to zbirajom na dulczy pochar (PBH, 192). Na wesele zbirajom dulczy pochar (DPu);: Ten, który wypije dulczy puchar, płaci pieniądze (EK, 284). Jak wynika z relacji, pierwotnie rytuał *dulczego pucharu* miał rekompensować przede wszystkim koszty związane z organizacją wesela (EK, 285). Por. rum. *dulce* ‘słodki’ *pahar* ‘szklanka, kieliszek’;

taniurek 1. ‘talerz’: Taniurki mam tam różne, i małe i duże. Na taniurki kładni się kielbasu, sałatki (Tu). Taniurki som płytkie i glymbokie (MO). Na taniurek ty pinindzy zbirajo (PBH, 192). Jeżeli zdarzało się, że zabrakło którejs z nich, to „na taniurek dali jabłko i posypali to cukrem i było” (EK, 329). 2. ‘blaszany krążek na szkło lampy’ NSr, PMr, Pr: Taniurek sie kłod z wyrchu na lampe (MO). Por. sł. *taniur* ‘ts. 1.’; czad. *taniurek* ‘ts. 1.’ (AJŚ V, 815).

Nad ranem *czepiom młoduče*. Pan młody siada na *putnię* ‘wiadro’ z wodą. Na tej *putni* poduszka, pan młody siedzi na poduszce i trzyma *młodučę*

na kolanach. Panie śpiewają odpowiednie *tajdany*, *nanaszka schybuje* ‘zdejmuje’ wianek z welonem, zawiązując to miejsce pani młodej chustką na znak, że jest już mężatką. *Nanaszka* zakłada wianek z welonem kilku dziewczynom, które chcą wyjść za mąż. W tym czasie drużbowie starają się ukraść młodej *szlapki* ‘buty’, za które młody musi zapłacić pieniędzmi lub wódką.

czepić ‘zdejmuwać welon (w obrzędzie weselnym)’: I śpiwajom, i pijom, i potem czepiom młoduche (ED, 146). No uże w końcu wiesiela nad ranem to sypiom młode, czepiom, zaczepujom no schybujom jej welon z głowy (PBH, 192);

tajdany ‘śpiewki o bardzo zróżnicowanej tematyce, często krótkie jedno- lub kilkustrofowe, przyśpiewki’: Poszczególne strofy śpiewający łączyli i tak powstały tajdanki dłuższe (HK). W Pojanie się mówi, że sołończany to som ‘tajdany’, że ino śpiewają tajdany (EKR, 16). Popularne tu były zawsze *tajdany*, przyśpiewki, których treścią są różnorodne sytuacje życiowe, odzwierciedlające również lokalne stosunki społeczne (EK, 265);

szlapki ‘damskie buty’: Parobki som ciekawe ukraść jakiś szlapek młodej (PBH, 192). Dziewczęta mają białe pańczochi i buciki na wysokim obcasie – szlapki lub halpszuchi na tasiemce (HK, 66). Te szlapki tak wunski, że mam pinchur na nogach (Tu). Por. cz. *ślapy* ‘pantofle, trepki’ (SCzP 782); śl. śl. *ślapy* ‘trepki, letnie buty’ (SSP II, 372).

Następnym etapem wesela jest obrzęd *bramtańca*. *Młoducha* tańczy *bramtaniec*, taniec, w którym panna młoda musi zatańczyć z każdym weselnym gościem, w zamian za co dostaje pieniądze. Jest to niemiecki zwyczaj. Jak zaznacza Eugeniusz Kłosek: „Taniec ten, którego nazwę górale zawdzięczą miejscowym Niemcom, powszechny był przed II wojną światową i zaraz po jej zakończeniu, po czym w społeczności polskiej zaginął. Spotyka się go również u Rumunów” (EK, 286).

Cały tydzień po weselu młoda mężatka mieszka u teściowej, żeby sprawdzić się jako młoda gospodyni, a teściowa naucza ją, do czego jej syn jest przyzwyczajony. Tydzień po weselu zaczynają się *prasowyny* ‘zrytualizowane przenosiny pani młodej do młodego’. W zasobie leksykalnym polskich górali bukowińskich wyraz *prasowyny* używany jest jako określenie ostatniej fazy wesela, która odbywa się za tydzień po głównej uroczystości weselnej. Kiedy *majuntek* ‘wiano’ załadowano już na wóz, śpiewano:

Wy moja mamiczko, zdrowi zostawajcie,
Jak mi tam źle będzie, na mnie pozierajcie.
Mamka zaplatała, żałośnie płakała,
Dziecko moje, dziecko ciężkoch cie chowała.

Kaje idem sama, to brizek to jama,
 Kaje ze szuhajkiem cesta malowana.
 Będziesz ty Hanuszko, będziesz ty płakała,
 Jak cie będzie Janko, cisnoć do cukola.
 Bedziesz ty Hanuszko, bedziesz ty żalować,
 Jak cie bedzie Janko, po plecach buchtować.
 Taras ty Hanuszko, taras płaczesz,
 Niechciałaś ty swojej mamki posłuchać.
 Priedałaś swój wiuneczek z kwiatkami
 Kupiłaś siebie Janka z funsami.
 Priedała ty wołki i krowy
 Kupiłaś se taradajke na głowe.

bramtaniec/ brataniec/ brantaniec ‘taniec, podczas którego panna młoda musiała z każdym zatańczyć, za co dostawała pieniądze’: Potym uże tańcuje bramtaniec, chto się niechał do rana (PBH, 192). Kiedyś w Sokońcu, już nad ranem, tańcowoło się z panią młodą. To się nazywało brautaniec i skończyło się jeszcze przed wojną (EKB, 184). Podobnie jak w Pojanie Mikuli, także w Pleszy ostatnim etapem wesela był w przeszłości *brantaniec* (EK, 294). Por. niem. *Braut* ‘narzeczona’, *Tanz* ‘taniec’;

prasowany/ paraswyny ‘zrytualizowane przynosiny panny młodej do młodego’: A w Piotrowcach to prasowyny się nazywa (PBH, 193). Prasowyny robili maj dawno, taroz uż nimo tego zwyczaju (DPu). Paraswyny downo robili, taros to sie zaniechuje (NSr). Paraswyny downo, zabirali te młode na kuniach i muzyka grała, taroz uż nimo tego (NSr). Por. *perezwa-perezwyny-peresuwyny* ‘ts.’ (Wopiński, 101-104);

majuntek ‘posag panny młodej’ DPu: Majuntek dziwczacko dostaje, jak idzie do chłopa żyć (DPu). Gdy majuntek załadowano już na wóz, śpiewano (HK, 86). Por. ogpol. *majątek* ‘(...) bogactwo, dostatek, duża suma pieniędzy’ (SJPSz II, 90);

wiano ‘posag panny młodej’ DPu, NSr, PMr, Pr: Wiano dostała jech od mamki fajne (DPu). Na wiano dawajom poduszki, krowe i tam taniurki (DPu). Por. ogpol. dawn., dziś gwarowe *wiano* ‘ts.’ (SJPSz III, 690); śl. *veno* ‘ts.’; cz. *věno* ‘ts.’;

zestria ‘wiano panny młodej’ SHu, Tu, NSr, Pr: Zestria to rzeczy szyckie, co dostaje młoda (Tu). Pamincem, że dostałam zestrie od mamki, jedne poduszke, jedne krowe i jedne barchietke, bo byli bidni (Tu). Por. rum. *zestre* ‘posag, wiano, wyprawa’ (SRP 690).

W mowie polskich górali na Bukowinie Karpackiej funkcjonują liczne zapożyczenia z języka niemieckiego, rumuńskiego, słowackiego oraz ogólnopolskie wyrazy lub gwarowe polskie wspólne z leksyką języka ukraińskiego, np.

družba, družka, wiano, parobek, dziwka, palica, rohaczka, czepić. W obrzędowej leksyce weselnej polskich górali na Bukowinie na uwagę zasługują zapożyczenia z języka słowackiego: *kłobuk/klobuk, młodu cha, niewiasta, taniurek szlapki.* Z leksyki rumuńskiej mamy następujące przykłady: *pohar/poharek, dulczy puchar/ dulczy puchar, nanaszka, nanaszko.* Zamieszkiwanie w jednej wspólnocie z Niemcami przed II wojną światową wpłynęło na to, że w zakresie leksyki znajdziemy kilka przykładów z tego właśnie języka, np. *bańda bramtaniec/ brataniec/ brantaniec*.

Penetracje dialektologiczne i socjolingwistyczne pokazały, że polscy górale na Bukowinie Karpackiej zachowali własny, istotny wyznacznik dziedzictwa narodowego, jakim jest ich własna polska mowa, która obsługuje sferę życia rodzinnego oraz sąsiedzkiego.

Bibliografia

Skróty źródeł drukowanych:

- EKT – Eugeniusz Kłosek, „*Wczoraj i dziś*” społeczności polskiej na południowej Bukowinie. *Próba podsumowania*, [w:] *Bukowina. Tradycje i współczesność*, red. Z. Kowalski, H. Krasowska, J. Makar, W. Strutyński, Piła–Czeriwce–Suczawa 2006, s. 147-160.
- ED – Elena Deboveanu, *Polska gwara Górali bukowińskich w Rumunii*, Wrocław 1971.
- EK – Eugeniusz Kłosek, *Świadomość etniczna i kultura społeczności polskiej we wsiach Bukowiny rumuńskiej*, Wrocław 2005, ss. 449.
- HK – Helena Krasowska, *Bukowina. Mała ojczyzna – Pietrowce Dolne*, Warszawa 2001.
- HKD – Helena Krasowska, *Język polskich górali na Bukowinie, maszynopis pracy doktorskiej*, Warszawa 2004.
- MO – Maria Ostrowschi, *Słownictwo rzeczownika i przymiotnika gwary górali bukowińskich w Rumunii na tle leksyki*, maszynopis pracy doktorskiej, Łódź 2004.
- PMO – Maria Ostrowschi, *Wpływ języka rumuńskiego na gwary mieszkańców Nowego Solońca* [w:] *Polacy i Rumuni na drodze do wzajemnego poznania*, opr. red. St. Iachimovschi, E. Wieruszewska, Suceava 2002, s. 160-169.

Skróty wykorzystanej literatury:

- SBF – K. Feleszko, *Bukowina moja miłość. Słownik. Język polski na Bukowinie karpackiej*, pod red. E. Rzetelskiej- Feleszko, Warszawa 2003.
- Sbuk – Матеріали до словника буковинських говірок, I-VI, Чернівці 1971-1979.
- SGP – J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, I – VI, Kraków 1900-1911.

- SHJ – J. Janów, Słownik Huculski, pod red. J. Riegera, Kraków 2001.
 SJP – Słownik języka polskiego, pod red. W. Doroszewskiego, I-XI, Warszawa 1958-1969.
 SRP – Słownik rumuńsko-polski, pod red. J. Reychmana, Warszawa 1970.
 SSJ – Slovník slovenského jazyka, I-V, pod red. Š. Peciara, Bratislava 1959-1965.
 SW – Słownik języka polskiego, pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwieckiego, I-VIII, Warszawa 1953.
 AJŚ – Atlas językowy Śląska, pod red. A. Zaręby, I-VIII, Kraków-Warszawa 1969-1996
 Hrin – Б. Грінченко, Словарь української мови, Київ 1907-1909.
 MAGP – Mały Atlas gwar polskich, I-XIII, opracowany przez zespół Pracowni Atlasu i Słownika Gwar Polskich Zakładu Językoznawstwa PAN pod kierunkiem K. Nitscha (I-II) i M. Karasia (III-XIII) Wrocław–Warszawa–Kraków 1957-1970

Skróty nazw miejscowości:

- DPu – Dolne Piotrowce (miejscowość położona na Ukrainie)
 NSr – Nowy Sołoniec (miejscowość położona w Rumunii)
 PMr – Pojana Mikuli (miejscowość położona w Rumunii)
 Pr – Plesza (miejscowość położona w Rumunii)
 SHu – Stara Huta (miejscowość położona na Ukrainie)
 Tu – Tereblecze (miejscowość położona na Ukrainie)

Inne skróty:

- buk. – bukowiński
 czes. – czeski
 f. – femininum
 huc. – huculski
 niem. – niemiecki
 ogpol. – ogólnopolski
 ogsłow. – ogólnosłowiański
 pld.-zach. – połudnowo-zachodni
 pld.słow. – południowosłowiański
 pld.-wsch. – południowo-wschodni
 pñn.-wsch. – północno-wschodni
 pol. – polski, polszczyzna
 por. – porównaj
 przest. – przestarzały
 ros. – rosyjski
 rum. – rumuński
 ślc. – słowacki
 ukr. – ukraiński
 węg. – węgierski
 wschsłow. – wschodniosłowiański

Весільна обрядовість польських горян на Буковині (спроба лексичного аналізу)

Анотація

У статті автори аналізують лексичний матеріал, зібраний під час польових досліджень на Карпатській Буковині (румунська та українська частини), зосереджуючи увагу на обрядовій весільній лексиці. Автори приходять до висновку, що в мовленні польських горян на Буковині наявні численні запозичення з німецьких, румунських, словацьких, а також польських слів літературної або діалектної мови, що демонструє процеси діалектологічної та соціолінгвістичної пенетрації.

Ключові слова: Буковина, пограниччя, мовні контакти, культура інтерференція, діалектологічне пенетрація

Wedding rites of the Polish Highlanders in Bukovina (attempt at lexical analysis)

Abstract

The authors analyze lexical material collected during field research in the Carpathian Bukovina (Romanian and Ukrainian parts), focusing on ritual wedding vocabulary. The authors conclude that there are numerous borrowings from German, Romanian and Slovak, as well as general Polish and local dialects in the speech of the Polish Highlanders in Bukovina, which demonstrates the processes of dialectological and sociolinguistic penetration.

Keywords: Bukovina, borderlands, language contacts, interference culture, dialectological penetration

Володимир Степанович Великочий

<https://orcid.org/0000-0002-6926-1474>

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника»,
м. Івано-Франківськ

Przykarpacki Narodowy Uniwersytet im. Wasyla Stefanyka, Iwano-Frankiowsk

Українко-польські відносини в Східній Галичині в час Великої Східноєвропейської революції (1914-1923 рр.)

Анотація

У статті ми спробували охарактеризувати українсько-польські відносини в Східній Галичині, як краї пограниччя, в період глобальних суспільно-політичних змін у Європі, викликаних Великою Східноєвропейською революцією 1914-1923 рр.

Східна Галичина стала об'єктом державницьких прагнень як українського, так і польського народів. Вони були найбільш чисельними, а перший – ще й автохтонним. У боротьбі з більш потужною відродженою польською державою західноукраїнська держава (ЗУНР-ЗОУНР) зазнала поразки. Боротьбу за національну державність західноукраїнські політики продовжували аж до 1923 року на міжнародних форумах, конгресах і конференціях. Тим самим було продовжено і час Української революції 1914-1923 рр.

Війна, як спосіб розв'язання польсько-українського протистояння у Східній Галичині, не вирішила проблем їх взаємовідносин. Польська держава, як переможниця, намагалася денаціоналізувати українське населення краю, а українське суспільство у відповідь радикалізувалося, толерувало збройні акти спротиву.

Ключові слова: Західно-Українська Народна Республіка, українсько-польські відносини, національна політика, край пограниччя

Галичина за своїм територіальним і політико-географічним розташуванням споконвіків належала і належить до так званих “порубіжних”, чи то пак, пограничних територій. Ця особливість, на нашу думку, і є однією з найбільш визначальних у розвитку й тяглості етнокультурних, етнополітичних та, в новітню політичну добу, – етнополітичних процесів, що відбувалися в ній.

В перше десятиріччя ХХ століття Східна Галичина представляла собою окрему адміністративну одиницю – “Королівство Галичина і Володимирія” у складі Габсбурської австро-угорської монархії, що поділялася на 56 політико-адміністративних повітів з центром у м. Львові. Майже 6-ти мільйонне населення краю [1, с. 529] включало в себе чотири основні національні групи: українці – 64,1%, поляки (а також греко-католики з польською мовою і українські католики) – 25,3%, євреї – 9,8% та німці – 0,8% [2, с. 348.], було доволі різноманітним з визначальною часткою автохтонного українського елементу. Зрозуміло, що саме між двома найчисельнішими національними групами і точилася боротьба в краї за встановлення свого політичного домінування.

Перша світова війна загострила і без того складні взаємовідносини між українськими і польськими національно-політичними чинниками в краї. Цьому процесу безумовно сприяла складна соціально-економічна ситуація населення краю, яке виявилось об’єктом боротьби двох ворогуючих блоків держав: Антанти і Троїстого Союзу, військові дії між якими відбувалися власне на території Галичини. Впродовж п’яти років, з 1914 по 1919 рр., населення сповна відчуло на собі наслідки воєнного лихоліття: господарську й економічну розруху, голод, військово-поліцейський терор як з боку Австро-Угорщини, так і царської Росії – головних конкурентів за право володіння краєм. Відступаючі почергово австро-угорські та російські війська не тільки забирали хатній сільськогосподарський реманент, худобу, посівний матеріал у місцевого населення [3, с. 208], а й спалювали цілі села [3, с. 208-209], знищуючи їхніх жителів. Про обсяги реквізицій в краї говорить хоча б свідчення австрійського генерала Є. Фішера, що безпосередньо займався їх проведенням з березня по листопад 1918 року. За його даними з Галичини і Буковини в цей час було вилучено і відправлено до Австрії та Угорщини 125 тис. волів, 75 тис. коней, 4,2 тис вагонів з продовольством [4, с. 185; 5, с. 74].

Таким чином, під час Першої світової війни соціально-економічне становище краю характеризувалося господарською розрухою, занепадом сільськогосподарського виробництва, крайнім зубожінням населення, яке зазнавало голоду, реквізицій, військово-поліцейського терору з боку властей. Закономірно, що в такій ситуації значно радикалізувалося суспільно-політичне життя, набуваючи форм як соціальної, так і національно-визвольної боротьби проти існуючого ладу та політичного режиму.

Національно-визвольні потуги двох найвпливовіших національних груп в Галичині відбувалися в умовах політичного домінування менш

чисельної з них – польської. Політичній еліті останньої династії Габсбургів передала право управління краєм фактично після революції 1848-1849 рр., закріпивши його конституцією 1867 р. Цим самим, на нашу думку, австро-угорська влада надала перевагу польській стороні у втіленні її національних прагнень, в рамках існуючого на той час державного утворення. Остання скористалася цією можливістю, зосередивши в своїх руках наявні політичні та адміністративні інструменти. Це дозволило не лише вирішувати проблему національно-культурної автономії, а й ставити питання про здобуття в майбутньому реальної незалежності Польської держави.

Українська політична еліта Галичини і Буковини відстоювала, насамперед, ідею української національно-культурної автономії в складі Австро-Угорщини. Так, виступаючи у Віденському парламенті один з лідерів Української парламентарної репрезентації (УПР) (українського представництва в парламенті Австро-Угорщини – В.В.) Кость Левицький в липні 1918 року констатував вимоги українців: “повна національно-територіяльна самоуправа на з’єдинених їх національних областях в австрійським державнім союзі” [6, с. 81]. Таким чином, в принципі не заперечуючи права польської нації на самостійне політичне життя, українські національні політичні чинники Східної Галичини виступали категорично проти того, щоб край став об’єктом її державницьких потуг.

Перша світова війна витворила нові суспільно-політичні умови для втілення національних ідеалів українців і поляків Східної Галичини, загостривши і без того напружені стосунки між ними, які згодом переросли у відверте протистояння і військові дії. Фактично з неї розпочалася Велика Східноєвропейська революція, яка покликала до державного існування раніше так звані “бездержавні” народи: чехів, словаків, поляків, українців, сербів, хорватів, чорногорців, албанців, українців, білорусів, литовців, латишів, естонців, фінів, грузин, вірмен [7, с. 7].

Ставлячи собі за мету відновлення національної державності, як українці, так і поляки вживали ряд різноманітних заходів політичного, міжнародного, громадського і військового характеру напередодні і під час Першої світової війни. Так, і українські, і польські політичні чинники ще з серпня 1914 року, тобто на початку “Великої війни”, створили власні військові формування, відповідно – “Українські Січові Стрільці (УСС)” і “Стшельці” у складі австро-угорських збройних сил [2, с. 247]. На ці підрозділи покладалися фактично ідентичні завдання – на боці австро-німецького блоку домогтися перемоги над царською Росією і тим самим завоювати у Габсбургів право на

відновлення власної державності. Саме тому участь цих національних підрозділів у воєнних діях Першої світової війни була доволі активною.

Австрійська влада, використовуючи потенціал і людські ресурси українського і польського національних формувань у складі своїх збройних сил, як і українців та поляків у власне австрійських військових частинах, до певного часу не виказувала будь-яких преференцій жодній зі сторін. Однак ситуація змінилася в 1916 році. 5 листопада цього року спільним маніфестом австрійський цісар і німецький імператор декларували створення в майбутньому з окупованих ними зон Польського Королівства самостійної держави і оголосили про надання широкої автономії Галичині під домінуванням польського елемента [2, с. 247]. Це призвело до широкої хвилі протестів з боку українського національно-визвольного руху в краї у формі мітингів, народних зборів і віч. Рішуче проти планів включити Східну Галичину до складу польської автономії виступили українські парламентарі Віденського парламенту. Зокрема, голова УПР Євген Петрушевич вже відверто заявляв: “Ніяка сила не може нас приневолити, щоб ми стали підданими польського королівства. Вже сам намір перевести се уважаємо як найбільший міжнародно-правовий злочин” [8;9, с. 85]. Для українських політичних чинників Східної Галичини ставала все більш зрозумілою потреба об’єднання всіх національних сил для втілення віковичного ідеалу: бути господарем “на своїй, не чужій землі”, щоб ожила “добра слава, слава України” [10].

Пробуджена до дії Першою світовою війною, українська національна ідея знаходила своє втілення у революційних потугах національно-визвольного характеру на Наддніпрянщині.

Українська революція 1914-1923 рр. повинна була покласти край тій парадоксальній ситуації, в якій перебувало в цей час західноукраїнське населення: будучи автохтонним у Галичині, Північній Буковині, на Закарпатті, Холмщині, Підляшші та Західній Волині, воно фактично перебувало на становищі національної меншини. Це зумовлювалось, насамперед, тим, що головний вектор офіційної політики австро-угорських властей у сфері міжнаціональних відносин визначав здавна відомий і неодноразово в Австрії випробуваний давньоримський імперський принцип “*derivat et dominamini*” – “розподіляй і владарюй”. Відповідно до нього у Галичині узаконювалось політичне домінування польського елемента, на Буковині – румунського, а на Закарпатті – угорського.

Складовою частиною Української революції 1914-1923 рр. була і Національно-демократична революція 1914-1923 рр. на західноукраїнських

землях, яка призвела до проголошення та утвердження в Галичині, а на початковому етапі – і на Буковині та Закарпатті, української національної держави, більш відомої під назвою Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР).

Творці української держави на західноукраїнських землях, пам'ятаючи весь трагізм становища бездержавної нації, в якому перебувала до 19 жовтня 1918 року етнічна більшість краю, з перших днів її існування проголосили загальнодемократичний курс на міжнаціональну злагоду та співпрацю. Вже в першій постанові Української Національної Ради (далі – УНРади) від 19 жовтня 1918 р. “Про проголошення на українських областях Австро-Угорщини Української Держави” містився заклик до всіх національних меншин, щоб вони уконституювалися і негайно вислали своїх представників до Української Національної Ради “в скількох, відповідаючій їх числу населення”. В ній гарантувалося прийняття нової конституції, розробленої “на основі: загального, рівного, тайного і безпосереднього голосування з пропорціональним заступством, з правом національно-культурної автономії та з правом заступства при правительстві для національних меншостей” [11;12]. Така лінія керівництва новопроголошеної держави в національно-культурній політиці, як свідчить наступний розвиток подій, була прийнятною для більшості населення західноукраїнських земель, створювала необхідні передумови для її підтримки. Більше того, і на цьому необхідно наголосити, саме політика органів державної влади та управління ЗУНР значною мірою визначала наступність національно-політичних процесів у краї в часи територіального існування держави.

Історичні джерела дають підстави стверджувати ще один дуже важливий факт – у процесі утвердження влади Української держави на західноукраїнських землях активну участь брали і представники національних меншин: поляки, австрійці, євреї, як це було в Бережанах, Золочеві, Рудках, Щирці, в Заліщицькому і Стрийському повітах [13;14]. Вони формували правоохоронні органи у вигляді національної міліції, створювали повітові ради за національною ознакою, які часто делегували своїх представників до місцевих органів управління Української держави. Подібні процеси відбувалися і на Покутті. Так, з повідомлення представника УНРади Миколи Стрільчика про становище у Станиславівському повіті від 15 листопада 1918 р. довідуємося, що комендантом залізничного вокзалу в місті є “поручник німецької народності” [14, арк. 92].

Така позиція національних меншин була обумовлена, на наш погляд, насамперед характером революції, закономірним результатом якої стало проголошення 13 листопада 1918 р. суверенної демократичної Західно-Української Народної Республіки.

Обіймаючи de-facto територію площею 55300 км² та виходячи з різнонаціонального складу населення (українці становили 75%, поляки – 12%, євреї – 11%, інші національності – 2%) [9, с. 167], ЗУНР спрямовувала свою національно-культурну політику в двох основних напрямках. По-перше, на утвердження державного статусу української нації; по-друге, на широку співпрацю з національними меншинами, на їх залучення до процесу державотворення на західноукраїнських землях й утвердження самої держави та їх національно-культурний розвиток.

Що стосується першого напрямку, то він, в основному, здійснювався в руслі “українізації” суспільно-політичного, національно-культурного та освітнього життя. Найбільш яскраво цей процес проявився саме в освітній галузі. Так, на основі ухваленого УНРадою 16 лютого 1919 р. закону “Про мови” [15, с. 12], за яким українська отримувала статус державної, Державним секретаріатом (Міністерством – В. В.) просвіти і віросповідань 24 лютого цього ж року було видано розпорядок про запровадження викладання нею у всіх державних середніх школах [15, с. 25]. Статус останніх, відповідно до закону УНРади від 14 лютого 1919 р. “Про уповноваження Державному секретаріату просвіти і віроісповідань удержавнити українські приватні гімназії та учительські жіночі семінарії” [15, с. 11] та відповідного зарядження цього міністерства від 24 лютого [16, с. 10-11], отримували ті навчальні заклади, які функціонували в Галичині за Австро-Угорщини. Всього ж протягом першого етапу існування ЗУНР було відкрито 20 українських гімназій, 3 реальні школи, 7 учительських семінарій [17, с. 81-82]. Активізувалась і підготовка до відкриття українського університету, місцем осідку якого мав стати Львів. На час його окупації польськими військами у м. Станиславові було відкрито спеціальні університетські філософські та правові курси з метою надання можливості студентам старших курсів Львівського університету завершити навчання [17, с. 83; 18, с. 99; 19, с. 117].

Поряд із цим владними структурами ЗУНР було вжито низку конкретних заходів, спрямованих на розвиток освітніх закладів національних меншин. Уже згаданий закон УНРади “Про мови” проголошував: “Законно признаним національним меншостям полишається свободу уживання, як устно, так і в письмі, мови в урядових зносинах з державними властями

і урядами, публичними інституціями і державними підприємствами” [15, с. 12]. А на основі іншого закону від 13 лютого 1919 р. “Про основи шкільництва” за ними визнавалося право на відкриття власних національних шкіл [15, с. 10-11]. Цим правом скористалися, насамперед, євреї, які заснували свої гімназії в столиці Покуття – Коломиї, а також в Стрию, Тернополі та Станиславові. В останньому функціонувала ще й німецька гімназія, відкрита завдяки старанням євангелістського священника Теодора Цьоклера. В ній викладалися типові для австрійських реальних гімназій курси історії, географії, французької, грецької, польської, а також української мов. Єдиною необхідною передумовою відкриття таких закладів освіти, яка висувалася з боку владних структур ЗУНР, було складання службового приречення їх працівниками на вірність державі та їх достатній фаховий рівень.

Важливою складовою національно-культурної політики ЗУНР було певне пожвавлення культурно-просвітньої діяльності. Як свідчить повідомлення газети “Республіка” від 4 квітня 1919 р., “за моральною і матеріальною допомогою правительства” в тогочасній столиці держави було започатковано організацію постійного українського театру під керівництвом О. Стадника [20]. З гастрольями на території Західної Облaсті Української Народної Республіки (ЗОУНР) (такою була офіційна назва ЗУНР з січня до липня 1919 року – В.В.) перебували театр М. Садовського, Республіканська капела О. Кошиця, ряд інших колективів з Наддніпрянщини. За ініціативою ряду державних та громадських діячів було засновано Державний військово-історичний музей на чолі з О. Благодіром [21; 22, с. 3-39]. Широкого розповсюдження набуло видавництво нових газет та часописів, як українських, так і польських, єврейських та німецьких [23, с. 257].

Отже, національно-культурна політика ЗУНР-ЗОУНР була спрямована на задоволення потреб національних меншин, на утвердження постійного і ефективного діалогу між ними і українськими державними інституціями. При цьому мало місце і корегування вищими владними органами західноукраїнської держави офіційного курсу її національно-культурної політики. Воно відбувалося залежно від ставлення і трансформації громадсько-політичної позиції щодо держави з боку національних меншин.

Так, Голова уряду д-р К. Левицький 18 листопада на засіданні УНРaди, порушив питання про виділення місць в уряді для “представників національних меншостей: Поляків, Жидів, Німців задля береження їх прав” [24], нагадав, що треба “покликати до життя три державні секретаріати для польських, жидівських та німецьких справ, які з уряду мали стерегти, щоби

правом застережені права їх націям були виконувані” [25, с. 8]. Представники національних меншин попри те повинні були найперше увійти до вищого законодавчого органу держави. Не зробивши цього, вони і не змогли створити свої національні міністерства.

Жодна з неукраїнських політичних партій чи громадських організацій не виявила бажання взяти на себе відповідальність за формування і становлення ЗУНР, вироблення внутрішнього та зовнішньополітичного курсу держави, відмовляючись увійти до її владних структур. Така їх позиція, на нашу думку, може служити виявом розвитку національно-політичних процесів у країні з жовтня 1918 – по червень 1919 років. Їх складовою частиною була не лише політика ЗУНР у національно-культурному, освітньому напрямках, а й ставлення національних меншин до неї та української влади в Галичині загалом.

Треба відзначити, що мотиви, які вплинули на таке ставлення політичних сил національних меншин до молодого західноукраїнської держави, були різні: від органічного неприйняття і протиборства – до конструктивного нейтралітету й персонального співробітництва. Перше, зокрема, чітко проявилось в діяльності польських політичних сил, які своїм основним завданням вважали цілком протилежне – відновлення на цих теренах власної незалежної національної держави. Західноукраїнські землі – Галичину, Волинь, Підляшшя, Холмщину – вони трактували як невід’ємну складову частину Польщі і тому намагалися за будь-яку ціну інкорпорувати їх. З цією метою вже 1 листопада 1918 р., оговтавшись від несподіваного шоку, представники різноманітних військових і напіввійськових польських організацій у м. Львові, досягнувши порозуміння, об’єдналися під керівництвом капітана Ч. Мончинського і розпочали військову боротьбу за оволодіння містом і краєм [24]. Розгортаючись, ця боротьба переросла в широкомасштабну українсько-польську війну.

Польсько-українське протистояння проявилось не лише у відвертому збройному конфлікті, а й у саботажі колишніх урядових чиновників та адміністративних службовців польської національності. Правда, ще з листопада 1918 року відбулися й перші політичні контакти між українцями і поляками у м. Львові. Їх результатом стало створення спільного Українсько-польського комітету, що мав на меті відвернення військового протистояння, “вдержання супокою, порядку і безпечности публічної, а також запевнення апровізації” [26, арк. 2-18]. Але через загострення збройної боротьби Комітет залишився лише формальною організацією, не здатною впливати на хід подій [27; 8].

З іншого боку, не викликає сумніву і той факт, що чимало поляків з особистої ініціативи вступали на службу в місцеві органи управління ЗУНР. Це не було чимось надзвичайним у Бережанському, Бучацькому, Станіславівському, Стрийському, Яворівському та ін. повітах [14, арк. 9, 13, 18, 20, 24, 67]. Особи польської національності служили також і в корпусі Української державної жандармерії [17, с. 24–61].

До більш ліберального ставлення поляків до ЗУНР закликала і польська газета “Głos prawdy”, що почала виходити в лютому 1919 р. у Станіславові. Уже в першому числі її видавці чітко визначили свою політичну позицію, до підтримки якої закликали все польське населення краю: “Ми національна меншість і повинні з тим рахуватись. Тому вважаємо святим обов’язком не дратувати розпаленого антагонізму народів, не будувати доріг, що нас ділять, а шукати тих, які би нас об’єднували” [29].

В цілому українсько-польські взаємини в ЗУНР, як складова частина національно-політичних процесів в ній, характеризувалися міжнаціональною напруженістю, яка переросла у збройне протистояння. Причиною такого розвитку подій стало, на нашу думку, відверте небажання польських політичних сил визнати факт існування західноукраїнської держави, а польське населення краю – представником національної меншості в ній.

Поглиблення збройної боротьби між українцями та поляками у Східній Галичині практично призвело до того, що третя за чисельністю нація в ЗУНР – євреї – опинилася “між молотом і ковадлом”. Ні поляки, ні українці не сприйняли повною мірою політичної лінії дотримання нейтралітету, а тому трактували її на власний розсуд: перші – переважно як ворожу, другі – як незрозумілу, хитку, недостатньо продуману. А звідси – відповідна реакція поляків: єврейські погроми у Львові одразу після відступу з нього українських військ у листопаді 1918 р. [30, арк. 14-16; 31]. А українців – намагання урядових структур ЗУНР шляхом вироблення і впровадження нормативно-правової бази для врегулювання єврейського питання в державі заручитися підтримкою самих євреїв. Саме така виражена національно-культурна політика західноукраїнської держави сприяла в подальшому зміні вектора тактичної лінії національних єврейських політичних сил у напрямку до активізації співпраці з нею. Одним з вагомих результатів такої співпраці стало формування окремого військового єврейського підрозділу під командуванням С. Ляйнберга у складі УГА [32]. Але й у єврейсько-українських стосунках в ЗУНР було чимало так званих “заморожених” проблем, вирішення яких було доволі складною проблемою [33].

Що стосується безпосереднього ставлення єврейського населення до західноукраїнської держави на персональному рівні, як, до речі, і представників інших національностей – чехів, німців тощо, то проявлялося воно переважно у формі співпраці з місцевими органами управління та окремими державними структурами ЗУНР і навіть участі в них.

Яскравим прикладом на підтвердження такого твердження є, на нашу думку, факти, які мали місце на Покутті. Так, наприклад, у момент розгортання Листопадової революції в Станиславові було створено єврейську муніципальну міліцію [34, с. 16], яка не лише допомагала встановити українську владу в місті, а й підтримувала та зміцнювала цю владу. Матеріали української галицької преси містять численні повідомлення про тісну співпрацю на рівноправних засадах українців та євреїв у ЗУНР [35, с. 66]. Так, з інформаційного повідомлення газети “Новини” від 19 березня 1919 р. з Городенки про суспільно-політичне життя в цьому давньому покутському місті довідуємося, що “поляки відносяться до всього, що лиш українське, – ворожо, зате жиди – прихильніше. Жидівська Національна Рада працює в порозумінню з українськими властями й совісно виконує всі обов’язки, які лиш на неї вложить” [36].

Принципово важливим, на нашу думку, є той факт, що саме єврейське населення почувало себе цілком повноправним. Одним з багатьох підтверджень цьому є хоча б лист пересічного читача коломийської газети “Покутський вісник”, єврея за національністю: “жиди в Українській державі є її правдивими громадянами, а тому держава не мусить допустити в нас жидівських розрух, які мається на великій Україні” [37].

Намагаючись активніше залучати представників національних меншин до державотворчого процесу, а також запобігти можливому зловживанню місцевих українських властей у їх ставленні до урядовців – неукраїнців, Державний секретаріат внутрішніх справ ще в листопаді 1918 р. видав з цього приводу спеціальний циркуляр до державних повітових комісарів, у якому, зокрема, читаємо: “урядників всіх дотеперішніх державних урядів, як староство, суд, уряд податковий, почта, уряд зем. (де такий є) і п., полишити на їх становиськах, як зложить приречення на вірність Українській державі” [14, арк. 60].

Апогеєм українсько-єврейських взаємин у ЗУНР стала, на нашу думку, спроба реального втілення в життя принципу національно-культурної автономії для єврейського населення. Для цього Державним секретаріатом внутрішніх справ було прийнято розпорядок “Про врегулювання єврейської автономії”, що

був опублікований у газеті “Републіка” за 1 квітня 1919 р. В документі вказувалося, що цей секретаріат “задумує в недовгій часі внести законопроект про урегулювання жидівських автономічних справ в УНР”. А до цього державним повітовим комісарам наказувалося “стремлінню жидів до політичної організації не ставити ніяких перешкод” та визнати за представників інтересів єврейського населення на місцях “Жидівські Національні Ради”. Важливим правно-політичним кроком владних структур ЗУНР стало визнання в цьому розпорядку за Східногалицькою єврейською національною радою статусу “найвищої автономічної влади в краю” для євреїв [38].

Таким чином, розпорядок Державного секретаріату внутрішніх справ “Про врегулювання єврейської автономії” став черговим реальним кроком на шляху до визнання політико-правового статусу єврейського населення в ЗУНР не лише як самостійної складової частини її громадян, а й рівноправного партнера та надійного внутрішнього союзника українців у зміцненні своєї держави.

Однак, надто коротким виявився термін територіального існування країни, реального функціонування влади для того, щоб втілити в життя обраний курс, не лише залучити представників національних меншин до співпраці, а й мати змогу спиратись на них у проведенні своєї внутрішньої та зовнішньої політики загалом.

Впродовж II-го етапу існування ЗУНР (липень 1919-березень 1923 рр.) її владні інституції намагалися засобами та інструментами зовнішньополітичної діяльності – нотами протесту, заявами тощо – виступити на захист українського, єврейського і навіть німецького населення Східної Галичини, яке виявилось знову в ролі національно поневоленого, але вже відродженою Польською державою. Відроджена Річ Посполита не просто намагалася отримати право управляти окупованою територією, доля якої ще вирішувалася на міжнародних конференціях, а й одразу сполонізувати її. Цілком погоджуємося з думкою українського дослідника І. Гаврилів, що польські державні кола намагалися в цей час “розбудовували вільну велику Польську державу за рахунок українських земель, активно полонізуючи місцеве населення” [39, с. 151]

Висновок. 14 березня 1923 року Рада Послів Антанти прийняла рішення про передачу Східної Галичини Другій речі Посполитій [40]. Цей акт юридично завершив процес боротьби за міжнародне визнання ЗУНР, позбавив її державні інституції хоча б в екзистенційно-політичними засобами відстоювати національні права непольського населення Східної Галичини.

Однак, нові політичні реалії не призвели до змін в польсько-українських відносинах в краї. Вони залишалися напруженими, гострими і почасти – ворожими. Польська держава розглядалася західноукраїнськими політичними чинниками головним призвідцем втрати національної державності. Саме тому частина галицької громадсько активної спільноти стає на шлях створення політичних інституцій, які ставили мету відродження національної держави і готові були виступити навіть збройним інструментом для її здобуття. В їх середовищі поширюються радикальні ідеї та методи, притаманні націоналістичним організаціям. У відповідь на дію польської влади в західноукраїнському суспільстві поширювалися навіть ідеї перетворення Галичини на українську Ірландію [39, с. 154; 41, арк. 57]. Шлях до українсько-польського примирення ще мусів подолати чимало перешкод, зазнати кардинальних змін ідеологічного, парадигмального характеру.

Бібліографія

1. Енциклопедія українознавства. Загальна частина: В 3-х томах. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1995. Т. 2. 800 с. + 1 карта.
2. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. В 10-ти томах. - Львів: Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові. Репринтне відтворення видання 1955-1984 рр., 1993. Т. 1. 400 с.
3. Компанієць І.І., *Становище і боротьба трудящих Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст. (1900-1919 рр.)*, Київ 1960. 372 с.
4. Fischer E., *Krieg ohne Heer*, Wien 1935. 214 s.
5. Великочий В.С., *Джерела до вивчення державного будівництва в ЗУНР*, Івано-Франківськ 2003. 278 с.
6. Левицький К., *Великий зрив*. До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів, Нью-Йорк 1968. 151 с.
7. Великочий В., *Велика Східноєвропейська революція*. Перша світова війна і Галичина (Українська історіографія суспільно-політичних процесів. Бібліографія), Івано-Франківськ 2014. 180 с.
8. // Діло. 1918. 6 жовт.
9. Західно-українська Народна Республіка. 1918-1923: Історія/ Кер. і від. ред. О. Карпенко. Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001. 628 с.
10. Шевченко Т., І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє / Зб. тв.: У 6 т. Київ, 2003. Т. 1: Поезія 1837-1847. С. 348-354: [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev140.htm>.
11. // Діло. 1918. 20 жовт.

12. // Українське слово. 1918. 22 жовт.
13. Державний архів Львівської області (ДАЛО), ф.257, оп.1, од.зб.72, арк. 6–48.
14. Archiwum Aktów Nowych w Warszawie. Polska i Ukraina. Kolekcja opracowań i odpisów dokumentów (далі – AAN, Polska i Ukraina), од.зб.55, арк.92-93, 95-99, 111-113.
15. Вістник державних законів і розпорядків ЗОУНР. Вип.3. Станиславів. 2 берез. 1919.
16. Вістник Державного Секретаріату освіти і віросповідань. Ч.1, Станиславів. 1 берез. 1919. С. 10-11.
17. Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А., *Західноукраїнська Народна Республіка 1918-1923 рр.* (До 75 – річчя утворення і діяльності), Коломия 1993.118 с.
18. Литвин М.Р., Науменко К.Є., *Історія ЗУНР*, Львів 1995. 368 с.
19. Ярославин С., *Визвольна боротьба на Західно-Українських землях у 1918-1923 роках*, Філядельфія 1956.184 с.
20. // Република. 1919. 4 квіт.
21. // Република. 1919. 6 квіт.
22. Дорошенко Д. *Мої спомини про недавнє минуле*, Львів 1921. Ч.IV. 100с.
23. Великочий В., *Суспільно-політичні й національно-культурні процеси*. В кн.: *Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923: Історія / Керівник авторського колективу й відповідальний редактор Олександр Карпенко, Івано-Франківськ 2001. С. 228-259.*
24. // Діло. 1918. 19 листоп.
25. Чубатий М., *Державний лад на Західній Области Української Народної Республіки*, Львів 1921. 40 с.
26. ДАЛО, ф.256, оп.1, од.зб.1044, арк. 2-18.
27. // Діло. 1918.5 листоп.;
28. Карпенко О.Ю., *Перші політичні контакти між українцями й поляками в часі Листопадової (1918 р.) національно-демократичної революції // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.*, Івано-Франківськ 1997. С. 14-18.
29. // Głos prawdy. 1919. 23 lut.
30. ДАЛО, ф. 256, оп.1, од. зб. 5.
31. Деламед В., *Етнополітичні аспекти єврейсько-українських взаємин у Східній Галичині міжвоєнного періоду (1918-1939 рр.) // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції, Київ 1996. С. 92.*
32. Д.М., *Жидівський курінь УГА // Українська Галицька Армія. У 40 – річчя її участі у визвольних змаганнях. Матеріали до історії, Вінніпег 1958. С. 257-258.*
33. Фан Рубен, *Історія Єврейської національної автономії в період Західно-Української Республіки*. Переклад з їдиш видання 1933 р.(Львів)/Пер. з їдиш і коментар Ася Фруман. Наук. Редакція, упорядкування, вступна стаття Олег Павлишин, Львів 2019. 272 с., іл.10.
34. Арсенич П., *Станиславів – столиця ЗУНР*, Івано-Франківськ 1993. 56 с.
35. Ковба Ж., *Преса Західної України як джерело вивчення єврейсько-українських міжетнічних взаємин (на матеріалах періоду 1918-1920 рр.)// Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції, Київ 22-23 листопада 1993 р. К., 1994. С. 62-67.*
36. // Новини. 1919.19 берез.
37. // Покутський вісник. 1919. 16 берез.

38. // Република. 1919. 1 квіт.
39. Гаврилів І., *Українсько-польське протистояння у міжвоєнний період: форми і методи боротьби західноукраїнських політичних сил за відновлення державності України/ Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2008. №17, С.151-165.
40. Ганебний акт анексії. В кн.: *Західно-Українська Народна Республіка.1918-1923:Історія/ Керівник авторського колективу й відповідальний редактор Олександр Карпенко, Івано-Франківськ 2001, С. 562-563.*
41. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). Ф.1. Оп.20. – од. зб. 1016.

Relacje ukraińsko-polskie na Galicji Wschodniej w czasie Wielkiej Rewolucji Wschodnioeuropejskiej (lata 1914-1923)

Streszczenie

W artykule dokonano próby charakterystyki relacji ukraińsko-polskich w Galicji Wschodniej jako regionu pogranicza w okresie globalnych zmian społeczno-politycznych w Europie wywołanych przez Wielką Rewolucję Wschodnioeuropejską w latach 1914-1923.

Galicja Wschodnia została przedmiotem predylekcji państwowościowych zarówno narodu ukraińskiego, jak i polskiego. Narody te były najliczniejsze, a ten pierwszy, oprócz tego, był, autochtoniczny. W walce z potężniejszym odrodzonym państwem polskim państwo zachodnioukraińskie (ZURL-ZOURL) poniosło klęskę. Walkę o państwowość narodową politycy zachodnioukraińscy kontynuowali do 1923 roku na forach, kongresach i konferencjach międzynarodowych. W ten sposób przedłużony został okres trwania Rewolucji Ukraińskiej w latach 1914-1923.

Wojna jako sposób rozstrzygnięcia konfrontacji polsko-ukraińskiej w Galicji Wschodniej nie rozwiązała problemu ich relacji wzajemnych. Państwo polskie, będąc zwycięzcą, próbowało zdenacjonalizować ludność ukraińską na tych terenach. W odpowiedzi zaś społeczeństwo ukraińskie stawało się coraz bardziej radykalne, tolerowało akty zbrojnego sprzeciwu.

Słowa kluczowe: Zachodnioukraińska Republika Ludowa, relacje ukraińsko-polskie, polityka narodowa, pogranicze

Ukrainian-Polish relations in Eastern Galicia during the Great Eastern Revolution (1914-1923)

Abstract

The article attempts to characterize Ukrainian-Polish relations in Eastern Galicia, as a Border Land, during the period of global socio-political changes in Europe caused by the Great Eastern European Revolution of 1914-1923.

Eastern Galicia became the object of Nation aspirations of both Ukrainian and Polish peoples. They both were the most numerous, and the first was also autochthonous. Western Ukrainian state (WUPR-WUUPR) was defeated during the fight against a more powerful revived Polish state. Western Ukrainian politicians continued struggle for national statehood at international forums, congresses and conferences until 1923. Thus, the duration of the Ukrainian Revolution of 1914-1923 was extended.

The war, as a way to resolve the Polish-Ukrainian confrontation in Eastern Galicia, did not solve their relationship problems. Polish state as the winner, tried denationalize Ukrainian population of the region. In response, Ukrainian society radicalized, tolerated armed acts of resistance.

Keywords: West-Ukrainian People's Republic, Ukrainian-Polish relations, national politics, Border Land

Олена Миколаївна Пелехата

<https://orcid.org/0000-0002-5142-2137>

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника»,
м. Івано-Франківськ

Przykarpacki Uniwersytet Narodowy im. Wasyla Stefanyka, Iwano-Frankiowsk

Сфери використання та функції польської мови в м. Івано-Франківську (д. Станіславові)

Анотація

Для аналізу сфери вживання польської мови в Івано-Франківську (д. Станіславові), було зосереджено увагу на мовній політиці України щодо захисту мов національної меншини. Зокрема проаналізовано статистичні дані щодо перепису населення обласного центру в 1931 році та останнього перепису 2001 року. Серед сфер функціонування польської мови виокремлено сфери вітальності польської мови у діяльності Центру польської культури та європейського діалогу в Івано-Франківську, в усіх польських товариствах міста, в релігійній сфері, в родині та сфері освіти. В кожній з виокремлених сфер вживання польської мови було проаналізовано символічну, ідентифікуючу, економічну та пізнавальну функції мови.

Ключові слова: соціолінгвістика, пограниччя, мовна політика держави, мова національної меншини, сфера вживання мови, функції мови

Вступ

Сучасні тенденції в розвитку гуманістики продиктовані увагою до людини як об'єкту міждисциплінарного вивчення. Лінгвістика та психологія, соціологія та філософія ставлять за мету проаналізувати життя людини як носія мови в різних екстралінгвістичних умовах. Для сучасної соціолінгвістики важливим є не тільки вирішення макро та мікросоціолінгвістичних проблем, а саме, ставлення людини до певної мови, визначення причин, що призводять до зміни такого ставлення, існуючі правила та впливи на подібні регламентації у виборі мови, мовні варіанти та динаміка зміни мовних варіантів залежно

від суспільно-політичних умов (праці Вахтіна Н., Гуліди В., Голаховської Е., Дзенгель Е., Дубіша С., Земської О., Зелінської А., Курцової З., Красовської Х., Масенко Л., Мацюк Г., Рігера Я., Страчук Ю. та ін.).

Необхідним є звернення до проблеми опису впливу визначеного регіонального контексту на адаптацію особи до соціально-культурних реалій сучасного життя, головним індикаторним визначником яких є вибір мови. І саме такий регіональний контекст у вивченні проблем соціолінгвістики вважаємо актуальним у ХХІ столітті.

Метою цієї статті – є опис сфери та функцій польської мови у сучасному українському місті Івано-Франківську (д. Станіславів), який до 1939 року належав до території Другої Речі Посполитої.

Для опису сфери функціонування польської мови в Івано-Франківську розглянемо наступні важливі питання: політика держави Україна щодо польської мови, як мови національної меншини, кількість представників національної меншини у місті Івано-Франківську (д. Станіславів), сфери функціонування польської мови у місті (польська мова у Центрі польської культури та європейського діалогу, польська мова польських організацій, польська мова в релігії, польська мова в родині, польська мова в освіті). Окресливши сферу вживання мови національної меншини, зупинимось і на функціях, які виконує польська мова у кожній із зазначених сфер вживання.

Виклад основного матеріалу

Геополітичне розташування міста свідчить про те, що маємо приклад «пограниччя», тобто території, де споконвіку існують різні культури. Зауважимо, що місто Івано-Франківськ є тією «пограничною територією», якій властиве виключно толерантне ставлення до «іншості», що забезпечує не тільки добру перспективу розвитку різних культур, але й повністю нейтралізує домінацію однієї культури над іншою.

З отриманням незалежності у 1991 році Україна прагне будувати та розвивати добросусідські стосунки з Республікою Польща, і, звичайно, Івано-Франківськ може бути добрим прикладом перспективного розвитку таких стосунків. Власне вітальність польської мови у місті слугує прикладом на підтвердження толеранційного відношення до мови національної меншини.

Згідно з Конституцією України, яку Верховна Рада прийняла 28 червня 1996 року, державною мовою в Україні є українська мова. Але

разом з тим, Україна гарантує вільний розвиток, використання та охорону російської мови, а також інших мов національних меншин. У 2003 році Україна підписала та ратифікувала Європейську карту регіональних мов та мов нацменшин. Головним завданням цього документу є охорона мов, яким загрожує зникнення. Згідно з прийнятою Україною Європейською картою, в Україні такими мовами є білоруська, гагаузька, грецька, кримсько-татарська, молдавська, німецька, польська, російська, румунська, словацька, угорська та єврейська.

Але в Україні продовжував існувати мовний конфлікт між українською та російською мовою. Російська мова домінувала у більшості регіонів держави, особливо у великих промислових містах. Отож, незважаючи на набір директив, що повинен був впорядкувати мовну політику держави, саме відношення суспільства до мови, ситуація залишалася невизначеною.

Тому 25 квітня 2019 року Верховна Рада України прийняла Закон про українську мову, яка є обов'язковою до вживання в усіх державних інституціях, органах самоврядування, публічних місцях. Закон про обов'язкове вживання української мови не поширюється на мову релігійних обрядів чи приватне життя громадян. Також Закон гарантує навчання мовою нацменшин у дитячих садках та молодшій школі на рівні з державною мовою. Як бачимо, польська мова, є серед мов, яким держава Україна гарантує захист та підтримку, як мові національної меншини.

Розглянемо, що собою являє сучасний Івано-Франківськ щодо кількості поляків, які декларують свою польськість під час перепису населення. Йдеться про статистику, яка репрезентує представників національної меншини, для яких сфера вживання польської мови є органічною, оскільки це мова їх національності. Івано-Франківськ є обласним центром з населенням понад 230 тисяч людей, а згідно останнього перепису населення у 2001 році, поляки становлять нечисельну групу серед мешканців міста, а саме, – 0, 3 відсотка, що складає близько 660 мешканців.

Однак не слід забувати, що ці дані не можуть бути презентативними, оскільки останній перепис проводився 19 років тому. По-друге, деякі мешканці ще 20 років тому остерігалися говорити вголос про свою національну приналежність, пам'ятаючи добре про можливі переслідування у тоталітарному суспільстві. Також деякі люди, на жаль, не могли виокремити відмінність між поняттями «національність» і «громадянство». Беручи до уваги програму уряду Республіки Польща щодо Карти поляка, яка набрала чинності з 2008 року, кількість осіб польського походження у місті є значно

більша. Йдеться про приблизно 2500 мешканців, які мають документальне підтвердження приналежності до польського етносу. Немає сумніву, що давно назріла необхідність нового перепису населення, у тому числі, і для уточнення кількості поляків, які проживають в обласному центрі, що дасть можливість для оперування достовірними даними під час аналізу сфери та функцій польської мови у місті.

Якщо звернутися до історії міста для з'ясування статистичних даних з перепису населення, то слід, перш за все, навести слова відомого українського історика та демографа Володимира Кубійовича, який підкреслював, що «про етнічну, чи то національну, приналежність у Галичині свідчать потрійні критерії: віра, мова і національне почуття» (1983, с. 17). Згідно з даними польського перепису 1931 року, тобто рівно 70 років тому, у місті проживало майже 64 тисячі осіб, з яких, за критерієм віровизнання, частка поляків становила 38,9 %, а українців – 18,6 %. Євреїв у Станиславові налічували більше сорока відсотків. Перед Другою світовою війною поляки у місті за чисельністю переважали українців. Після Другої світової війни ситуація у місті різко змінилася: майже повністю було знищено євреїв, а внаслідок обміну населенням між Радянським Союзом та Польщею у 1944-1947 роках поляки масово залишали Станиславів, натомість частка українців зросла до майже 66 %, а поляків зменшилася до 3%. У місто разом з українцями з навколишніх сіл масово прибували і росіяни (Лозинський, 2011). У 1962 році з нагоди 300-ліття заснування Станиславів було перейменовано в Івано-Франківськ.

Змінилися державні кордони, але кордони неможливо провести між людьми, що живуть в одній державі, в одному місті. Внаслідок економічних та політичних чинників існують безрефлексивні і спокійні переходи з мови та традицій своєї національності на мову та традиції іншої національності. Мова йде про гармонійне співіснування. На противагу такому безрефлексійному переходу людини протистоїть ситуаційність переходу з гострим відчуттям „іншості” (Straczuk, 2006).

Проаналізуємо сфери функціонування польської мови у місті, враховуючи слова Володимира Кубійовича про віру, мову і національне почуття, а також паралельно зазначимо власне функції польської мови, які представлені у тій чи іншій сфері використання. Перш за все, зупинимося на вітальності польської мови у Центрі польської культури та європейського діалогу, який було урочисто відчинено 11 травня 2013 року. На відкритті були присутні як очільники Івано-Франківської області і міста (п. Михайло Вишиванюк, губернатор, п. Віктор Анушкевічус, мер міста), так і представники

Республіки Польща (п. Єжи Помяновскі, заступник міністра закордонних справ Республіки Польща, п. Ярослав Дрозд, генеральний консул Львівського консульського округу). Від 1 квітня 2014 року Центр очолює п. Марія Осідач. 21 липня 2014 року перед входом до Центру польської культури та європейського діалогу було урочисто піднято державні прапори України, Польщі та Європейського Союзу. Зазначимо, що проєкт співфінансований в рамках допомоги полонії та полякам за кордоном Сенатом Республіки Польща за посередництвом Фонду «Свобода та Демократія».

Головна мета Центру польської культури та європейського діалогу в Івано-Франківську – це заклик до громадської активності польського середовища в усіх сферах діяльності для зміцнення позитивної репутації Польщі в Україні, побудова і розвиток європейського діалогу серед мешканців міста. Сьогодні Центр є місцем зустрічі людей різних національностей, які мають спільні інтереси та прагнуть пізнати польську культуру і вивчити польську мову. Важливим елементом Центру є його бібліотека, де зацікавлений читач знайде польську літературу, переклади зі світової літератури, публікації про Республіку Польща, Європейський Союз та актуальну польську пресу.

Серед проєктів Центру польської культури та європейського діалогу можна виокремити проєкти, що стосуються польської національної меншини міста та передбачають співпрацю з усіма полонійними громадами не тільки міста, але й області у сфері культури, історії, релігії, туризму і спорту, діяльність задля охорони місць польської національної пам'яті. Другий тип проєктів стосується освіти, передовсім, – навчання польської мови, інтеграційно-освітні обміни для молоді, ініціативи і проєкти, спрямовані на розвиток і підтримку, перш за все, історичної освіти. Третя група проєктів є соціального спрямування, яка передбачає пропагування і наслідування Республіки Польщі у розбудові громадянського суспільства, а також розвиток європейського діалогу серед національних та етнічних меншин міста, співпрацю з неурядовими організаціями.

Слід зауважити, що, проаналізувавши вітальність польської мови у Центрі, можна говорити про органічне поєднання, перш за все, символічної, ідентифікаційної функції польської мови з пізнавальною та економічною. Забезпечення розвитку польської громади Івано-Франківська (д. Станіславава), стимулювання дій, спрямованих на активізацію громадськості міста та підвищення рівня культурного і суспільного життя, пропагування прикладу розбудови громадянського суспільства в Республіці Польща, її культури, історії, науки і колосальних трансформацій після 1989 року на теренах Івано-Франківської

області, тобто перелік напрямків основної діяльності Центру польської культури та європейського діалогу дозволяють говорити все ж таки про домінування символічної функції мови разом з пізнавальною над економічною.

Наприклад, заняття з польської мови, яке організоване у Центрі для мешканців міста орієнтоване не тільки на польську національну меншину. Усі бажаючі можуть приходити до Центру і вивчати мову з кваліфікованими викладачами у групах за рівнем знань та віковими ознаками протягом року. Якщо ж аналізувати підтримку обміну та співпраці між польською та українською молоддю, активізацію співпраці між неурядовими організаціями Івано-Франківська та області з партнерськими польськими містами та регіонами, просування європейських цінностей в Україні, звичайно, виокремлюємо і економічну функцію, яку виконує польська мова. Домінація ідентифікуючої, символічної функції польської мови представлена у такому напрямку діяльності Центру, як охорона прав польської національної меншини на території міста Івано-Франківська та області.

Зупинимося на аналізі функції польської мови у сфері польських організацій міста. Польська громада міста, у переважній більшості, – це особи старшого віку. Молоде покоління і діти – походять з мішаних родин. Незважаючи на це, і батьки, і діти хочуть вивчати польську мову, пізнавати польські традиції та звичаї. В Івано-Франківську функціонують п'ять польських організацій. Культурні події для місцевої польської громади відбуваються, зазвичай, у Центрі польської культури та європейського діалогу, де також голови польських організацій мають чергування.

До найстарших польських організацій належить Товариство польської культури ім. Францішка Карпінського, яке очолює п. Ванда Рідош. Товариство було засноване у 1990 році і спершу його хотіли назвати на честь Адама Міцкевича. Оскільки славетний поет ніколи не був у Станіславові, польське товариство було назване на честь уродженця Коломийщини, іншого видатного поета Францішка Карпінського, який залишив безцінні спогади про місто Станіславів середини XVIII ст. Незважаючи на гостру нестачу викладачів та несприяння з боку представників влади міста, у першу чергу, товариство польської культури ім. Францішка Карпінського зайнялося навчанням дітей в Івано-Франківську польської мови. Відділення Товариства є зараз у Калуші та Обертині. Сьогодні головною метою у діяльності товариство вбачає у відродженні і пропагуванні польської мови, культури, історії, традицій та звичаїв польського народу, а також опіку над місцями польських поховань.

У 1993 році було засноване товариство польської культури «Пшиязнь», яке зараз очолює п. Віталій Чащін. Головною сферою діяльності товариства є опіка над пам'ятними місцями у Чорному Лісі, де під час війни німці винищили понад 700 представників польської інтелігенції Станіслава та околиць. До сфери діяльності товариства у справі відродження та розвитку польської національної меншини в місті Івано-Франківську належить також підтримка та навчання польської мови, зберігання традицій, звичаїв, обрядів, а також контакти та співпраця з аналогічними товариствами України, Республіки Польща та інших держав.

У 2008 році було засновано ще одне польське товариство під назвою «Польське товариство ім. Андрея Потоцького». Керівником є п. Олег Лисак. Діяльність товариства спрямована в основному на пріоритетні напрямки – освіта, наука, культура. У 2012 році у давньому Станіславі розпочала діяльність польсько-українська молодіжна організація «Млоди Станіславув», яка успішно реалізує проєкти обміну між молодіжними громадськими організаціями Республіки Польща та України. Керівником товариства є п. Ірена Дюбін-Зарецька. У 2015 році була заснована громадська організація «Родина польська і Європа», яку очолює п. Тетяна Вакулєнко. Наймолодше польське товариство гуртує цілі польські родини, беручи за мету культивування рідної польської мови, організацію клубів за інтересами, опіку над польськими похованнями.

Аналізуючи вітальність польської мови в товариствах, зупиняючись на статутній діяльності усіх 5 організацій, можемо чітко зазначити, що домінуючою функцією польської мови є функція символічна або ідентифікаційна. Останній підпорядкована функція пізнавальна.

Перейдімо до сфери вітальності польської мови в релігії, адже віра є одним з визначних критеріїв приналежності до польського народу. У місті діє тільки один римо-католицький костел Христа Царя Всесвіту по вулиці Вовчинецькій. Цей костел має складну історію відбудови. Він був переданий громаді римо-католиків у 1991 році і став справжнім центром відродження і єднання усіх поляків Івано-Франківська, давнього Станіслава. Поняття польськості для осіб старшого віку, народжених перед 1939 роком, неможливо уявити без римо-католицького визнання, і тут польська мова виконує символічну, ідентифікуючу функцію.

Слід зауважити, що тезу про римо-католицьке визнання, як про найперший критерій приналежності до польської національності, беззастережно підтримують і особи старшого віку українського походження.

Припускаючи, що поняття «римо-католицький костел», «костел» органічно поєднані з поняттям «польськості» для мешканців Івано-Франківська старшої вікової групи, можна зрозуміти одноставну відповідь мешканців старшої та середньої вікової групи про місцезнаходження «польського» костелу в місті. Усі без винятку вказують на римо-католицький костел Христа Царя Всесвіту.

Сьогодні молоде покоління та приблизно третина осіб середнього віку в Івано-Франківську вже так однозначно не пов'язують поняття «костел» з «польською національністю». Розуміння ситуації, коли римо-католиком може бути не тільки поляк, але й людина іншої національності прийшло до мешканців обласного центру у зв'язку з великим впливом іноземних студентів до вузів міста і з політикою самої римо-католицької церкви взагалі. Але релігійний критерій для найстарших мешканців польського походження був і залишається найважливішим виразником їх польськості. Ідентифікація згідно релігійного критерію відбувається серед найстарших поляків обласного центру рефлексивно і без жодного натяку на якісь зміни.

Символічна функція польської мови в релігійному обряді не піддається ревізії. Хоча у той самий час ці ж люди можуть рефлексивно переходити на українську мову одразу після закінчення Служби Божої, вийшовши за межі території подвір'я костелу. У цьому випадку, в україномовному місті, поза межами костелу, польська мова для осіб старшого покоління починає виконувати функцію соціальної стигматизації. Людина старшого покоління, яка провела велику частину свого життя у тоталітарному суспільстві, починає боятися, що її сприймуть за іноземця, «іншого», «не свого». Навіть зустрівши на вулицях міста свого ксьондза, страх соціальної стигматизації у переважній більшості випадків бере гору над дійсним станом речей. Священник під час проповіді навіть говорить про те, що люди соромляться свого польського походження, коли вітаються з ним виключно українською мовою поза територією костелу.

Сьогодні політика римо-католицької Церкви на Україні є такою, що об'єднує навколо римо-католицького костелу усіх вірних, незалежно від їх національної приналежності. Ця політика знаходить своє втілення і в костелі Христа Царя Всесвіту, де відбуваються літургії у трьох мовах – українською, польською та англійською. На літургію англійською мовою приходять багато іноземних студентів. На україномовні літургії приходять з кожним роком більше мешканців обласного центру. На літургії польською мовою приходять багато парафіян, але невпинний рух історії призводить до того, що старші

люди помирають. Молодь польського походження намагається виїхати на навчання і залишитися у більш економічно благополучній країні.

Стрімкий ріст економіки сусідньої держави не може зупинити бажання людей жити у кращих умовах перед вибором залишитися в Івано-Франківську, давньому Станіславові, місті своїх предків. Після 1939 року державні кордони змінилися, а люди залишилися у місті і надалі вимушені робити нелегкий вибір у виборі країни свого майбуття.

Проживання осіб, які належать до національної меншини у місті, де домінує культура більшості, призвело до укладання мішаних подружжів. Навіть у таких родин, де мати й батько є поляками і вдома розмовляли між собою польською мовою, діти все ж більше послуговуються мовою українською. Йдеться передовсім про найстарше покоління таких батьків, які сьогодні є бабусями та дідусями. У часи тоталітарного режиму діти, які сьогодні належать до середньої вікової групи, чули польську мову виключно тільки вдома. Натомість вже третє покоління має змогу навчатися мові своїх предків не тільки у школах, але і в Центрі польської культури та європейського діалогу. Парадоксальна ситуація, коли внуки краще знають польську мову і вже вдома розмовляють зі своїми батьками, які не мали змоги вивчити польську мову у школі.

Таким чином, символічна, ідентифікуюча функція польської мови у сфері родинного вжитку виконує несподівано з новою силою символічну функцію для третього і навіть четвертого покоління, витісняючи на другий план пізнавальну функцію польської мови. Слід зауважити, що вживання літературної польської мови, якої навчили у школі, третім та четвертим вже поколінням відіграє особливо важливу роль і виконує «чисто» символічну функцію в родин, де старше покоління не могло вивчити «правильну» польську мову.

Проаналізуємо останню, п'яту, сферу функціонування польської мови в Івано-Франківську, сферу освіти. Престиж польської мови в освітніх закладах міста постійно зростає. Мешканці міста, незважаючи на приналежність до української національності, вирішують відправляти своїх дітей до школи № 3 з польською і російською мовою навчання, у якій кількість учнів у польських класах за останні 10 років збільшилася у 6 разів. Звичайно, випускники цієї школи, котрі з першого класу вивчають польську мову під керівництвом вчителів з Республіки Польща, вирішують продовжувати навчання у сусідній, більш заможній державі.

Ми бачимо, що у сфері освіти серед функцій польської мови переважає економічна функція над пізнавальною. Знання польської мови стає трампліном у краще життя, можливістю отримати в майбутньому економічну вигоду. Звичайно, для молодих людей польського походження польська мова відіграє домінуючу символічну функцію, тому що вони сприймають можливість виїхати на навчання та проживання до Польщі як щось само собою досяжне для них та зрозуміле. Також зазначимо, що польську мову вивчають і в інших школах, але тільки у школі № 3 введено вивчення польської мови з першого класу.

З огляду на можливість отримання подвійних дипломів, що є складовою інтеграції України у Європейський простір вищої освіти (Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу та Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника), росте зацікавлення до польської мови і серед дорослої молоді. Звісно, у сфері вищої освіти домінуючою функцією польською мови над пізнавальною є економічна.

Перспективи дослідження та висновки

Для аналізу сфери вживання польської мови в Івано-Франківську (д. Станіславів), ми звернулися до опису мовної політики України щодо захисту мови національної меншини. Було проаналізовано також статистичні дані щодо перепису населення обласного центру в 1931 році та останнього перепису в 2001 році.

Серед сфер функціонування польської мови виокремлено сферу вітальності польської мови у діяльності Центру польської культури та європейського діалогу в Івано-Франківську, вітальність мови в польських товариствах, у сфері релігії, в родині та сфері освіти. Домінуючу символічну, ідентифікуючу роль виконує польська мова передовсім для осіб польського походження, які належать до старшого покоління, тобто у сфері родинного ужитку. Таку ж домінуючу символічну вартість має польська мова для усіх поколінь у сфері релігії. Поєднання символічної та пізнавальної функцій спостерігаємо у сфері застосування польської мови в польських товариствах. Поєднання пізнавальної та економічної функцій відслідковуємо у сфері освіти. Поєднання символічної, пізнавальної та економічної функцій польської мови виокремлюємо у сфері діяльності Центру польської культури та європейського діалогу в Івано-Франківську.

Перспективу наступних досліджень вбачаємо у можливості застосування достовірних статистичних даних, які можна отримати тільки після проведення перепису населення щодо кількості осіб польського походження та осіб, які декларують свою приналежність до польського народу в умовах «пограниччя». Застосування регіонального підходу до аналізу даних дасть можливість для подальших соціолінгвістичних досліджень з використанням методу мовної біографії людини «пограниччя». Результатом такого підходу буде значний внесок у розвиток теорії та методології соціолінгвістичних досліджень.

Бібліографія

1. Auer P., *From Code-switching via Language Mixing to Fused Lects: Toward a Dynamic Typology of Bilingual Speech*, "International Journal of Bilingualism", 3(4), p. 309-332, 1999.
2. Babbie E., Benaquisto, L., *Fundamentals of Social Research. Second Canadian Edition*, Toronto 2009.
3. Dzięgiel E., *Polszczyzna na Ukrainie. Sytuacja językowa w wybranych wsiach chłopskich i szlacheckich*, Warszawa 2003.
4. Gulida V.B., Vakhtin, N.B., *15 Years' Development of St. Petersburg Sociolinguistics*, „Voprosy yazykoznaniiya”, 2, 2010, s. 106-119
5. Krasowska H., *Mniejszość polska na południowo-wschodniej Ukrainie*, Warszawa 2012.
6. Kubiiovych V., *Ethnic groups of Southwestern Ukraine (Galychina) at 1.1.1939*, Veysbaden 1983.
7. Lozyns'kyj R. M., *Ethnic composition of the population of Ivano-Frankivsk in the second half of the twentieth century. (historical geographical analysis)*, "Visnyk L'vivs'koho nacional'noho universytetu imeni Ivana Franka. Seriya: Geography", 39. 2011, s.231-236.
8. Straczuk J., *Cmentarz i stół. Pogranicze prawosławno-katolickie w Polsce i na Białorusi*, Wrocław 2006.
9. Zemskaya E. A., *Language as activity*, Moskva 2004.
10. Zielińska A., *Mowa pogranicza. Studium o językach i tożsamościach w regionie lubuskim*, Warszawa 2013.

Інтернет-джерела

1. Matsyuk, H., Sociolinguistics as an integrative research direction in the context of contemporary paradigm: international experience and ukrainian perspective aukovi zapysky NaUKMA. Philological sciences. [online] 137, c. 28-34. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAfn_2012_137_8 [Accessed: 28 sichnya 2019].
2. ЗАКОН УКРАЇНИ «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин». Available at: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=244987130&cat_id=244950582 [Accessed: 20 sichnya 2020].
3. Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19> [Accessed: 20 sichnya 2020].

Zakres i funkcje języka polskiego w Iwano-Frankiwsku (d. Stanisławowie)

Streszczenie

W artykule przeanalizowano zakres użycia i funkcje języka polskiego w Iwano-Frankiwsku (d. Stanisławowie). Została opisana polityka językowa Ukrainy w kwestii możliwości realizacji prawa mniejszości narodowych do wyboru języka w różnych sferach życia codziennego. Przeanalizowano dane statystyczne spisu ludności miasta obwodowego w 1931 r. i ostatniego spisu ludności w 2001 r. Centrum kultury polskiej i dialogu europejskiego w Iwano-Frankiwsku, organizacje polonijne w mieście, sfera wyznaniowa, rodzina i edukacja stanowią miejsca funkcjonowania języka polskiego w Iwano-Frankiwsku (d. Stanisławowie). Przedmiotem badań zostały funkcje języka polskiego (symboliczna, poznawcza, ekonomiczna) w zakresie funkcjonowania języka w mieście.

Słowa kluczowe: socjolingwistyka, pogranicze, polityka językowa państwa, język mniejszości narodowej, zakres funkcjonowania języka, funkcje języka

Spheres of usage and functions of the Polish language in Ivano-Frankivsk (f. Stanislaviv)

Abstarct

In order to analyze the areas of usage of the Polish language in Ivano-Frankivsk (former Stanislaviv), attention was paid to Ukraine's language policy regarding the protection of national minority languages. Statistical data of the population census of the administrative center in 1931 and the last census in 2001 were analyzed. The Polish language is used in many fields, including the activities of the Center for Polish Culture and European Dialogue in Ivano-Frankivsk, all Polish associations of the city, the religious sphere, the family and education.

The present text also analyzes the symbolic, identifying, economic and cognitive functions of the language in each of the identified areas of Polish language usage.

Keywords: sociolinguistics, borders, language policy of the state, language of national minority, sphere of language usage, functions of language

Наталія Ігорівна Чаграк

<https://orcid.org/0000-0002-1583-2278>

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника»,
м. Івано-Франківськ

Przykarpacki Narodowy Uniwersytet im. W. Stefanyka, Iwano-Frankiowsk

Філософсько-методологічні підходи до вивчення проблеми освіти людей третього віку

Анотація

Старіння населення є головною тенденцією демографічного розвитку у Сполучених Штатах. Вона надає актуальності питанню соціальної, економічної та культурної інтеграції людей похилого віку у суспільстві. Водночас, залучення цієї вікової групи до активного суспільного життя є також обґрунтованим способом вирішення проблем, пов'язаних зі зменшенням частки людського капіталу в країні. Однак, варто зазначити, що цей процес є досить складним як в організаційному аспекті, так і в ментальному. Це, насамперед, пов'язано з тривалою «традиційною» ексклюзивною старших дорослих з освітнього середовища, їх дистанціюванням від новітніх знань і компетентностей та відходом від активного суспільного життя. У такій ситуації дієвим механізмом соціалізації осіб похилого віку, а також раціонального використання їх досвіду й потенціалу є залучення цієї вікової групи до освітньої діяльності. У статті проаналізовано основні моделі освіти людей похилого віку у США з метою визначення найбільш оптимального варіанту для України в сучасних умовах соціально-економічного розвитку.

Ключові слова: люди похилого віку, моделі освіти людей похилого віку, освіта людей похилого віку, освіта у США

Освіта людей третього віку стає вагомим фактором суспільного розвитку в умовах швидких темпів зростання частки людей третього віку (старших дорослих – амер.) в загальній структурі населення розвинених країн світу. Політика залучення в освітню діяльність старших дорослих здійснюється з урахуванням соціально-економічних та політичних вигод,

які реалізуються внаслідок розширення можливостей для освіти цієї вікової групи. Крім того, потрібно взяти до уваги, що в останні декади XX – початку XXI ст. фактично усі характеристики розвитку суспільства значною мірою визначаються відповідними показниками вікової когорти людей третього віку, оскільки вони як більш освічена, активна і фінансово забезпечена (порівняно з попередніми поколіннями цієї вікової категорії) соціальна група стають вагомим сегментом користувачів економічних, соціальних, освітніх послуг, а також мають вплив на політичне і культурне життя суспільства. Для осмислення багатомірності феномену освіти людей третього віку (старших дорослих) та обґрунтування філософсько-методологічних підходів до його вивчення необхідний аналіз теорій і концепцій освіти дорослих, які сформовані у науковій площині філософії, психології, педагогіки.

Мета статті – розкрити основні філософсько-методологічні підходи до вивчення проблеми освіти людей третього віку.

Виклад основного матеріалу. В основі філософії освіти людей третього віку знаходимо ідеї лібералізму, зокрема у сенсі вільного і рівного доступу до освіти представників усіх вікових і соціальних груп; гуманізму, де визнається право кожного індивіда на вільний розвиток і вияв своїх здібностей, а людину у зрілому віці вважають активним суб'єктом освітнього процесу; біхевіоризму, який доводить, що освітня діяльність дорослих / старших дорослих є механізмом поведінкових змін та активності людини; конструктивізму, згідно з яким індивід впродовж життя вибудовує власне розуміння дійсності, тому важливо створити відповідне освітнє середовище для здобуття знань і компетентностей; теорії розвитку особистості, згідно з якою людина розвивається впродовж усього життя та має внутрішній мотив для самореалізації і залучення до активного суспільного життя і в похилому віці, а навчальна діяльність – один з способів особистісного розвитку та суспільної інтеграції; теорії навчання дорослих, зокрема андрагогіки, яка обґрунтовує принципи, форми і методи навчання дорослих і старших дорослих, беручи за основу досвід особистості (освітній, професійний, соціальний).

Загальні процеси соціально-економічних і культурних змін, які відбуваються впродовж півстоліття і в глобальному, і в локальному вимірі, зумовили переосмислення підходів до періоду пізньої зрілості людини (третього віку), їх ролі в розвитку суспільства та, відповідно, значення освіти для цієї вікової групи як фактора розвитку сучасного суспільства, де частка осіб третього віку становить значний сегмент в його демографічній структурі.

Традиційні стереотипи щодо старіння, старості й людей третього віку, які довгий час панували в суспільстві, змінюються. Це зумовлено соціальними, економічними, технологічними та культурними факторами. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. у США з'являється новий тип соціально-демографічної групи «люди третього віку» (старші дорослі – амер.): більш освічені, здорові та фінансово забезпечені. Сучасні американці третього віку значно активніші у соціальному й політичному аспектах, ніж попередні покоління старших людей, відтак майбутні генерації старших дорослих прагнутимуть постійного особистісного зростання, що інтенсифікує розширення освітніх програм та сервісу для цієї вікової групи.

В індустріальному й постіндустріальному (інформаційному) суспільствах доступна якісна освіта усіх громадян – запорука його розвитку і конкурентоздатності. Освічене суспільство спроможне забезпечити високі стандарти життя людей, соціальну стабільність і баланс. Створення освітнього середовища для усіх соціально-демографічних груп, зокрема для осіб третього віку (старших дорослих) – одне з головних завдань суспільства знань, яке стрімко розвивається у ХХІ ст. Це відкриває можливості людині до розширення та реалізації свого потенціалу впродовж життя в аспекті особистісного, професійного, культурного і соціального розвитку. Підґрунтям для такої позиції є ліберальна ідеологія, яка вважає освіту засобом поліпшення якості життя людей. Зазначимо, що ліберальна ідеологія визначає загальну освіту пріоритетною, оскільки вона сприяє соціально активній поведінці громадян та суспільній інтеграції, зокрема через соціальну взаємодію (комунікацію) поколінь. Вважається, що підвищення рівня загальної освіти усіх громадян, зокрема й осіб третього віку, є невід'ємною умовою набуття громадянських навичок (волонтерство, самоорганізація, політична відповідальність та ін.), особистої автономії та здатності прийняття рішень, необхідних для життя в демократичному суспільстві.

Дослідження у галузі освітньої геронтології доводять прямий зв'язок між рівнем освіченості громадян та їхніми потенційними можливостями й бажаннями продовжувати навчання у пізньому віці: «Чим вищий рівень освіти людини, тим більше вона її потребує і є більш активною в подальшій освітній діяльності» [2, с. 214].

Вивчаючи мотивацію старших дорослих (осіб третього віку) до навчальної діяльності, М. Вулф (M. Wolf) обґрунтував важливість освіти осіб цієї вікової групи для цивілізаційного розвитку, оскільки це можливість

людей бути корисним суспільству, долучитися до культурного поступу через набуті знання і досвід [26].

Зазначимо, що до 1970-х рр. більшість теоретичних основ навчальної діяльності формуються у контексті психології. Тому розглянемо ті її наукові напрями, що обґрунтовують важливість, мотивацію та принципи освіти дорослих (старших дорослих).

Освітню діяльність людини у похилому віці пов'язують з якістю її життя. Зауважимо, що якість життя у цьому віці залежить від п'яти головних факторів: здоров'я, соціально-економічного статусу, віку, рівня активності та суспільної інтеграції [16, с. 131]. Два останні серед зазначених факторів пов'язані з освітньою діяльністю, оскільки вона – один з дієвих механізмів підтримання активності (розумової, психічної, фізичної) та суспільної інтеграції людей третього віку. Чим більш соціально активною, освіченою та здоровою (як у фізичному, так і в психічному аспекті) є людина в похилому віці, тим менше навантаження лягає на її смію та соціальні ресурси [16, с. 131].

Соціальна активність, залучення до суспільного життя осіб третього віку через продуктивну діяльність, волонтерську роботу, навчання (формальне і неформальне), дозвілля здійснює позитивний вплив на ментальне і фізичне здоров'я. Крім того, дослідження доводить, що чим різноманітніші види діяльності людини, тим вища якість її життя у порівнянні з тими, хто веде більш ізольований та одноманітний спосіб життя. Відповідно, навчання стає фактично головною сферою діяльності людей третього віку, через яку реалізовується соціальна активність, адаптація та інтеграція цієї вікової групи, а відтак – підвищується якість життя.

Прагнення і мотивація осіб третього віку до навчальної діяльності логічно вписується в епігенетичну теорію життєвого шляху особистості Е. Еріксона (E. Erikson), який довів, що розвиток особистості триває впродовж усього життя і кожна його психосоціальна стадія може мати і позитивний, і негативний ефект, який залежить від біологічних, психологічних та соціальних факторів і базується на досягненнях чи втратах на попередніх стадіях. Е. Еріксон наголошував на біосоціальній природі та адаптивному характері поведінки особистості і вважав, що її гармонійний розвиток значною мірою залежить від побудови відносин співробітництва людини й суспільства [18, с. 599].

Зауважимо, що позиції щодо ціложиттєвий особистісний розвиток дотримувалися А. Адлер (A. Adler), Б. Фромм (B. Fromm), К. Хорні (K. Horney). Американська дослідниця у сфері психоаналізу, психіатрії та психології

К. Хорні (K. Horney) довела домінуючий вплив соціального оточення та суспільства на розвиток особистості [9].

Для восьмого етапу зрілості особистості (за Е. Еріксоном) – «пізня зрілість» – характерний психосоціальний конфлікт «цілісність-відчай». Відповідно, на цьому етапі розвитку особистості, який припадає на постпенсійну фазу життя – відхід від соціально значущих функцій в суспільстві, у людини з'являються альтернативні шляхи розвитку:

- позитивний, якщо вона інтегрується в суспільне життя, відчуває потребу та корисність і, таким чином, підтримує свою емоційно-особистісну та пізнавальну сферу;
- негативний, що відбувається у разі суспільної ізоляції, відсторонення, неадаптованості до швидкозмінних умов життя та особистісної деградації.

Людину в похилому віці особливо турбує питання, чи було її життя змістовним. На цьому етапі розвитку люди цінують життя в його історичному контексті, зазначає Е. Еріксон. Тому особистість, яка має відчуття гармонійності й цілісності від власного внеску в суспільство, може розраховувати на позитивний напрям розвитку – его-цілісність [18, с. 602]. Незважаючи на суттєві фізіологічні та психічні зміни, людина, на переконання Е. Еріксона, повинна залишатися соціально активною, інтегрованою в суспільне життя. Натомість відчуття втрачених можливостей і беззмістовності прожитих років призводить до відчаю.

Очевидно, що освіта (навчання) у похилому віці дозволяє людям, набуваючи нових знань і досвіду, долучитися до розвитку культури й цивілізації загалом. За висновком ВООЗ, навчальна діяльність – вагомий чинник суспільної інтеграції осіб третього віку; крім того, вона позитивно впливає на підвищення якості їхнього життя [27, с. 16]. Американські вчені у праці «Дослідження Мак Артур» («McArthur Study») довели, що залучення осіб третього віку у змістовну та корисну діяльність має позитивний вплив на здоров'я, довголіття та задоволення життям, а також знижує ризик фізичних та психічних хвороб [4, с. 323].

Освіта у похилому віці виконує адаптивну функцію, оскільки сприяє пристосуванню людини до зміни способу життєдіяльності у технологічному, соціальному, фінансовому та здоров'язбережувальному аспектах. Саме адаптивна здатність людини та вміння вирішувати проблеми – головна умова активного довголіття [27, с. 26]. Таким чином, навчання у похилому віці

відіграє важливу інтегративну функцію та сприяє позитивному напрямку особистісного розвитку, тобто цілісності («integrity» за Е. Еріксоном).

Історично склалося, що галузь наукового знання, яка найбільшою мірою пов'язана з вивченням навчання як діяльності особистості, – це психологія. Відповідно, освіта і навчання дорослих і старших дорослих (людей третього віку) значною мірою ґрунтуються на теоріях психології (біхевіоризму, когнітивізму, когнітивного конструктивізму та психології розвитку), які розглядали процес навчання як феномен особистості. Водночас, у площині соціокультурної психології, теорії активності і теорії пізнання наукові дослідження сформуvalи розуміння навчальної діяльності як форми соціальної участі.

Перша психологічна теорія навчання була сформульована у площині біхевіоризму й акцентувала на можливості навчати, використовуючи біхевіоральні техніки, розбивати складні форми поведінки на сукупність простіших і винагороджувати за правильне виконання. Однак, в освітньому процесі для дорослих очевидно, що така біхевіористична модель навчання не сприяє глибокому розумінню, концептуалізації знань та автономії суджень.

Модель навчання, основана на теорії когнітивізму, зміщує технологію навчальної діяльності від редукціонізму біхевіористського підходу до усвідомлення ментальної комплексності у процесі освіти. Ця модель зосереджує увагу радше на наявних знаннях і компетентностях слухачів, аніж на відтворенні інформації чи форм поведінки. Очевидно, вона є основою при організації освітнього процесу для осіб третього віку, оскільки у них великий життєвий і професійний досвід, який дозволяє контекстний підхід у навчанні.

Теорія когнітивного конструктивізму наголошує на активній участі слухача в навчальному процесі, зокрема у виборі й створенні навчальних стратегій та автономності формування освітньої траєкторії.

Вивчення процесу особистісного розвитку людини у період дорослості дає розуміння принципів функціонування суспільства. Оскільки навчання пов'язане з процесом розвитку особистості, психологічні теорії розвитку є основним підґрунтям ціложиттєвої освіти, тому що розглядають людину в контексті її розвитку на всіх етапах життєвого циклу, але доводять, що на кожному етапі повинні використовуватися найбільш відповідні форми і методи навчання.

Деякі теорії розвитку (D. Levinson, E. Erikson) зосереджують увагу на різних періодах, фазах, цілях та соціальних ролях людей на віковій стадії зрілості та пізньої зрілості (третього віку) і впливу цих факторів на процес їхнього навчання. Д. Левінсон запропонував теорію життєвого циклу, яка

складається з чотирьох ер (приблизно по 25 років), для кожної з яких властивий певний характер і період розвитку [13, с. 5-6].

Згідно з моделлю вікової періодизації Е. Еріксона, на кожному етапі життєвого циклу людини є «можливість для навчання» («teachable moment»). Однак, зазначені теорії меншою мірою враховують роль соціального і культурного контексту, у якому живе людина, і визначають фактично єдиний лінійний шлях розвитку для кожного індивіда.

Натомість Б. Нейгартен (B. Neugarten) зазначає, що кожне суспільство має певні очікування щодо відповідної до віку поведінки, і вона радше соціально зумовлена, аніж самостійна. Якщо зміни поведінки, пов'язані з віком, не відповідають цим очікуванням, то вони вважаються проблемними [17, с. 889].

К. Рігел (K. Riegel) сформульовано комплексне поняття людського розвитку, який охоплює чотири виміри: внутрішньо-біологічний, індивідуально-психологічний, культурно-психологічний та фізичний. Період їх збалансованості є радше винятком, аніж правилом. Коли між двома чи більше напрямками особистісного розвитку відбувається конфлікт, з'являється потенціал для змін. Тому розвиток є нормальним постійним безперервним процесом.

Американські психологи М. Теннант (M. Tennant) і П. Погсон (P. Pogson), досліджуючи вплив навчальної діяльності на розвиток особистості у пізньому віці, дійшли висновку, що особистісний розвиток людей в період зрілості і пізньої зрілості (третього віку) відбувається на усіх етапах життєвого циклу. Тобто, фокус уваги необхідно змістити до соціальних і культурних процесів, які сприяють змінам та стимулюють розвиток особистості, а механізмом його реалізації є також і навчання як один з видів соціальної активності людини у похилому віці [21].

Відтак, головна ідея, яку обґрунтовують психологічні теорії розвитку, – ціложиттєвий особистісний розвиток. У період зрілості та пізньої зрілості його потрібно розглядати не як окремих лінійний процес із заданими цілями, а як історично, соціально і культурно зумовлений процес. Тому, коли говоримо про навчальну діяльність у похилому віці, важливо знати, у які соціальні ролі, позиції та досвід залучена людина. Такий підхід дасть змогу ефективно організувати освітній процес і сприяти подальшому особистісному розвитку старших людей у бажаному для них напрямі.

Іншою важливою науковою платформою, на якій формувалися засади освіти осіб третього віку, є теорія активності та соціального конструктивізму (Л. Виготський, Дж. Верш, Дж. Піаже, Дж. Брунер, А. Леонтьєв, М. Коль, А. Лурія та ін.) (L. Vygotsky, J. Wertsch, J. Piaget, J. Bruner, A. Leont'ev, M. Cole, A. Luria).

Представники теорії активності (соціокультурної теорії) зосередили увагу на вивченні ментальної сфери у контексті постійної змістовної цілеспрямованої взаємодії з іншими людьми, активованої семіотичними та матеріальними засобами. Зокрема, Л. Виготський довів, що розвиток вищого психічного функціонування індивіда залежить і від біофізичних процесів (від дозрівання мозку), і від соціальної взаємодії [23]. Вчений підтримував підхід соціального конструктивізму, з перспективи якого взаємодія з іншими людьми та культурними артефактами (не лише з новими ідеями) є вирішальною для навчальної діяльності. Когнітивна стимуляція відбувається, насамперед, у соціальній площині, зокрема через соціальну взаємодію, і тільки тоді – у психологічному плані. Тобто, соціальна взаємодія лежить в основі розвитку усіх вищих когнітивних функцій (мислення, довільна увага, логічна пам'ять).

На відміну від Дж. Піаже (J. Piaget), який вважав, що розвиток має передувати навчанню, Л. Виготський дотримувався думки, що розвиток особистості (зокрема, інтелектуальний) відбувається у процесі соціальних контактів з іншими людьми. Таке переконання вченого лежить в основі соціокультурної теорії розвитку вищих психічних функцій, яка певною мірою обґрунтовує навчання у похилому віці як потребу соціальної взаємодії задля підтримання когнітивних функцій та особистісного зростання, оскільки в освітній геронтології людину третього віку вивчають з перспективи розвитку.

Організація навчальної діяльності дорослих і старших дорослих значною мірою здійснюється через навчання на практиці. Ефективність такої форми довели психологи Д. Лейв (D. Lave) та Е. Венгер (E. Wenger) (1991). Ці ідеї лягли в основу теорії ситуативного навчання як альтернативи до інструктивного. Якщо у теоріях когнітивізму, згаданих вище, знання розглядають як абстрактну величину в ментальній сфері людини, то ситуативне навчання акцентує на ситуаціях та контексті, у яких відбувається процес навчання. Вчені розвинули поняття «навчання в процесі роботи» та фактично обґрунтували принцип взаємного навчання у психологічному контексті [12]. Д. Лейв і Е. Венгер також стверджували, що кожний вид діяльності відбувається у певному ситуативному контексті та у певній культурі [12, с. 33]. Навчальна діяльність є невід'ємною складовою соціальної активності. Вони розглядають навчання радше як засіб, що допоможе людям долучитися до соціальної участі, а не як спосіб набуття неконтекстуальних навичок. Відповідно до ситуативної моделі навчання, в освіті дорослих і старших дорослих важливо знайти той вид соціальної діяльності, в якій люди цієї

вікової категорії хочуть чи потребують брати участь, та запропонувати можливості для навчання через залучення у таку діяльність. Що більш важливо, старші дорослі уже залучені в різноманітні форми соціальної діяльності в їхньому щоденному житті, тому опертя на цей досвід та його використання в навчанні осіб третього віку є вагомим фактором їх мотивації до подальшої освіти. Е. Венгер запропонував концепт «спільнота практикуючих», визначаючи таку спільноту як групу осіб, які регулярно залучені до діяльності співтовариства, а навчання і викладання ґрунтуються на кооперації учасників освітнього процесу [24, с. 214]. Він показав, що навчання, як ситуативна соціальна практика, продовжується в діяльності спільноти, підтримуючи контекстуальне розуміння навчальної діяльності на протигагу переважаючим неконтекстуальним когнітивним моделям. Обмін досвідом та інформацією – головна умова ефективного навчання. Роль викладача, на погляд вчених, полягає не стільки в інструктажі та викладанні, як в організації соціальної взаємодії та структуруванні навчального матеріалу таким способом, щоб він був активно засвоєний. Цей підхід, вважаємо, лежить в основі принципу взаємонавчання в організації освітнього процесу для осіб третього віку в Інститутах освіти впродовж життя (Lifelong Learning Institutes) та Інститутах навчання на пенсії (Learning in Retirement Institutes), які діють як структурні підрозділи закладів вищої освіти у США.

Таким чином, можемо виокремити дві контрастні групи моделей навчання дорослих (старших дорослих) у психології, які обґрунтовують важливість освіти людей третього віку. Такі напрями у психологічній науці як біхевіоризм, когнітивізм та когнітивний конструктивізм розглядають навчальну діяльність у площині індивідуального розвитку особистості з точки зору зміни моделей поведінки чи розумової діяльності. Пізніше набула розвитку альтернативна ідея щодо навчання дорослих (старших дорослих) у таких площинах як соціокультурна психологія, соціальний конструктивізм, теорія активності, ситуативне пізнання. Вона підтримується дослідженнями, які, відійшовши від експериментальної установки, вивчають процес навчання в контексті повсякденного життя людей і доводять, що навчання – це соціально-ситуативний феномен.

Зокрема, теорія соціального конструктивізму важливого значення надає самому процесові навчання та передумовам і засобам, за яких він відбувається. Г. Рейнман (G. Reinmann) і Г. Мандл (H. Mandl) охарактеризували процес навчання з погляду конструктивізму як:

- активний формувальний процес: знання можна здобути тільки через самостійну й активну участь у навчанні;
- конструктивний процес: знання можна здобути і втратити лише тоді, коли вони «вбудовані» в уже існуючі конструкції знань та інтерпретовані на основі досвіду індивіда;
- емоційний процес: для здобуття знань необхідно, щоб людина переживала позитивні емоції, натомість страх і стрес перешкоджають цьому;
- самокерований процес: важливо, щоб особа, яка здобуває знання, сама спрямовувала і контролювала його;
- соціальний процес, оскільки відбувається через взаємодію з іншими людьми;
- ситуативний процес, який пов'язаний з певним контекстом, ситуацією, навчальним середовищем, що є необхідним для здобуття відповідних знань і компетентностей [19].

Соціокогнітивний підхід до навчальної діяльності базується на позиції, що соціальна взаємодія – важлива складова пізнання. Усвідомлення, що процес пізнання ризичиться у кожній людині і чутливо реагує на культурний контекст, у якому він відбувається, формує основу для розуміння способів передачі людьми знань. Ключовим твердженням є те, що пізнання – це активність, яка відбувається через соціальну взаємодію, та пов'язана з мотиваційною, емоційною і соціальною сферами індивіда. Прихильники соціокогнітивного підходу вбачали основну проблему навчання у традиційно організованому освітньому процесі в його індивідуалізації та ізоляції: думка учня зазвичай не отримує належної підтримки, люди здобувають кваліфікації та досвід, які відірвані від реального життя та практично орієнтованого контексту. Тому навчальне середовище потрібно вибудувати у такій формі, де теорія і практика поєднані через соціальну взаємодію, що дасть змогу студентам набувати практичні компетентності і досвід у відповідному контексті.

Розглянувши основні підходи до навчання, представлені у різних наукових напрямках психології (біхевіоризму, когнітивізму, когнітивного конструктивізму, теорії розвитку у фазі дорослості, теорії активності і соціального конструктивізму), можемо визначити принципи організації і здійснення освітнього процесу для людей третього віку.

Таблиця 1.2.1. Психологічні підходи до навчальної діяльності осіб третього віку

Наукові напрями психології	Наукові підходи до навчальної діяльності	Використання основних психологічних підходів до навчання в організації та здійсненні навчальної діяльності осіб третього віку
Біхевіоризм	Біхевіористська модель навчання полягає у тренуванні учнів, використовуючи методи і прийоми поведінки та розбиваючи складні поведінкові зразки на сукупність простих. Ця модель заохочує планування та структурованість навчальних занять, однак, не сприяє розвиткові вищих мисленнєвих навичок (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення), концептуалізації знань та автономії учня	Застосовується для формування і розвитку практичних компетентностей людей третього віку
Когнітивізм	Модель навчання, яка ґрунтується на розумінні та усвідомленні знань і компетентностей; у навчальній діяльності важливе значення надається актуалізації набутих раніше знань, опертя на попередній досвід учня (слухача)	Опертя на уже здобуті знання, компетентності, професійний і життєвий досвід учня (слухача)
Когнітивний конструктивізм	Створення можливостей для учня (слухача) вибору та автономії в організації навчального процесу з урахуванням індивідуальних інтересів, потреб та мети навчальної діяльності. Принцип диференціації та індивідуалізації навчання.	Використання тьюторства, тьюторіалів та розробка індивідуальних планів навчання відповідно до потреб і запитів осіб третього віку.
Теорії розвитку	Ціложиттєвий розвиток особистості, який стимулюється навчальною діяльністю. Види, форми і методи – відповідні на кожному етапі цього розвитку. Соціальний і культурний досвід людини на етапі зрілості і пізньої зрілості – важливий фактор організації і здійснення навчальної діяльності для цієї вікової групи.	Організація освітнього процесу за принципом взаємонавчання, обміну досвідом та комунікації поколінь.
Теорія активності та соціального конструктивізму	Розвиток вищих психічних функцій залежить як від фізіологічних факторів, так і від соціальної взаємодії людини та культурного контексту, в якому вона живе.	Соціокультурний підхід в освіті дорослих і старших дорослих. Організація та реалізація освітнього процесу в умовах комунікації та діалогу поколінь, взаємонавчання і взаємодопомоги.
Теорія ситуативного пізнання	Навчання через дію, навчання у процесі роботи. Навчання як соціально-ситуативний феномен, процес неперервної участі людини в соціальному контексті.	Ситуативна модель навчання. Принцип «навчання в процесі практичного виконання». Волонтерська робота – невід’ємна складова освітньої програми для людей третього віку.

Зумовленість та мотивація освіти осіб третього віку обґрунтована у різних наукових напрямках психології. Стрижневою є ідея ціложиттєвого розвитку особистості, який значною мірою залежить від соціальної взаємодії та соціокультурного контексту, в якому перебуває людина. Однак, більшість напрямів психології не диференціюють принципів навчальної діяльності відповідно до особливостей вікових груп.

Суспільно-політичні, соціально-економічні та культурні зміни, які відбуваються вповодж майже сімдесяти років у більш розвинених країнах світу, зумовили розвиток «суспільства, яке навчається» («learning society»). Освітяни (науковці і практики) зіткнулися з викликом забезпечення відповідної вимогам часу освіти для усіх вікових груп, зокрема й для осіб третього віку. Ця соціально-демографічна когорта, яка зростає у всіх розвинених країнах, спричинилася до розвитку соціального руху за переосмислення постпенсійної фази життя людини: від відходу від суспільного життя, до періоду особистісного самовираження, розвитку й самореалізації, що вимагають подальшої освітньої активності людини у похилому віці.

Незважаючи на тривалу історію освіти осіб третього віку у Сполучених Штатах, її сутність, цілі й завдання та теоретичні основи продовжують викликати інтерес і дискусії серед науковців. Це своєю чергою сприяє глибшому розумінню тих нових соціальних ролей людей третього віку, які зумовлені викликами сучасного суспільства.

Зауважимо, що у вчених, які досліджують проблеми у сфері соціальних наук та освіти дорослих, існує консенсус щодо зміщення акцентів у соціальному кліматі розвинених країн: від молодіжно-орієнтованого суспільства до суспільства, орієнтованого на зрілу людину, оскільки саме вікова категорія старших дорослих, будучи більш освіченою, соціально активною, матеріально та фінансово забезпеченою, суттєво впливає на траєкторію розвитку сучасного суспільства. Такий «демографічний зсув» спричинив особливі виклики в освітній сфері, зокрема в питанні освіти дорослих і старших дорослих. Однак вчені акцентують і на активному залученні самих людей до планування, організації та здійснення освітнього процесу для своєї вікової групи. Зокрема, американські вчені С. Меріам (S. Merriam) і Р. Каффарелла (R. Caffarella) доводять, що процес навчання старших дорослих починається з їхньої мотивації вирішити певну проблему [15]. Ця мотивація, зазначають науковці, може бути спричиненою умовами життя, потребою продовження професійної діяльності чи бажанням особистісного розвитку.

Динамічність сучасного життя створює певні проблеми людям третього віку, які пов'язані, насамперед, з швидкими технологічними, економічними та культурними змінами у світі. З іншого боку, історія освіти людей третього віку у США демонструє роль освіти як рушія суспільних змін. Дорослі, зокрема старші дорослі, в навчальному процесі вирізняються своїм досвідом (життєвим, соціальним і професійним), вищою здатністю до критичного мислення, спрямованістю на вирішення проблеми та швидшою адаптацією до умов життя. Власне згадані здатності старших дорослих зумовлюють більш критичний підхід до навчання, що вирізняє його від контентного навчання. Основні засади освіти дорослих сформулював Д. Дюї (J. Dewey) (1939), який вважав що контекст навчальної діяльності, який формує старший дорослий, будується на його попередньому досвіді. На погляд вченого, модель навчання дорослих базується на науковому (лабораторному методі): використання дослідницького процесу, що перевіряє ідеї та наслідки і відображає результати, які дають змогу людям сформувати нові поняття, знання і компетентності. Теоретичною засадою цього підходу є конструктивістська модель навчання: людина розширює свої знання на основі індивідуального досвіду та досвіду соціальної взаємодії [15].

Е. Ліндемман (E. Lindeman) запропонував комплексну модель навчання дорослих – навчання через реальні життєві ситуації. Досвід людини вчений визначив джерелом навчання впродовж всього життєвого шляху. Ця модель спрямована на досягнення людиною не стільки професійних компетентностей, як на навчання заради задоволення, змістовності життя у пізньому віці через отримання унікального, нестандартного досвіду. Тобто навчальна діяльність старших дорослих – складова їхнього соціального досвіду [14]. Наукова праця Е. Ліндеммана заклала основи андрагогіки та стала інструментальною для наукових розробок М. Ноулза та П. Фрейре.

Теорії навчання, які сформувалися в контексті освіти дорослих, визначають характерні особливості освіти дорослих та старших дорослих (осіб третього віку). У 1970-х рр. було опубліковано кілька важливих наукових праць з питань освіти і навчання дорослих, у яких аргументовано певні особливості процесу навчання дорослих.

Зокрема, праця М. Ноулза «The Adult Learner» (1973) стала фактично основоположною для розвитку андрагогіки. У ній визначено особливості учня – дорослої людини та принципи навчання дорослих. Вчений наголосив, що для осіб цього віку важливо усвідомлювати мету навчальної діяльності перед тим, як її розпочати. Крім того, для дорослих характерним є наявність

досвіду різної якості (освітнього, професійного, соціального). Тому їхня готовність і прагнення до навчання пов'язані з тими завданнями, які властиві їхнім соціальним ролям на віковому етапі пізньої зрілості. Це зумовлює перевагу проблемно-орієнтованого навчання над предметно-орієнтованим в організації освіти дорослих / старших дорослих. Тобто, доросла людина керується більше внутрішніми мотивами до навчальної діяльності, ніж зовнішніми. Зважаючи на ці відмінності у мотиваційній сфері, цілях, принципах та організації навчальної діяльності дорослих та дітей, М. Ноулз встановив чітку межу між педагогічною та андрагогічною моделями навчання. Однак, пізніше вчений визнав, що ці моделі мають ситуативний характер, тому педагогічна стратегія у певному контексті може бути більш відповідною, ніж андрагогічна. Це стосується, наприклад, випадків, коли той, хто навчається, вивчає нову для себе галузь знань. Головне в організації освіти дорослих / старших дорослих – спрямувати людину до повної відповідальності за свою навчальну діяльність.

В основі педагогічних ідей М. Ноулза (як і інших моделей освіти дорослих, що зосереджені на саморозвитку особистості) лежать гуманістичні теорії розвитку особистості, зокрема – А. Маслоу (A. Maslow, 1970), К. Роджерса (C. Rogers), Г. Фрайберга (H. J. Freiberg, 1994). Гуманістичну психологію можна вважати однією з найбільших наукових платформ, на якій формувалася педагогіка дорослих та осіб третього віку (старших дорослих), оскільки необмежений потенціал і прагнення людини до розвитку та самореалізації – стрижнева ідея цього наукового напрямку. А. Маслоу доводив, що у людей будь-якого віку є внутрішня потреба-імпульс до розвитку й самореалізації, що пізніше було підтверджено й дослідженнями у сфері освітньої геронтології.

Таким чином, потреба індивіда в актуалізації особистісного розвитку, досягненнях, розкритті свого потенціалу та кращих якостей – закладені природою і чітко обґрунтовують бажання людини до ціложиттєвої освіти. Тобто, мотив навчальної діяльності є певним виявом прагнення до самоактуалізації, оскільки він пов'язаний природженим намаганням людини задовольнити потреби розвитку й самореалізації, що веде до розширення індивідуальної автономії та самодостатності. Потреба самореалізації та розкриття особистісного потенціалу лежить у топі «ієрархії потреб» у моделі людського розвитку А. Маслоу (A. Maslow), який вважав, що із задоволенням усіх попередніх потреб у людини виникає природне бажання до навчання з метою подальшої самореалізації.

Отже, система поглядів і підходів щодо навчання та освіти дорослих, сформована в контексті гуманістичної психології, найбільшою мірою обґрунтовує мотивацію людей третього віку (старших дорослих) з точки зору психології. Гуманістична психологія передбачає наявність у людини внутрішнього мотиватора для особистісного розвитку, що спонукає і сприяє навчальній активності.

Водночас, прагненню до розкриття особистісного потенціалу передують задоволення усіх базових та пріоритетних потреб індивіда. Зважаючи на це, бажання і можливість здобувати чи продовжувати освіту у похилому віці іноді є проблемою з огляду на те, що багато представників цієї вікової категорії – недостатньо фінансово забезпечені або соціально незахищені, мають проблеми зі здоров'ям, іноді – негативний досвід навчання, що може позначитися на адаптації та активності людини у формальному чи неформальному освітньому середовищі. Таким чином, гуманістична психологія пояснює прагнення людини до ціложиттєвого розвитку і самореалізації як найвищу психологічну потребу й природний мотив до навчальної діяльності.

Андрагогічний підхід до освіти осіб третього віку – один з найбільш поширених у США (М. Ноулз, П. Джарвіс, Д. Колб, С. Брукфілд, А. Нокс та ін.). Незважаючи на неоднозначність позицій вчених щодо андрагогіки (її розглядають і як самостійну науку, і як розділ педагогіки), вона дозволяє визначити ефективні форми, методи та засоби навчання дорослих і старших дорослих та обґрунтувати оптимальні механізми навчання людей цієї вікової групи. Зрозуміло, що андрагогічна модель освіти є більш прийнятною для організації освіти осіб третього віку, ніж педагогічна, оскільки андрагогічні технології навчання ефективніші в реалізації їхніх освітніх потреб.

Позиція М. Ноулза щодо освіти дорослих ґрунтується на принципах самоспрямованості і самоорганізації освітньої діяльності дорослих / старших дорослих; важлива роль відводиться мотивації навчальної діяльності, попередньому досвіду людини та необхідності невідкладного застосування нових знань і умінь.

На цих принципах логічним було впровадження в науковий обіг терміну «андрагогіка», який в широкому розумінні означає «мистецтво й науку допомоги дорослим навчатися». Фактично, М. Ноулз визначив чітку відмінність між навчанням дітей (педагогікою) та навчанням дорослих (андрагогікою). В андрагогіці у центрі освітнього процесу – людина, яка навчається, натомість у педагогіці модель навчання загалом учителицентрична.

Згідно з висновками Д. Р. Андерсона (D. Anderson), модель навчання дорослих ґрунтується на так званій «ментальній моделі», яку формують індивідуальні особливості навчання та світогляд кожного учня / слухача. Вона спрацьовує як основа бачення і розуміння нового життєвого досвіду (побутового, професійного чи соціального) дорослою людиною [1, с. 8].

Г. Гадамер (G. Gadamer) стверджує, що індивідуальне бачення світу, або, як він називає, «горизонти світогляду» є необхідним для функціонування людини в суспільстві, однак головні виклики полягають у розумінні «світоглядних горизонтів» інших людей, що відбувається через комунікацію [6, с. 347].

Потребу освіти дорослих як чинника і середовища соціальних змін обґрунтував П. Джарвіс (P. Jarvis, 1992). Вчений простежив чіткий зв'язок між забезпеченням можливостей для освіти дорослих, зокрема й старших дорослих, і стабільністю суспільного розвитку. Він стверджував, що якщо дорослі мають свободу займатися своїми власними інтересами, то можливість радикальних змін, які формуються через креативне мислення мас, може призвести до масової нестабільності і, відповідно, втручання влади для підтримання структури світового порядку. П. Джарвіс запропонував перспективу, яка уможливорює освітню діяльність і зміни без дестабілізації [10]. Відповідно, значення освіти дорослих у створенні позитивних суспільних змін є незаперечним. Основні можливості освіти дорослих / старших дорослих знаходяться у створенні альтернатив, що асоціюються з позитивними змінами в суспільстві. Людям пропонуються нові шляхи рефлексій щодо свого досвіду через залучення їх до діалогу. Це призводить до трансформацій соціального контексту, в якому відбувається освітній процес, та позитивних суспільних змін за умови, що доросла людина має широкий вибір можливостей для особистісного розвитку, який сприяє практичному осмисленню нових ситуацій і власного досвіду. Оскільки дорослі і старші дорослі загалом асоціюють навчальну діяльність з набуттям компетентностей, які можна одразу застосовувати в життєвих ситуаціях (професійних, соціальних, побутових), то власне робота і соціальне життя людини є тим середовищем, де відбуваються трансформації, що призводять до позитивних суспільних змін.

М. Ноулз (M. Knowles) – один з перших учених, який охарактеризував технології навчання дорослих. Він визначив концепт андрагогіки як «мистецтво і науку допомоги навчанню дорослих» [15, с. 272]. М. Ноулз показав суттєві відмінності дорослого учня та учня у віці до вісімнадцяти

років, які спричинені в основному наявністю у дорослих, особливо у пізній зрілості, багатого досвіду. Крім того, доросла людина більш цілеспрямована, здатна до самоорганізації, має внутрішню мотивацію вчитися того, що можна одразу ж застосувати на практиці і того, що тісно пов'язано з вирішенням завдань її соціальних ролей.

Серед принципів освіти дорослих, визначених М. Ноулзом, виокремлюємо ті, які лежать в основі організації і здійснення навчальної діяльності осіб третього віку (старших дорослих):

- необхідність використання попереднього досвіду людини, яка навчається;
- спільне визначення освітніх потреб і планування освітнього процесу;
- орієнтування на вирішення конкретних завдань.

Тобто, доросла людина, яка залучена в освітню діяльність, фактично є активним учасником освітнього процесу та певною мірою відповідає за організацію та результати навчання. Необхідно наголосити, що дорослі (старші) дорослі, які вже мають значний освітній, професійний та соціальний досвід, усвідомлено підходять до навчальної діяльності, до визначення її мети, завдань і методів, зважаючи на власні освітні потреби. Що важливо – відбувається невідкладне використання здобутих знань і компетентностей на практиці у поєднанні з попереднім досвідом. У педагогічній моделі навчання досвід школяра є незначний, щоб будувати на ньому освітній процес. Натомість, активна позиція дорослої людини – невід'ємна складова освітнього процесу в андрагогічній моделі навчання. Згідно з положеннями М. Ноулза, досвід дорослих (старших дорослих) повинен стати і основою, і джерелом їх навчання. Відповідно, старші студенти / слухачі значною мірою відповідальні за результати, а нові знання та компетентності необхідно одразу ж використовувати на практиці.

Модель М. Ноулза базується на п'яти чинниках, які визначають дорослого «учня»:

- «я» – концепція: зрілість особистості зумовлює її рух від залежності до самостійності;
- досвід: у навчальній діяльності доросла людина спирається на власний досвід;
- готовність: нові соціальні ролі дорослої людини формують її готовність до навчання;

- координування: прагнення негайного застосування набутих знань і компетентностей у вирішенні реальних життєвих проблем;
- мотивація: зрілість особистості формує внутрішню мотивацію людини до навчальної діяльності.

Освіта осіб третього віку, яка базується на андрагогічній моделі М. Ноулза, суттєвого значення надає особистісним характеристикам людини, яка прагне навчатися. Зокрема, це зрілість, досвідченість, самостійність. Ці якості дозволяють старшим людям брати частину відповідальності за освітній процес. Також необхідно зважати на біхевіоральний репертуар людини третього віку та її рефлексивну оцінку (судження) навчальної діяльності. Це дозволяє побудувати освітній процес на умовах взаємодії його учасників як «суб'єкт-суб'єкт», тобто береться до уваги освітній, професійний і соціальний досвід студентів / слухачів за основу подальшого навчання.

Отже, основними принципами, які вирізняють андрагогічну модель навчання за М. Ноулзом, є:

- усвідомленість і внутрішня мотивація навчальної діяльності;
- проблемно-орієнтоване навчання (роль викладача – спрямування критичного мислення слухачів у напрям досягнення освітніх цілей; відповідальність слухачів / студентів за своє навчання, участь у визначенні освітніх завдань та у розробці освітніх програм);
- навчання через практичну діяльність, у процесі вирішення проблем;
- невідкладне застосування нових знань і компетентностей.

Фактори, які характеризують процес навчання дорослої людини, визначені М. Ноулзом, знаходять подальше обґрунтування в інших підходах і теоріях навчання дорослих. Зокрема, С. Меріам та Р. Кафарелла (S. Merriam, R. Caffarella) акцентують на трьох основних засадах трансформаційного навчання дорослих: досвіді, критичних рефлексіях і розвитку. Причому досвід – важливий фактор ефективності навчальної діяльності зрілої людини, який сприяє створенню, збереженню і передачі знань. Навчальні можливості повинні бути відповідними досвідові індивіда [15].

Таким чином, теорії експериментального навчання в основу навчального процесу закладають досвід, що й вирізняє їх від інших теорій навчання (зокрема, когнітивної, де в основі – пізнання, та біхевіористичної, яка розглядає навчання як фактор зміни поведінки).

На підставі аналізу наукових ідей вчених, які досліджують у галузі освіти, можемо виокремити дві контрастні позиції щодо розуміння експериментального навчання:

- а) як вид навчальної діяльності, що уможлиблює використання набутих знань і компетентностей у відповідних реальних ситуаціях чи середовищі;
- б) як навчання, яке відбувається через безпосередню участь у реальних життєвих ситуаціях, тобто результати навчання з'являються не у формальному середовищі, а через осмислення досвіду, який людина отримує.

Останнє визначення розвинули американські теоретики освіти Д. Колб (D. Kolb) та Р. Фрай (R. Fry), які запропонували модель, що детально описує процес навчання через досвід. Андрагогічна модель Д. Колба і Р. Фрая також обґрунтовує необхідність опертя на «безпосередній чи конкретний досвід». Вона розрахована на поетапне формування розумової діяльності: накопичення індивідом власного досвіду, обмірковування, рефлексії та активність.

Д. Колб довів ефективність емпіричного типу навчання дорослих / старших дорослих, яка буде за умови усвідомленості та цілеспрямованості людини щодо потреби здобуття освіти та інтеграції нових знань та компетентностей у реальний досвід життя. Процес навчання, який ґрунтується на досвіді, відображено у чотирьохетапній циклічній моделі [11, с. 33].

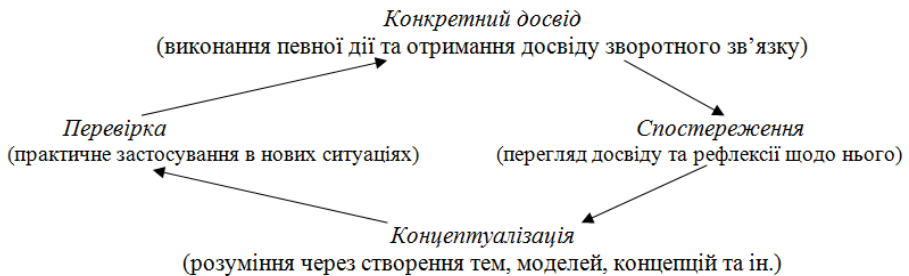

Рис. 1. Етапи засвоєння досвіду (за Д. Колбом)

Безпосередній конкретний досвід є основою для спостереження і рефлексії. Рефлексії перетворюються в абстрактні концепти, які спонукають створення нових освітніх завдань.

Таким чином, вагома позиція, яка вирізняє андрагогічну модель навчання Д. Колба і Р. Фрая, – усвідомлення й осмислення дорослою

людиною своїх освітніх потреб, опертя на власний безпосередній досвід та рефлексивна оцінка процесу навчання з метою встановлення відповідності отриманого результату запланованим цілям і завданням та визначення нової освітньої мети. Головне значення у пошуку рішень реальних життєвих проблем вчений надає рефлексивному та експериментальному навчанню. Зазначимо, що в обох моделях (М. Ноулза і Д. Колба) цей процес спирається на досвід та включає різні види мислення і способів адаптації людини до реальної життєвої ситуації.

Ідею рефлексивного та експериментального навчання дорослих підтримав британський вчений П. Джарвіс (P. Jarvis), який заклав теоретичні основи ціложиттєвої освіти. Його модель навчання дорослих у соціальному контексті ґрунтується на ідеї, що навчання можливе, як тільки настає розрив між «біографією» та досвідом людини. Будучи прихильником емпіричного методу навчання, П. Джарвіс вважав, що освіта дорослої людини починається з досвіду, та аргументував можливість його трансформації в цінності, знання та уміння індивіда. А навчання, власне, і є тим чинником, що реалізовує цей процес та змінює біографію людини, оскільки впливає на її сприйняття, орієнтування та поведінку в реальних життєвих ситуаціях.

Таким чином, П. Джарвіс обґрунтовує, що досвід індивіда може бути як стимулом, так і бар'єром у навчальному процесі старших дорослих. Тому необхідно зважати на всю комплексність «біографії» кожної людини та на досвід, який вона набула. Саморозвиток, на думку вченого, не є обов'язковим кінцевим результатом освітньої діяльності. Мета освіти на етапі дорослості і пізньої дорослості – поліпшення індивідуального та суспільного добробуту.

Найбільш ефективним методом навчання дорослих П. Джарвіс вважав рефлексивне навчання. Людині з певним соціальним, освітнім і професійним досвідом важливо осмислювати події, явища і процеси та розуміти їх причинно-наслідкові зв'язки у контексті суспільного розвитку. За таких умов відбувається продуктивне навчання – людина формує досвід з конкретних ситуацій і перетворює його у знання, компетентності, переконання, погляди, відчуття та інтегрує їх у свою біографію. Тобто, П. Джарвіс акцентує на соціальному навчання та визначає досвід особистості (і попередній, і новий) стрижневим фактором ефективності навчальної діяльності дорослої людини. Емпіричний тип навчання дає можливість здобути знання й компетентності, які відповідають соціальній дійсності.

Критичні роздуми про досвід людини знаходимо у моделях навчання, які зосереджені на трансформаційному потенціалі навчання

дорослих. Ці теорії розглядають навчання як засіб особистісної та соціальної трансформації.

Аналіз зазначених моделей навчання дорослих доводить, що головними мотиваціями навчальної активності людей у зрілому і пізньому зрілому віці є особистісний розвиток, прагнення до автономії, трансформації і вирішення проблем, з чим людина у дорослому і особливо в старшому дорослому віці стикається в реальних життєвих ситуаціях. Тому ключовим принципом освіти дорослих (старших дорослих) є взаємозв'язок з реальними ситуаціями життя і невідкладне застосування набутих знань на практиці. Відповідно це вимагає розуміння й врахування досвіду людини і соціального середовища, в якому вона перебуває, задля визначення відповідних та ефективних форм і методів навчання. Згідно з принципами гуманістичної психології, людина має внутрішню мотивацію до саморозвитку, яка може і повинна підтримуватися навчальною діяльністю. Для успішної реалізації навчальної діяльності осіб третього віку (старших дорослих) важливим є створення відповідного освітнього середовища.

Незважаючи на обґрунтування та прийняття освіти дорослих як окремого напрямку в педагогіці, в науковому дискурсі знаходимо й критичні погляди на теорію андрагогіки. Основне питання, яке порушують вчені – чи андрагогіка обґрунтовує особливості освіти дорослих, чи лише особливі навчальні ситуації, в яких знаходяться дорослі. Тоді, відповідно, теорія педагогіки є релевантною і для освіти дорослих / старших дорослих. Зокрема, А. Гансон (A. Hanson, 1996) висловлює сумнів щодо необхідності створення окремої теорії освіти дорослих. Вона стверджує, що немає суттєвих відмінностей у навчанні дітей і дорослих. Особливості навчання, пов'язані з віком і досвідом, не є настільки значними, щоб створювати окрему галузь педагогічної науки – андрагогіку. А. Гансон наголошує на необхідності аналізувати радше соціальний контекст, в якому перебувають дорослі та зв'язки (комунікацію) з однолітками й викладачами. На переконання вченої, особливості у навчанні все ж існують, але «... вони базуються не на відмінностях між дітьми і дорослими, педагогіці й андрагогіці. Це відмінності контексту (соціального. – авт.), культури і розумової здатності» [7, с. 107]. Також важливо зважати на те, зауважує А. Гансон, що доросла людина зазвичай залучається в освітню діяльність, керуючись потребами й бажаннями, які продиктовані життєвою ситуацією і досвідом, а не зовнішніми директивами.

С. Брукфілд (S. Brookfield) наголошує, що хоча й помилково вважати дорослість як цілком окрему фазу життя, існують певні інтелектуальні можливості, характерні для цієї вікової групи, які необхідно враховувати в організації та здійсненні освітнього процесу. Зокрема, це здатність мислити діалектично і глобально, переходити від загального до конкретного, об'єктивного і суб'єктивного, здатність логічного мислення і ситуативного вирішення проблеми, а також уміння вчитися. С. Брукфілд підкреслює, що здатність до критичного мислення з'являється лише у зрілому віці з життєвим досвідом [3, с. 145].

Формування інформаційного суспільства, суспільства знань дало поштовх до розвитку неформальної освіти. Найбільшу потребу в такій формі освітньої активності продемонстрували дорослі та старші дорослі (люди третього віку). Зокрема, Ф. Кофільд F. Coffield) акцентує на важливості саме неформальної освіти для набуття нових знань і компетентностей, для професійного розвитку у зрілому віці, тоді як формальна освіта часто не є необхідною чи суттєвою [22].

Аналіз філософських, психологічних, освітніх напрямів, підходів, теорій та моделей навчальної діяльності дає підстави для визначення ключових характеристик навчання людей третього віку (старших дорослих):

1. Особи третього віку мають внутрішню мотивацію до навчальної активності. Вони спираються на здобуті знання та досвід і пристосовують навчальну діяльність до своїх чітко визначених потреб, які залежать від ситуацій та соціальних ролей, з якими людина стикається у реальному житті.
2. Люди третього віку виявляють автономність і самоврядування у навчанні. Фактично, навчання ініціюється самими слухачами / студентами, а роль викладача-ментора полягає у створенні відповідного освітнього середовища.
3. Старші дорослі, які володіють суттєвим освітнім, професійним і соціальним досвідом, віддають перевагу проблемно-орієнтованому навчанню та значною мірою беруть відповідальність за організацію і здійснення освітнього процесу.
4. Навчання осіб третього віку відбувається через їх залучення у практичну діяльність, виконання певних соціальних ролей, вирішення конкретних завдань і проблем, з якими людина стикається в щоденному житті.

5. У навчальній діяльності люди третього віку спираються на раніше набутий досвід. Рефлексивне навчання – унікальне для кожного індивіда, оскільки відбувається через осмислення власного досвіду, і є потенційно трансформаційним (як індивідуально, так і соціально).

Бібліографія

1. Anderson J. R., Reder, L. M., Simon, H.A., *Situated Learning and Education*. Educational Researcher. 1996. Vol. 25, No. 4. P. 5–11.
2. Boulton-Lewis G. M., *Education and learning for the elderly: Why, How, What*. Educational Gerontology. 2010. No. 36. P. 213–238.
3. Brookfield S., *Transformative learning as ideology critique. Learning as transformation* / Mezirow J. A. (Ed.), San Francisco: Jossey-Bass 2000. P. 125–148.
4. Butler R. N., *The study of productive aging*. The Journals of Gerontology: Series B: Psychological Sciences as Sciences. 2002. Vol. 57, No. 6. P. 323.
5. Findsen B., Formosa M., *Lifelong learning in later life*. A handbook on older adult learning. Rotterdam, Netherlands; Boston, MA: Sense Publishers, 2011. 218 p.
6. Gadamer G., *Truth and Method*, 2nd. ed. New York: Crossroad, 1989. 638 p.
7. Hanson A., *The search for a separate theory of adult learning: does anyone really need andragogy?* Boundaries of Adult Learning / Edwards R., Hanson A., Raggatt P. (Eds.). London – New York: Routledge in association with the Open University, 1996. P. 99–108.
8. Herzog A. R., Ofstedal M. B., *Weeler I. M. Social relations and its relationship to health*. Clinics and Geriatric Medicine. 2002. Vol. 18, No. 3. P. 593–609.
9. Horney K., *Neurosis and Human Growth: The Struggle Toward Self-Realization*. London: Routledge, 1999. 391 p.
10. Jarvis P., *From Practice to Theory*. San Francisco. Jossey Bass. 199 p.
11. Kolb D., Fry R., *Towards an applied theory of experiential learning*. Theories of Group Process / C. Cooper (Ed.). London: John Wiley, 1975. P. 33–57.
12. Lave J., Wenger E., *Situated Learning: Legitimate Peripheral Participation*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991. 138 p.
13. Levinson D. J., *A Conception of Adult Development*. American Psychologist. 1986. Vol. 41, No. 1. P. 3–13. P. 5–6.
14. Lindeman E., *The meaning of adult education*. New York: New Republic, 1926. 222 p.
15. Merriam S. B., Caffarella R. S., *Learning in adulthood* (2nd ed.). San Francisco: Jossey-Bass Publishers, 1999. 502 p.
16. Merriam S. B., Kee Y., *Promoting Community Wellbeing: The Case for Lifelong Learning for Older Adults*. Adult Education Quarterly. 2014. Vol. 64, No. 2. P. 128–144.
17. Neugarten B., *Adaptation and the life cycle*. American Journal of Psychiatry. 1976. No. 136. P. 887–893.

18. Poole S., Snarey J., *Erikson's stages of the life cycle*. Encyclopedia of Child Behaviour and Development. Vol. 2. / S. Goldstein, J. Noglieri (Eds.). New York: Springer, 2011. P. 599–603.
19. Reinmann-Rothmeier G., Mandl, H., *Unterrichten und lernumgebungen gestalten* [Teaching and designing learning environments]. Pädagogische psychologie: Ein lehrbuch / A. Krapp & B. Weidenmann (Eds.). Weinheim, Germany: Beltz, 2001. P. 601–646.
20. Retirement: reasons, processes, and results / G. A. Adams, T. A. Beehr (Eds.). New York: Springer Publishing Company, 2003. 308 p.
21. Tennant M., Pogson P., *Learning and Change in Adult Years: A Developmental Perspective*. San Francisco: Jossey-Bass, 2002. 240 p.
22. The Necessity of Informal Learning / Coffield F. (Ed.). Bristol: The Policy Press, 2000. 88 p.
23. Vygotsky L. S., *Cole M. Mind in Society*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978. 159 p.
24. Wenger E., *Communities of Practice: Learning, Meaning and Identity*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. 318 p.
25. Withnall A., *Exploring influences on later life learning*. International Journal of Lifelong Education. 2006. Vol. 25, No. 1. P. 29–49.
26. Wolf A., *Older adulthood*. The Routledge international handbook of lifelong learning / Jarvis P. (Ed.). Oxon/New York: Routledge, 2009. 530 p. P. 56–64.
27. Active ageing: a policy framework. World Health Organization. 2002. 60 p. <https://apps.who.int/iris/handle/10665/67215>.

Podejścia filozoficzne i metodologiczne do badania edukacji osób starszych

Streszczenie

Starzenie się ludności jest głównym elementem rozwoju demograficznego w Stanach Zjednoczonych. Przywiązuje wagę do kwestii społecznej, gospodarczej i kulturalnej integracji osób starszych w społeczeństwie. Jednocześnie zaangażowanie tej grupy wiekowej w aktywne życie społeczne jest również dobrym sposobem na rozwiązanie problemów związanych ze spadkiem udziału kapitału ludzkiego w kraju. Należy jednak zauważyć, że proces ten jest dość złożony zarówno w aspekcie organizacyjnym, jak i mentalnym. Przede wszystkim wynika to z długiego „tradycyjnego” wykluczenia starszych osób ze środowiska edukacyjnego, ich dystansu do najnowszej wiedzy i kompetencji oraz odejścia od aktywnego życia społecznego. W takiej sytuacji aktywnym mechanizmem socjalizacji osób starszych, a także racjonalnym wykorzystaniem ich doświadczenia i potencjału jest zaangażowanie tej grupy wiekowej w działania edukacyjne. W artykule analizuje się podstawowe modele edukacji osób starszych w Stanach Zjednoczonych

w celu określenia najbardziej optymalnej opcji dla Ukrainy w obecnych uwarunkowaniach rozwoju społeczno-gospodarczego.

Słowa kluczowe: osoby starsze, modele edukacji osób starszych, edukacja osób starszych, edukacja w USA

Philosophical and methodological approaches to the study of older adult education

Abstract

Population aging is the main trend in demographic development in the United States. It attaches importance to the issue of social, economic and cultural integration of older adults in society. At the same time, involving this age group in active social life is also a sound way of solving the problems associated with a decrease in the share of human capital in the country. However, it should be noted that this process is quite complex both in the organizational aspect and in the mental. First of all, this is due to the long «traditional» exclusion of older adults from the educational environment, their distancing from the latest knowledge and competencies, and the departure from active social life. In such a situation, the active mechanism of older adults socialization, as well as the rational use of their experience and potential, is the involvement of this age group in educational activities.

The article analyzes the main models of older adult education in the United States in order to determine the most optimal option for Ukraine in the current conditions of socio-economic development.

Keywords: older adults, older adult education, models of older adult education, education in the USA

Василь Васильович Шикеринець

<https://orcid.org/0000-0002-6845-1639>

Леся Василівна Польова

<https://orcid.org/0000-0003-2971-5993>

Світлана Михайлівна Філюк

<https://orcid.org/0000-0001-9714-7102>

Андрій Петрович Зарічняк

<https://orcid.org/0000-0001-7191-6583>

Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника

Przykarpacki Narodowy Uniwersytet im. Wasyła Stefanyka, Iwano-Frankiowsk

Нормативно-правове забезпечення реалізації державної політики в сфері культури України

Анотація

На сучасному етапі формування держави слід враховувати роль завдань культурного розвитку суспільства та приближення рівня життя мешканців до європейських шаблонів. Питання нормативно-правового забезпечення розвитку культури є одним із основних питань функціонування культурної політики держави.

Управлінська діяльність в сфері культури в Україні виконується на базі системи нормативно-правових актів. Аналізуючи цю систему, можна виділити три групи документів: основні, галузеві, місцеві.

У сучасних умовах одним із головних завдань державної політики, що відноситься до культурного розвитку України, є гарантування прав громадян України у сфері культури.

Існуючий механізм фінансової підтримки культурного сектору потребує вдосконалення. У сучасних умовах слід запровадити програмний метод фінансування. В умовах обмежених фінансових ресурсів такий підхід дозволяє спрямовувати основні кошти на збереження національного культурного надбання, підтримуючи сучасні культурні процеси та сприяючи культурному розвитку регіонів України.

До основних недоліків нормативно-правових актів, що визначають напрями розвитку окремих галузей сфери культури в Україні, є нечітко визначена система фінансування окремих галузей. Сфера культури, потребує виваженого регулювання,

як на державному так і на регіональному рівнях в напрямі сталого розвитку та забезпечення надання якісних культурних послуг.

Ключові слова: культурна політика держави, сфера культури, реалізація державної політики у сфері культури, культура

На сучасному етапі формування держави слід враховувати роль завдань культурного розвитку суспільства та приближення рівня життя мешканців до європейських шаблонів. Реалізація цих документів неможлива без формування і здійснення державної культурної політики як на державному, так і на регіональному (місцевому) рівнях.

Питання нормативно-правового забезпечення розвитку культури є одним із основних питань функціонування культурної політики держави (далі – КПД). Це пов’язано, насамперед, з розумінням законодавства як ефективного механізму політики держави та основного важеля її виконання у суспільстві.

Управлінська діяльність в сфері культури (далі – СК) в Україні виконується на базі системи нормативно-правових актів. Аналізуючи цю систему, можна виділити три групи документів:

- основні;
- галузеві;
- місцеві.

До основних законодавчих актів, що регулюють загальні питання функціонування СК, відносять Конституцію України [1] та Закон України «Про культуру» [8].

В Конституції України в ст. 11 зазначено, що держава сприяє консолідації та зростанню української нації та її історичної свідомості, традицій і культури, і так само етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх кровних народів і національних меншин України [1].

Основним законом, що стосується наявного культурного стану, є Закон України «Про культуру». Він встановлює правові основи культурної діяльності, регулює суспільні відносини, пов’язані зі створенням, використанням, розповсюдженням, захистом культурного надбання та культурних цінностей та доступом до них [8].

Пріоритети державної політики у СК визначають програми Президента України, відповідними завданнями, що містяться у щорічних

повідомленнях Президента України до Верховної Ради України щодо внутрішнього і зовнішнього стану України, програми діяльності Кабінету Міністрів України, в яких враховані культурні аспекти розвитку українського суспільства, та державні цільові програми у СК, що розробляються й затверджуються відповідно до чинного законодавства.

У сучасних умовах одним із головних завдань державної політики що відносяться до культурного розвитку України є гарантування прав громадян України у СК, закріплених Основному законі. Крім того, вказані основні дії, які сприяють створенню єдиного культурного простору України, збереженню культурної цілісності, підтримці вітчизняних виробників у СК та збереження культурного надбання, культурних цінностей і культурних благ.

Розділ IV Закону України «Про культуру» визначає основну мережу закладів культури, створену органами виконавчої влади та місцевого самоврядування в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України; визначено мету створення базової мережі культурних установ та її рівнів (національний та місцевий) [8]. Що стосується їх фінансування, то ці критерії викладені в V розділі Закону, який передбачає, що основна мережа закладів культури мусить обов'язково фінансуватися на нормативних принципах, відповідно до чинного законодавства України, з державного та місцевого бюджетів, а також за рахунок доходів від господарської діяльності, надання платних послуг; для цього можуть використовуватись субсидії, благодійні пожертви, добровільні пожертви фізичних і юридичних осіб, а також іноземних [8].

Впровадження стандартів забезпечення місцевого населення основними видами культурних установ, а також їх фінансування є обов'язковою причиною введення базової мережі, інакше це може спонукати до погіршення їх розвитку та діяльності, а також до неконтрольованого скорочення існуючої мережі закладів культури в областях.

Вищезазначені положення в основному Законі є досить позитивними, але є деякі проблеми. Досить суперечлива ситуація склалася, коли бюджетна підтримка СК з боку держави постійно зменшувалася, а на законодавчому рівні не формувались ефективні механізми позабюджетного фінансування.

У роки незалежності ДКП країни зосереджувалась, насамперед, на пряму фінансову підтримку державного культурного сектору, тоді як недостатня увага приділялася розвитку недержавного сектору, як комерційного, так і некомерційного; механізми впливу уряду на цей сектор залишалися слабкими та недосконалими.

Реалізація державної політики у сфері культури (далі – реалізація ДПСК) регіонів зв’язана з діяльністю центральних і місцевих органів виконавчої влади, а так само органів місцевого самоврядування відповідно до їх повноважень. Сьогодні державна політика України в СК залишається надто централізованою, зосередженою на одній формі власності, і, як наслідок, вона недостатньо демократична. Регіональні та місцеві органи влади потребують більшої автономії у прийнятті відповідних управлінських рішень.

Здійснення децентралізації державного управління культурним розвитком регіонів (об’єднаних територіальних громад) в Україні відкриває величезні можливості за рахунок її покращення, наприклад, шляхом поглиблення розподілу влади у СК між органами державної влади та місцевого самоврядування, що потребує реорганізації культурно-мистецьких установ у сфері на різних рівнях, створюючи відповідну нормативно-правову та фінансову базу [16].

З огляду на вищезазначене, можна сказати, що існуючий механізм фінансової підтримки культурного сектору потребує вдосконалення. У сучасних умовах слід запровадити програмний метод фінансування СК. Перевага цього методу полягає в тому, що фінансування орієнтоване не тільки на інвестиції, а й на досягнення основних цілей програми.

В умовах обмежених фінансових ресурсів такий підхід дозволяє спрямовувати основні кошти на збереження національного культурного надбання, підтримуючи сучасні культурні процеси та сприяючи культурному розвитку регіонів України. Залучення позабюджетних коштів також важливе для фінансової підтримки СК.

Акцент робиться на системі грантів, спонсорства та меценатства. Для покращення позабюджетного фінансування мають бути створені відповідні податкові пільги для суб’єктів, зацікавлених підтримувати культурні процеси в Україні. Реалізація таких заходів потребує правового врегулювання. З цією метою потрібно внести зміни до Закону України «Про культуру» [8] щодо запровадження нових форм фінансування СК.

Для врахування специфіки культурних процесів та максимального забезпечення соціокультурних інтересів об’єднаних територіальних громад Івано-Франківській області необхідно доповнити базовий Закон окремим розділом про розвиток СК на регіональному рівні.

Галузева група включає положення (нормативно-правові акти), що регулюють конкретні СК, такі як бібліотечна, музейна, театральна, архівна,

видавничу справу, кінематографія тощо. Можна назвати, наприклад, Закони України:

- «Про бібліотеки та бібліотечну справу» [2];
- «Про музеї та музейну справу» [9];
- «Про кінематографію» [7];
- «Про театри і театральну справу» [15];
- «Про національний архівний фонд та архівні установи» [10];
- «Про видавничу справу» [4];
- «Про охорону культурної спадщини» [13];
- «Про охорону археологічної спадщини» [12];
- «Про професійних творчих працівників та творчі спілки» [14];
- «Про національну раду України з питань телебачення та радіомовлення» [11];
- «Про гастрольні заходи в Україні» [5];
- «Про державну підтримку книговидавничої справи в Україні» [6], та інші.

Однак, СК недостатньо регулюються законом. Через затримку Міністерства культури, молоді та спорту України (далі – МКМС України), ще не розроблено процедуру створення циркового конвеєра, що унеможливило контроль за прокатом вітчизняних циркових програм (атракціонів, номерів) та координування гастролей програм (колективів) зарубіжних країн у державних цирках України.

Крім того, Верховна Рада України не прийняла проект Закону України «Про вдосконалення виставково-ярмаркової діяльності в Україні» [3]. Були певні проблеми із впровадженням Закону України «Про бібліотеки та бібліотечну справу» [2], який визначає статус, правову та організаційну основу діяльності бібліотек і бібліотечної справи в Україні, гарантує право на вільний доступ до інформації, знань та залучення до цінностей вітчизняної та світової культури, науки та освіти, що зберігаються в бібліотеках.

Враховуючи регіональні аспекти культурного розвитку, Закон України «Про музеї та музейну справу», який регулює зв'язки в галузі музейної справи, визначає правові, економічні, соціальні основи створення та діяльності українських музеїв та особливості наукового формування, вивчення, обліку, зберігання, охорони й користування Музейного фонду України, його правовим статусом [9].

Цей Закон практично не застосовується на регіональному рівні. Зокрема, необхідно сказати про стан кінематографії в регіонах України,

який не відповідає вимогам у цій галузі, що постають в умовах розвитку української держави, культурного та духовного відродження української нації. Закон України «Про кінематографію» [7], лише формально встановлює правові основи діяльності в цій галузі та регулює зв'язки з громадськістю, пов'язані з виробництвом, розповсюдженням, зберіганням та показом фільмів, але вимагає роз'яснення порядку прийняття рішень щодо розподілу коштів загального та спеціального фондів Державного бюджету України на потреби кінематографії.

Водночас, до основних недоліків нормативно-правових актів, що визначають напрями розвитку окремих галузей сфери культури в Україні, є нечітко визначена система фінансування окремих галузей. Це спричиняє до недостатньої фінансової підтримки розвитку сфери культури, що не дозволяє їй якісно розвиватися.

У той же час, зазначені положення не враховують регіональних особливостей. Тому, для вдосконалення нормативно-правової бази, на нашу думку, необхідно внести відповідні зміни до Закону України:

- «Про бібліотеки та бібліотечну справу» [2];
- «Про музеї та музейну справу» [9];
- «Про кінематографію» [7] та інші нормативно-правові документи, що належать до галузевої групи, окремими розділами щодо регулювання культурного розвитку регіонів.

До складу місцевої групи входять регіональні та обласні програми розвитку культурних секторів у містах та регіонах України, які є невід'ємною частиною правової бази культури та практичною основою для покращення роботи закладів даної галузі в регіоні. В переважній більшості областей прийняті та реалізовані програми розвитку культури для регіону.

Сфера культури потребує виваженого регулювання як на державному, так і на регіональному рівнях в напрямку сталого розвитку та забезпечення надання якісних культурних послуг.

Після глобальної фінансової кризи 2007-2008 рр. на світових ринках з'являються ознаки стабільного підйому показників сфери культури, чого не спостерігається в Україні. Це засвідчує реалізацію неефективної державної політики та підтримку сфери, яку обрала Україна в сучасних умовах. З метою підвищення конкурентоспроможності сфери культури необхідна нова стратегія розвитку та удосконалення діючої державної політики, яка буде направлена на задоволення потреб місцевих мешканців та економічних інтересів держави.

Сфера культури визначена пріоритетом розвитку як на загальнодержавному, так і на місцевому рівнях. Дана сфера представлена переважно малим та середнім бізнесом.

Розвиток сфери культури визначено одним із пріоритетних напрямків регіональної політики. Для ефективного розвитку сфери культури в Івано-Франківській області реалізуються понад 10 обласних програм. Перелік основних обласних (регіональних) програм щодо розвитку сфери культури в Івано-Франківській області деталізовано в таблиці 1.1.

Таблиця 1.1. Основні програми розвитку сфери культури в Івано-Франківській області

№ п./п.	Програми	Нормативно-правовий Документ
1.	Культура Івано-Франківщини	16.10.2015 № 1828-39/2015
2.	Відзначення в області 150-річчя від дня народження Василя Стефаника у 2021 році	22.06.2018 № 880-22/2018. 21.09.2018 № 929-23/2018 (внесено зміни)
3.	Відзначення в області 100-річчя створення Західноукраїнської Народної Республіки і 100-річчя Акту Злуки Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки	02.03.2018 № 816-20/2018.21.09.2018 № 926-23/2018 (внесено зміни) 7.12.2018 № 1002-26/2018 (внесено зміни). 01.03.2019 № 1100-27/2019(внесено зміни)
4.	Теплий заклад культури Прикарпаття	25.12.2015 № 46-2/2015 (внесено зміни). 08.12.2017 № 680-19/2017 (внесено зміни).
5.	Програма підтримки та розвитку культури міста Івано-Франківська на 2016-2020 роки	22.12.2015р. № 28-2
6.	Програма розвитку туризму в області на 2016-2020 роки	16.10.2015 № 1820-39/2015 (внесено зміни). 09.12.2016 № 343-11/2016 (внесено зміни). 21.09.2018 № 936-23/2018
7.	Відродження Галича як давньої столиці України	08.12.2017 № 684-19/2017.08.12.2017 № 684-19/2017 (внесено зміни). 21.09.2018 № 930-23/2018
8.	Духовне життя	16.10.2015 № 1827-39/2015. 15.09.2017 № 605-17/2017 (внесено зміни). 22.06.2018 № 870-22/2018 (внесено зміни). 21.09.2018 № 931-23/2018
9.	Паспортизація пам'яток містобудування та архітектури місцевого значення Івано-Франківської	25.12.2015 № 55-2/2015
10.	Просвіта XXI століття	23.12.2016 № 403-12/2016. 22.06.2018 № 869-22/2018. 21.09.2018 № 932-23/2018. 01.03.2019 № 1101-27/2019
11.	Підтримка книговидання	16.10.2015 № 1829-39/2015. 02.03.2018 № 822-20/2018

* узагальнено авторами на підставі ресурсів з мережі INTERNET.

У рамках реалізації вище зазначених програм відбулась низка досягнень у розвитку інфраструктури сфери культури, значне підвищенні популярності та привабливості Івано-Франківської області, залученні відвідувачів та показниках підприємницької діяльності.

Пропозиція надання послуг має враховувати оновлення / реконструкцію/ побудову закладів, які відповідають вимогам сучасних стандартів якості, відповідну розбудову супутньої інфраструктури (комунікаційної, транспортної, фінансової), розширення пропозиції конкурентних послуг. Споживання послуг в сфері культури як реалізований попит відображається у статистичних показниках, які характеризують культурний процес, зокрема: культурні потоки, їх величина, спрямованість, ритмічність, що дає змогу визначити динаміку, видову та територіальну структуру споживання; прибуток від СК, що характеризує економічну функцію СК та дає уявлення про цінову політику і стан ринку, його регіональні відмінності.

Бібліографія

Інтернет-джерела:

1. Фесенко Н.С., *Державне регулювання розвитку культури на регіональному рівні*: автореф. дис. канд. наук з державного управління: спец. 25.00.02 / Харківський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, Харків 2006. 18 с.
2. Конституція України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр> [дата звернення: 28.02.2020].
3. Про бібліотеки і бібліотечну справу: Закон України від 27 січня 1995 р. № 32/95-ВР, ред. від 01.01.2017. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/32/95-вр. [дата звернення: 28.02.2020].
4. Про вдосконалення виставково-ярмаркової діяльності в Україні : Постанова Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2007 р. № 1065-2007-п. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1065-2007-п/ed20070822> [дата звернення: 28.02.2020].
5. Про видавничу справу: Закон України від 05 червня 1997 р. № 318/97-ВР, ред. від 04.10.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/318/97-вр/ed19970605> [дата звернення: 28.02.2020].
6. Про гастрольні заходи в Україні: Закон України від 10 липня 2003 р. № 1115-15, ред. від 11.11.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1115-15> [дата звернення: 28.02.2020].
7. Про державну підтримку книговидавничої справи в Україні: Закон України від 6 березня 2003 р. № 601-15, ред. від 06.11.2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/601-15> [дата звернення: 28.02.2020].

8. Про кінематографію: Закон України від 13 січня 1998 р. № 9/98-ВР, ред. від 20.10.2019. URL: zakon.rada.gov.ua/go/9/98-вр [дата звернення: 28.02.2020)].
9. Про культуру: Закон України від 14 грудня 2010 р. № 2778-VI, ред. від 16.01.2020. URL: zakon.rada.gov.ua/go/2778-17 [дата звернення: 20.02.2020)].
10. Про музеї та музейну справу: Закон України від 29 червня 1995 р. № 249/95-ВР, ред. від 04.11.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-вр> [дата звернення: 28.02.2020)].
11. Про національний архівний фонд та архівні установи: Закон України від 24 грудня 1993 р. № 3814-12, ред. від 21.05.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3814-12> [дата звернення: 28.02.2020)].
12. Про національну раду України з питань телебачення та радіомовлення: Закон України від 23 вересня 1997 р. № 538/97-ВР, ред. від 28.02.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/538/97-вр> [дата звернення: 28.02.2020)].
13. Про охорону археологічної спадщини: Закон України від 18 березня 2004 р. № 1626-15, ред. від 12.12.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1626-15> [дата звернення: 28.02.2020)].
14. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 8 червня 2000 р. № 1805-III, ред. від 25.01.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14> [дата звернення: 28.02.2020)].
15. Про професійних творчих працівників та творчі спілки: Закон України від 07 жовтня 1997 р. № 554/97-ВР, ред. від 04.11.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/554/97-вр> [дата звернення: 28.02.2020)].

Wsparcie regulacyjne i prawne polityki państwowej w kulturze Ukrainy

Streszczenie

Na obecnym etapie kształtowania się państwa należy wziąć pod uwagę rolę zadań związanych z rozwojem kulturowym społeczeństwa i zbliżenie standardów życia mieszkańców do wzorców europejskich. Kwestia wsparcia regulacyjnego dla rozwoju kultury jest jednym z głównych problemów w funkcjonowaniu polityki kulturalnej państwa.

Działania kierownicze w dziedzinie kultury na Ukrainie realizowane są w oparciu o system aktów prawnych. Analizując ten system, istnieją trzy grupy dokumentów: podstawowe, sektorowe, lokalny. W nowoczesnych warunkach jednym z głównych zadań polityki państwa związanej z rozwojem kulturalnym Ukrainy jest zagwarantowanie praw obywateli Ukrainy w sferze kultury. Istniejący mechanizm wsparcia finansowego dla sektora kultury musi zostać ulepszony. W dzisiejszym kontekście należy wprowadzić programową metodę finansowania. W kontekście ograniczonych zasobów finansowych podejście to pozwala na ukierunkowanie głównych funduszy na ochronę narodowego dziedzictwa kulturowego, wspieranie współczesnych procesów kulturalnych i promowanie rozwoju kulturalnego ukraińskich regionów.

Główną wadą aktów prawnych, które określają kierunki rozwoju niektórych gałęzi sfery kultury na Ukrainie, jest nieokreślony system finansowania poszczególnych gałęzi. Sfera kultury wymaga starannej regulacji – zarówno na poziomie krajowym, jak i regionalnym, w kierunku zrównoważonego rozwoju i świadczenia wysokiej jakości usług kulturalnych.

Słowa kluczowe: polityka kulturalna państwa, sfera kultury, realizacja polityki państwa w sferze kultury, kultura

Normative and legal support of public policy in the sphere of culture in Ukraine

Abstract

At the present stage of state development, the role of culture-creating tasks needs to be taken into account along with the problem of raising the standard of living of Ukrainian people to meet European levels. A question of the normative and legal support for the development of culture is one of basic issues in the implementation of cultural policies of the state.

Administrative activity in the sphere of culture in Ukraine is executed on the basis of normative-legal act system. Analyzing this system, it is possible to distinguish three groups of documents: basic, branch and local.

In contemporary conditions, one of main tasks of public policy that relate to cultural development of Ukraine is to guarantee citizen rights for the people of Ukraine in the field of culture.

The existing mechanisms of sponsorship in culture calls for improvement. Financing, as it is, should be regulated.

In the conditions of limited financial resources, such approach allows the support of the most significant monuments of national heritage, as well as modern cultural processes and assistance in the cultural development of regions of Ukraine.

The greatest deficiency of normative-legal acts that determine the directions of cultural development in Ukraine is that the system of financing its separate branches is unclear.

The sphere of culture requires careful adjustment, both on state and regional levels in order to facilitate steady and balanced development and provide excellent quality cultural services.

Keywords: cultural politics of the state, sphere of culture, realization of public policy in the field of a culture, culture

Lubow Kowalenko

<https://orcid.org/0000-0002-0532-136X>

Walentyna Nepozhatenko

<https://orcid.org/0000-0003-3495-4016>

Уманський національний університет садівництва, м. Умань

Humański Narodowy Uniwersytet Sadownictwa, Humań

Ocena wykorzystania potencjału turystycznego regionu

Streszczenie

W artykule uzasadniono pojęcie „potencjał turystyczny”. Ustalono konkretny skład komponentów tworzących potencjał turystyczny obszaru. Przeanalizowano metodykę oceny potencjału turystycznego regionu. Uzasadniono również celowość zastosowania metodyki według E. J. Kołbowskiego i integralnej oceny potencjału turystycznego (do zasobów naturalnych i rekreacyjnych), co zezwoli na wykazanie stanu i gotowości regionalnych zasobów turystycznych do podniesienia skuteczności branży turystycznej regionu.

Słowa kluczowe: turystyka, region, potencjał turystyczny, zasoby

Każdy region na podstawie analizy zasobów turystycznych stwarza potencjał turystyczny, odpowiedni względem możliwości podmiotów działalności turystycznej wykorzystania zasobów turystycznych regionów.

Sformułowanie problemu. W analizie potencjału turystycznego regionu z reguły często uwzględnia się nie wszystkie istotne elementy strukturalne, co powoduje niepełne i niedokładne oszacowanie ilościowe, a ocena jakościowa pozostaje nieuwzględniona. Określenie elementów potencjału turystyczno-rekreacyjnego pod względem ekonomii i badanie jego właściwości jako systemu jest niezwykle aktualne, ponieważ pozwoli to: po pierwsze, bardziej w pełni zidentyfikować elementy zawarte w łącznym potencjale turystycznym regionu; po drugie, dokładniej obliczyć jego wielkość; po trzecie, zbadać możliwości integracji elementów będących częścią potencjału turystycznego regionu.

Analiza najnowszych badań i publikacji. Znany naukowiec Nikola-jenko T. W. [4] rozumie potencjał turystyczny terytorium jako całość naturalnych,

kulturowo- historycznych, społeczno-ekonomicznych, geopolitycznych oraz innych warunków wstępnych dla organizacji działalności rekreacyjnej na określonym terytorium. A Kozyrew W. M. [1] twierdził, że potencjał turystyczny to zdolność dostępnych zasobów turystycznych i rekreacyjnych regionu do przyniesienia dochodów różnym podmiotom gospodarczym w pewnym okresie czasu. Badacz Dudczak S. W. [2] zaznacza, że potencjał turystyczny terytorium tworzą zasoby, które są obecnie wykorzystywane, jak również te, które z wielu obiektywnych powodów społeczno-ekonomicznych nie są dostępne, ale mogą być wykorzystane pod pewnymi warunkami. Tak więc wielu autorów prac naukowych uważa za potencjał całość połączonych ze sobą zasobów niezbędnych do osiągnięcia określonych celów.

Cel badania – ujawnienie charakteru i zalet jednej lub innej metodyki oceny potencjału turystycznego poszczególnych terytoriów w celu poprawy skuteczności jego wykorzystania.

Główne wyniki badania. Potencjał turystyczny jest raczej pojemną koncepcją, która zawiera liczne uwarunkowania definiujące turystyczno-rekreacyjną atrakcyjność pewnego regionu (rys. 1).

Rysunek 1. Uwarunkowania potencjału turystycznego oddzielnego terytorium

Źródło: Opracowane przez autora na podstawie [2, c. 127; 3, c.112].

Podstawowym zadaniem zabezpieczenia zrównoważonego rozwoju sfery usług turystycznych jest ocena jej potencjału zasobów. Obecnie nauka krajowa

i zagraniczna zgromadziła duże doświadczenie w ocenie zasobów turystycznych terytoriów i planowania przestrzennego gospodarki rekreacyjnej opartej na takiej ocenie, leczjedna powszechnie przyjęta metodologia nie została jeszcze stworzona. Być może jest to jeden z powodów, dla których jeszcze dziś szacunek zasobów turystycznych Ukrainy i jej oddzielnych regionów jest realizowany w postaci abstrakcyjnych, niezdefiniowanych charakterystyk – «wielkie», «ogromne», «kolosalne» itp. Oczywiście jest, że definicje te nie mają żadnej konkretyzacji i nie odzwierciedlają rzeczywistej sytuacji bazy zasobów turystyki.

Oszacowanie zasobów turystycznych składa się z kilku powiązanych ze sobą etapów.

1. Sformułowanie celu oceny	2. Wydzielenie obiektu oceny	3. Wydzielenie podmiotu oceny
4. Ustalenie wskaźników	5. Zbieranie	6. Normowanie wskaźników
7. Uogólnienie wskaźników	8. Sprawdzenie wyników	9. Tłumaczenie wyników

Rysunek 2. Etapy oceny zasobów turystycznych

Źródło: Opracowane przez autora na podstawie [6 c. 103].

Pierwszy etap jest związany z formalną definicją celu oceny. Takim celem może być wstępne badanie, planowanie, opracowanie programów, modeli rozwoju turystyki, poprawa systemu biznesu turystycznego w regionie. Na drugim etapie odbywa się wydzielenie wyraźnych granic tego, co będzie oceniane. W badaniach geograficznych na poziomie regionalnym najczęstszymi przedmiotami oceny są geosystemy. Trzeci etap jest związany z wyborem przedmiotu oceny, z pozycji którego zostanie przeprowadzona ocena przedmiotu. Jako podmioty oceny zazwyczaj występują regiony jako systemy gospodarcze, organizatorzy działalności turystycznej i rekreacyjnej, niektóre kategorie turystów (rekreantów). Podczas czwartego etapu zostają określone wskaźniki, potrzebne do oceny obiektu (czynników i warunków), które są ważne dla jego porównawczego scharakteryzowania w oparciu o określony cel oceny. Piąty etap to gromadzenie informacji niezbędnych do oceny. Szósty etap zapewnia sprowadzenie wskaźników oceny do jednego systemu pomiarowego. W tym celu zwykle używają skale oceny, normowania, rankingu itp. Na siódmym etapie ustala się metodę „zwijania” wskaźników oceny w częściowe i (lub) zintegrowane wskaźniki potencjału turystycznego terytorium z następnym uzyskaniem na ich podstawie wyników oceny. Ósmy etap obejmuje sprawdzenie i – jeśli to konieczne – korekcję wyników oceny. W ostatnim dziewiątym etapie odbywa się interpretacja uzyskanych wyników oceny potencjału turystycznego.

W ostatnich latach pojawiły się metodyki, w których jako czynniki oceny dodatkowo zaczęto stosować różnorodność krajobrazów oraz ich atrakcyjność estetyczną, intensywność działania połączeń międzymiastowych i podmiejskich, gęstość i znaczenie zabytków architektonicznych, archeologicznych oraz historycznych, dostępność obiektów sportowych, ich rodzaj i przepustowość, obecność i liczbę instytucji uzdrowiskowych i profilaktycznych, hoteli, instytucji kulturalnych i różnorodność tras turystycznych różnych typów. Również w ostatniej dekadzie w analizie zasobów turystycznych są coraz częściej wykorzystywane GIS-technologie, które pozwalają reprezentować wyniki oceny nie tylko metodą mapowania, ale także, w dużej mierze, zautomatyzować samą ocenę.

Metodyka szacowania potencjału turystycznego terytoriów, zaproponowana przez A. W. Drozdowa [1], jest zorientowana na stosowanie w warunkach szczególnie chronionych terytoriów przyrodniczych – parków narodowych. Metodyka A. W. Drozdowa przewiduje wyodrębnienie podstawowych składników potencjału turystycznego, które mają być oceniane. Te składniki zaleca się podzielić na dwie główne grupy:

- krajobrazy przyrodnicze i kulturowe (właśnie terytoria i akwatoria, a także zabytki przyrody, ogrody botaniczne i zoologiczne, oceanarium oraz inne obiekty ekologii; obiekty dziedzictwa kulturowego; terytoria o szczególnej wartości kulturalnej i historycznej);
- środki i warunki realizacji wycieczek (rodzaje transportu, obiekty zakwaterowania turystów, sprzęt turystyczny, dopuszczalne ładunki rekreacyjne, ilość zużywania zasobów wodnych, energetycznych i innych, terminy zwiedzania).

Wiele komponentów udaje się ocenić ilościowo. W związku z tym w celu uzyskania podsumowującej oceny celowe jest przetwarzać wszystkie oceny ilościowe w jakościowe. Zwykle stopnie skali jakościowej to: „bardzo niski, niski, średni, wysoki, bardzo wysoki”. Skala jakościowa może zawierać również dodatkowe stopniowanie, na przykład „bardzo niski” i „bardzo wysoki”. Następnie jedną lub inną skalę jakościową należy przekształcić w pięcio- lub siedmio-stopniową skalę.

Identyfikacja i ocena potencjału turystycznego jakiegokolwiek terytorium musi opierać się na ocenie porównawczej, która obejmuje:

- ocenę składników potencjału turystycznego;
- użycie skal jakościowych w ich formie stopniowej do obliczania oceny końcowej;

- włączenie do oceny porównawczej wymaganej liczby obiektów oceny;
- określenie terytorialnych ram porównania.

Aby ocenić potencjał turystyczny, używa się metody bonitowania terytorium turystycznego, czyli oceniania wg sumy stopni (metoda znalazła szerokie zastosowanie w geografii turystyki). Polega ona na tym, że poszczególne właściwości jednostki terytorialnej, które mają nierówną wartość, otrzymują odpowiednią liczbę stopni zgodnie z wybraną skalą. Tak więc różne „jakości” są sprowadzane do wspólnego mianownika, a sumowanie punktów daje syntetyczną ocenę danej jednostki przestrzennej pod względem jej atrakcyjności turystycznej. Metoda bonitowania terytorium turystycznego jest stale udoskonalana.

W celu oszacowania potencjału turystycznego terytorium są również stosowane metody szacowania ekonomicznego zasobów turystycznych, z uwzględnieniem mechanizmu tworzenia zróżnicowanej renty, porównania wydatków operacyjnych na rozwój zasobów jednego typu, towarzyszącego efektu ekonomicznego od usług turystycznych w sferze produkcji materialnej, zakresu świadczonych usług oraz zysku z eksploatacji tych zasobów.

Oszacowanie zasobów kulturalnych i historycznych, w szczególności wycieczkowych, oddzielnych regionów i tras jest wykonywana z użyciem następujących metod:

- 1) określenie gęstości obiektów wycieczkowych na jednostkę powierzchni terytorium, ich liczby i struktury w komórkach terytorialnych (administracyjnych, gospodarczych) i ośrodkach turystycznych;
- 2) ocena w punktach obiektów wycieczkowych z pozycji organizatorów odpoczynku i turystyki wg podstawowych wskaźników (wartość poznawcza, popularność, atrakcyjność, ekspresja, właściwości medyczno-geograficzne otaczającego terytorium). Skale oceny są opracowywane wg każdego wskaźnika przez ranking cech jakościowych obiektu;
- 3) obliczenie potencjału wycieczkowego obiektu poprzez identyfikację niezbędnego i wystarczającego czasu na jego oglądanie. Przygotowanie tabeli typologicznej ze średnimi normami czasu do oglądania niektórych rodzajów obiektów;
- 4) ocena atrakcyjności szlaków wycieczkowych i tras z uwzględnieniem obiektów kulturalnych i historycznych, położonych nie tylko na trasie, ale także na okolicznych terenach.

Metoda oceny atrakcyjności turystycznej obiektów dziedzictwa kulturowego naukowca N. F. Polinowej [5, 102] opiera się na systemie oceny w punktach,

w którym obiekty dziedzictwa kulturowego są podzielone na 13 podgrup, które z kolei podstawowo są podzielone na 5 podgatunków. Każda podgrupa to obiekty pewnego rodzaju dziedzictwa kulturowego (archeologiczne, fortyfikacyjne, sakralne, itp.), które są oceniane wg skali pięciopunktowej. Oceniając poszczególne obiekty dziedzictwa kulturowego, można przypisać punkt całemu terytorium, na którym znajdują się te obiekty. W tym celu jest używana wartość integralna (A), która jest całkowitą liczbą punktów charakteryzujących wartość poznawczą oddzielnej osady lub całego regionu:

$$A = \sum_{i=1}^f P_i + \sum_{i=1}^f T_i + \sum_{i=1}^f S_i + \sum_{i=1}^f R_i + \sum_{i=1}^f F_i$$

gdzie A – integralny wskaźnik wartości poznawczej zasobów historycznych i kulturalnych turystycznych oddzielnej osady, miejscowości;

P_i – elementy zabytków historycznych i kulturalnych;

T_i – elementy architektoniczne;

S_i – elementy zabytków sztuki;

R_i – elementy zabytków etnograficznych;

F_i – elementy zabytków sztuki ludowej.

Metoda oceny potencjału turystycznego zaproponowana przez E. J. Kołbowskiego [3] ocenia potencjał turystyczny terytorium według następującego planu:

- 1) obecność atrakcyjnych obiektów dziedzictwa historycznego: klasztory; wiejskie świątynie; zabytki archeologiczne; miejsca historycznych bitew; pamiętne miejsca związane z ciekawymi wydarzeniami historycznymi; zachowane centra architektoniczne wsi;
- 2) obecność unikalnych obiektów przyrodniczych oraz obiektów związanych z krajobrazem kulturowym: posiadłości szlacheckie i parki wiejskie; parki klasztorne; stare młyny i tamy na rzekach; starożytne drogi wodne i włoki; stare uliczki i oddzielne drzewa; piękne i atrakcyjne pod względem odpoczynku jeziora; atrakcyjne obszary dolin; unikalne głązy; źródła, źródła święte itp.;
- 3) obecność miejsc wybranych przez ludność do odpoczynku niezależnie: obszary rzek z letnimi plażami, miejscami dla wiosek namiotowych; obszary wybrzeża jezior; lasy, w których zbierane są jagody; torfowiska, które wykorzystują do zbierania jagód; parki leśne dla rekreacji i spacerów; rzeki, oswojone dla raftingu na kajakach, łodziach gumowych itp.;

- 4) wniosek o naturze potencjału turystycznego i rekreacyjnego regionu (jakie rodzaje podstawowych zajęć rekreacyjnych lub turystycznych mogą mieć miejsce w granicach regionu; jakie obiekty są już aktywnie wykorzystywane w turystyce; jakie rodzaje turystyki (piesza, samochodowa, konna, wodna) mają największe perspektywy rozwoju pod warunkiem obecności funduszy).

Jednak ostatnio w literaturze krajowej (CIS) i zagranicznej podnosi się kwestię potrzeby zintegrowanej oceny potencjału turystycznego terytorium – wszystkich zasobów i warunków rozwoju turystyki, które dają indywidualność każdemu regionowi turystycznemu. Integralna ocena potencjału turystycznego jest niezbędna dla porównania osobliwości rozwoju terytorium turystycznego i opracowania programu regulacji turystycznej. Ocena potencjalnych składników turystycznych może być przeprowadzana metodą indeksowania poszczególnych wskaźników:

$$I = \frac{X - X_{min}}{X_{max} - X_{min}} \square,$$

gdzie X – wartość wskaźników badanych zmiennych.

Liczba wskaźników składających się na bloki potencjału turystycznego nie może być taka sama. Połączenie zasobów turystycznych na określonym terytorium wywiera różny wpływ na intensywność działalności rekreacyjnej i na zaspokojenie potrzeb rekreacyjnych ludności.

Na podstawie struktury potencjału turystycznego szacuje się przede wszystkim komponenty takie, jak naturalny, historyczny, kulturowy i społeczno-ekonomiczny. Przy dostosowywaniu uzyskanych wyników brane są pod uwagę inne komponenty. Za pomocą metody integralnego szacowania potencjału terytorium możliwe jest obiektywne określenie różnic miejscowych w zabezpieczeniu niektórych rejonów (regionów) w elementy potencjału turystycznego, co z kolei pozwala na wykorzystanie jej do rozwiązywania kwestii rejonowania i planowania przestrzennego oraz planowania terytorialnego przemysłu turystycznego w regionach.

Wnioski. Opierając się na analizie metod szacowania potencjału turystycznego, zostało uzasadnione zastosowanie metody E. J. Kołbowskiego, jak również integralnej oceny zasobów naturalnych i rekreacyjnych. Za pomocą takiej oceny można w pełni opisać i przeanalizować obecny stan obwodu Czerkaskiego, co pozwala na stopniowe i wszechstronne gromadzenie materiałów i szacowanie potencjału turystycznego nie oddzielnie od wszystkich czynników, czyli do

oszacowania turystyki obwodu jako istotnej części rozwoju, co znacząco wpływa na wszystkie czynniki życia ludności i rozwoju gospodarczego.

Bibliografia

1. Дроздов А.В., *Основы экологического туризма*: учеб. пособие. М.: Гардарики 2005. 271 с.
2. Дутчак С.В., *Туристсько-краєзнавчі дослідження*. Географія та туризм. Вип. 2. К.: Кармаліта. 1999. С. 127.
3. Колбовский Е.Ю., *Экологический туризм и экология туризма*: учеб. пособие. М.: Изд. Центр «Академия». 2006. 256 с.
4. Николаенко Т.В., *Процесс рекреационного освоения территорий* (на примере Крыма), Симферополь 1998. С. 119.
5. Полинова Н.Ф., *Оценка необходимого и достаточного времени на осмотр экскурсионных объектов*. Социально-географические проблемы повышения эффективности туристско-экскурсионного обслуживания, Минск 1978. С. 103.

Інтернет-джерела:

1. Козирев В.М., *Туристическая рента как фактор саморазвития отрасли. Теория и практика физической культуры*. 2000. №8. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://tourlib.net / statii tourism / kozyrev.htm> [дата звернення: 30.10.2018].

Оцінка використання туристичного потенціалу регіону

Анотація

Обґрунтовано поняття «туристичний потенціал». Встановлено конкретний склад компонентів, що утворюють туристичний потенціал території. Проаналізовано методику оцінки туристичного потенціалу регіону. Обґрунтовано доцільність застосування методики за Е.Ю. Колбовським та інтегральної оцінки туристичного потенціалу (для природно-рекреаційних ресурсів), що дозволить виявити стан і готовність регіональних туристичних ресурсів до підвищення ефективності туристичної галузі регіону.

Ключові слова: туризм, регіон, туристичний потенціал, ресурси

Assessment of the use of the tourist potential of the region

Abstract

The concept of «tourist potential» is substantiated. The specific composition of the components forming the tourist potential of the territory has been established. The methodology of estimating the tourist potential of the region is analyzed. The expediency of application of the method according to E. Y. Kolbovsky and integrated assessment of tourism potential (for natural and recreational resources), which will reveal the status and willingness of regional tourism resources to improve the efficiency of the tourism industry in the region.

Keywords: tourism, region, tourist potential, resources

Руслан Петрович Мудрак

<https://orcid.org/0000-0003-1189-5463>

Віталій Іванович Рибчак

<https://orcid.org/0000-0002-9362-9486>

Уманський національний університет садівництва, м. Умань

Humański Narodowy Uniwersytet Sadownictwa, Humań

Місце та роль господарств населення в агропродовольчому виробництві України

Анотація

В статті досліджується сучасна структура виробництва окремих видів сільськогосподарської сировини та продовольчої продукції за категоріями господарств України. Вказується на високу частку господарств населення у виробництві тваринницької продукції. Відмічається, що серйозними проблемами економіки господарств населення є низька продуктивність праці, порушення санітарно-гігієнічних вимог при виробництві і первинній обробці тваринницької продукції. Робиться припущення, що одним із способів підвищення ефективності виробництва в господарствах населення є розвиток кооперації.

Ключові слова: агропродовольче виробництво, структура, сільськогосподарські підприємства, господарства населення, продуктивність праці, тваринницька продукція, санітарно-гігієнічні вимоги, кооперація

Постановка проблеми. Аграрне виробництво є одним із найбільш динамічних секторів української економіки. Це обумовлено двома ключовими чинниками: перший – Україна володіє відносно надлишковою кількістю факторів аграрного виробництва, передусім землею сільськогосподарського призначення; другий – глобальний ринок сільськогосподарської сировини та продовольчих товарів демонструє стійкий зростаючий тренд. За таких умов дуже важливо використовувати усі наявні можливості для максимізації корисного ефекту від поєднання вказаних чинників. Для цього, перш за все,

необхідно досягнути граничної продуктивності обмежених ресурсів усіх вітчизняних товаровиробників аграрної галузі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аграрне виробництво, його ефективність, напрями реформування й розвитку і т.д. завжди будуть актуальними темами досліджень, зважаючи на соціально-економічне значення галузі у суспільному виробництві України. Передусім звертають на себе увагу роботи Меселяка-Веселяка В. Я., Федорова М. М. [1], Томіліна О. О. [2], Збарського В. К., Єременка Д. В. [3], Кропивка М. Ф. [4], Вітвіцького В. В., Авраменко Ю. О. [5], Коденської М. Ю., Сегеди С. А. [6], Лупенко Ю. О. [7], Осташко Т. О., Кобути І. В., Балакіреєвої О. М. [8], Свиноуса І. В., Шепель Т. П., Степури Л. М. [9], Шубравської О. В., Прокопенко К., Удової Л. [10].

Незважаючи на достатньо глибоке наукове опрацювання даної проблеми, окремі її аспекти залишаються не до кінця дослідженими. Це обумовлено нестійким характером вітчизняного сільськогосподарського виробництва, несформованістю національної моделі підтримки сільськогосподарських товаровиробників, незавершеністю аграрної реформи, що породжує багатоміліардність сценаріїв розвитку досліджуваної галузі. Зокрема, не до кінця є зрозумілою роль та перспективи економіки селянських господарств, їх комунікації один з одним, аграрними підприємствами та державою тощо, що потребує подальших досліджень у даному напрямі та обумовлює актуальність представленої теми.

Постановка завдання. Метою статті є з'ясування місця та ролі господарств населення в агропродовольчому виробництві України, ідентифікація чинників, що перешкоджають реалізації їх господарського потенціалу, обґрунтування заходів, спрямованих на забезпечення розвитку економіки господарств населення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Виробництво сільськогосподарської сировини і деяких видів продовольчої продукції в Україні здійснюється двома категоріям господарств – сільськогосподарськими підприємствами і господарствами населення (табл. 1). Впродовж аналізованого періоду відбувалося поступове нарощування частки підприємств у структурі виробництва сільськогосподарської продукції. Особливо очевидним є прогрес в тваринницьких галузях – зростання на 13,1 в. п. Однак, господарства населення досі виробляють більше половини продукції тваринництва. Наприклад, в 2018р. в господарствах населення було вироблено 72,6% молока, 87,6% вовни, 98,8% меду і майже половину (44,8%) пташиних яєць.

Таблиця 1. Структура виробництва сільськогосподарської продукції за категоріями господарств в Україні, %*

Рік	Сільськогосподарські підприємства			Господарства населення		
	уся продукція	продукція рослинництва	продукція тваринництва	уся продукція	продукція рослинництва	продукція тваринництва
2008	50,3	58	34,4	49,7	42	65,6
2009	48,6	54,9	36,7	51,4	45,1	63,3
2010	48,3	53,6	38,8	51,7	46,4	61,2
2011	51,8	56,7	40,6	48,2	43,3	59,4
2012	50,7	55	41,8	49,3	45	58,2
2013	54	58,6	43,5	46	41,4	56,5
2014	55,3	59,4	45,5	44,7	40,6	54,5
2015	55,1	59,1	45,5	44,9	40,9	54,5
2016	57	61,3	45,6	43	38,7	54,4
2017	56,4	60,5	45,8	43,6	39,5	54,2
2018	58,8	62,8	47,5	41,2	37,2	52,5

*побудовано авторами за даними [11-15]

Зважаючи на рівень продуктивності праці, такий стан не можна вважати задовільним (табл. 2). В рослинницькій галузі урожайність головних сільськогосподарських культур у сільськогосподарських підприємствах на порядок вищі, ніж у господарствах населення, крім виробництва плодівих та ягідних культур. Останнє пояснюється тим, що плодіві та ягідні культури потребують значної кількості ручної праці, а це є перевагою господарств населення, у яких під даними культурами в 2018 р. було майже 2% площ, з яких зібрали врожай. Натомість у сільськогосподарських підприємств у 2018 р. цей показник склав менше 0,3%.

У тваринництві ситуація аналогічна. Ми взяли за приклад продуктивність в молочному скотарстві, як галузі, стосовно якої є відносно достовірні статистичні дані. Як бачимо, ще вісім років назад молочна продуктивність худоби в господарствах населення була вища, ніж у сільськогосподарських підприємствах. Натомість у звітному періоді в сільськогосподарських підприємствах даний показник уже був вищим на 35,8%. Варто відзначити, що молочна продуктивність худоби в сільськогосподарських підприємствах України наблизилася до середнього показника по країнах Східної Європи (ЄС-28) [16].

Таблиця 2. Урожайність сільськогосподарських культур та молочна продуктивність корів у сільськогосподарських підприємствах і господарствах населення України, ц з 1 га; кг молока на 1 корову за рік*

Показник	Категорія Господарства	Рік							
		2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Культури зернові та зернобобові	Підприємства	27,6	33,4	43	47,5	43,8	50	45,6	52,2
	господарства населення	25	25,4	31,4	33,9	33,9	35,7	34,6	34,4
Буряк Цукровий	Підприємства	281,5	420,6	419,4	490,2	448,2	494	484,1	518,8
	господарства населення	257,3	329,6	316	350,7	325,3	319,1	335,5	361,9
Соняшник	підприємства	15,4	17,4	22,8	20,5	23	23,5	21,3	24,1
	господарства населення	13,1	12,9	16,8	14,7	16,1	17,2	15,2	18
Картопля	підприємства	171	192	221,2	256,4	198,6	212,1	238,4	252
	господарства населення	131,7	160,1	158,3	174,6	160,8	165	166,8	169,4
Культури овочеві	підприємства	207	313,7	312,3	346,4	363,4	382,7	435,3	427,4
	господарства населення	169,9	187,8	190,8	195,2	192,6	196,1	191	197,7
Культури плодові та ягідні	підприємства	38,2	51,4	64	53,7	70,8	72,5	64,9	106,2
	господарства населення	98,5	108,1	121,6	112,5	117,8	112,2	116,4	136,4
Удій молока	підприємства	3975	4676	4827	5027	5352	5643	6025	6190
	господарства населення	4110	4276	4343	4363	4437	4473	4480	4559

*побудовано авторами за даними [11-15]

Причиною низької продуктивності праці в українських селянських господарствах порівняно із сільськогосподарськими підприємствами є те, що в перших, порівняно з другими, у рослинницьких галузях застосовуються переважно неінтенсивні низькомеханізовані технології виробництва, ручна праця, примітивні знаряддя та інструменти, в тваринництві – відсутня селекційно-племінна справа, низький рівень ветеринарного обслуговування, незадовільні санітарно-гігієнічні умови заготівлі тваринницької продукції тощо.

Рівень механізації виробничих процесів у сільських домогосподарствах України залишається критично низьким (табл. 3) – станом на початок 2018 р. лише 7,5% сільських домогосподарств повністю механізували обробіток землі. За останніх дев'ять років аналізований показник зріс лише на 3,2 в. п.

Таблиця 3. Окремі показники обробки землі в сільських домогосподарствах України, у % до домогосподарств, які обробляли землю*

Показник	Рік								
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Тільки Трактором	4,3	4,8	8,5	7,8	4,9	4,9	4,6	4,9	7,5
Вручну, кіньми і волами	27,9	26,1	27,3	26,2	24,3	22,1	20,5	20,8	19,2

*побудовано авторами за даними [17-25]

Натомість, п'ята частина селянських домогосподарств досі покладається лише на живу тяглову силу – свою і робочої худоби.

Екстенсивний тип розвитку ще більшою мірою притаманний тваринницькій галузі сільських домогосподарств (табл. 4).

Таблиця 4. Розподіл сільських домогосподарств України за чисельністю в них основних видів худоби, у % до загальної кількості домогосподарств*

Вид худоби	Рік								
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
від 1 до 2 голів									
Корів	29,1	27,1	27,6	26	25,4	24,1	23,9	21,80	19,8
Свиней	24,9	26,5	27,8	24,7	24,9	25,8	25,6	24,50	21,7
4 голови і більше									
Корів	0,3	0,3	0,4	0,3	0,5	0,4	0,5	0,50	0,4
Свиней	2,2	2,9	3	2,5	2,9	3,2	2,6	2,30	1,8

*побудовано авторами за даними [17-25]

Сільських домогосподарств, які утримують більше 4 голів дійної худоби, менше 1%, а тих, які утримують більше 4 голів свиней, менше 3%. Це пояснює причину надмірних витрат на одиницю продукції у молочному та м'ясному тваринництві господарств населення, та низький рівень економічної ефективності виробництва товарної частини їх продукції.

Як показують дослідження (табл. 5), сільські домогосподарства здебільшого ігнорують найелементарніші технологічні правила як у рослинництві, так і у тваринництві.

Таблиця 5. Здійснення окремих заходів з ефективного ведення господарства сільськими домогосподарствами, у % до усіх сільських домогосподарств, які займалися виробництвом сільськогосподарської продукції*

Захід	Рік								
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Мінеральні добрива	56,4	54,5	56,1	56,7	56	57,9	57,5	56,6	59,6
Районовані сорти с.-г. культур	27,1	28,1	27,3	27,7	26,1	24,5	27,5	26	27,6
Сівозміну	58,4	58,4	58,5	60,1	56,4	58,3	61,2	60,4	61,6
Племінних плідників	15,3	15,7	16,3	11,4	11,7	11,1	11,2	10,4	8,7
Штучне запліднення тварин	16,9	15,3	17	15,6	16,4	16,4	16,8	15,7	14,4
Ветеринарні перевірки	49,9	50	51,3	50,4	50,9	49,4	48,1	47,5	44,7
Санітарну обробку тваринницьких приміщень	57,6	58,7	59,6	59,6	59,3	57,6	55,2	57,3	54,6
Санітарний контроль якості молока	23,4	22,1	23,9	22,4	21,9	20,8	20,4	19	17,7

*побудовано авторами за даними [17-25]

Зважаючи на виключну роль господарств населення у виробництві тваринницької продукції, у найближчому майбутньому можна очікувати скорочення відповідного виробництва через зростання його збитковості. Адже використання племінних плідників та штучного запліднення не перевищує 20-25%, що обов'язково призведе до поступового розмивання та втрати генетичного потенціалу високопродуктивних материнських й батьківських ліній худоби, що власне уже відбувається (табл. 2). Скорочення ветеринарних перевірок та санітарної обробки тваринницьких приміщень уже є наслідком поширення небезпечних збудників, що завдає непоправних збитків економіці селянських господарств. Зокрема, збудника африканської чуми свиней. Наразі продукція вітчизняного свинарства перебуває в карантинній зоні для її традиційних закордонних покупців.

Зменшення санітарного контролю якості молока має наслідком заборону на експорт продукції більшості українських молокопереробних підприємств у розвинуті країни, передусім – в ЄС. В даному контексті не меншою проблемою є переважання ручного доїння молочної худоби в сільських домогосподарствах. За міжнародними санітарно-гігієнічними нормами така продукція – під заборону до закупівлі та промислової переробки, продажу на організованих ринках. Її можна використовувати лише для власних харчових та господарських потреб. В 2018 р. із 4179,2 тис. т

молока, що надійшло на переробку на українські молокозаводи, 26% була продукція господарств населення [15]. У молокопродуктовому підкомплексі України сформувалася патова ситуація – відповідно до міжнародних санітарно-гігієнічних вимог, необхідно заборонити продаж молока та молочних продуктів, вироблених у господарствах населення, проте така заборона зумовить кризу вітчизняної молокопереробної галузі та економіки селянських господарств. Це ж саме стосується і м'яса сільськогосподарських тварин подвірного забою. На організованих ринках можна буде продавати лише ту продукцію, яка пройшла через сертифіковані бійні (забійні цехи).

Описана проблема – надзвичайно складна. І для її вирішення має бути застосований комплексний підхід. Це означає, що усі заходи в рамках такого підходу мають бути пов'язані спільною метою – формування сучасної конкурентоспроможної економіки господарств населення. Виходячи із непересічної ролі господарств населення у формуванні національного продовольчого балансу в частині тваринницької продукції, такі заходи мають бути спрямовані передусім на розв'язання проблем відповідного характеру. На нашу думку, до переліку таких заходів необхідно включити:

- 1) розробку та реалізацію державної програми розвитку тваринництва, яка б була спрямована і на сільськогосподарські підприємства, і на господарства населення. В переліку заходів такої програми головними моментами мають стати: здійснення дотацій із державного бюджету на утримання молочної та м'ясної худоби; державна допомога у придбанні, будівництві чи оновленні основних засобів великих (сільськогосподарські підприємства) та малих (господарства населення) тваринницьких ферм; здійснення нагляду за дотриманням права селян на доступ до громадських пасовищ та сінокосів;
- 2) підтримку розвитку кооперативного руху. В даному контексті дуже важливим є сприяння розвитку обслуговуючої кооперації: утворення кооперативів для здійснення ветеринарного та зоотехнічного обслуговування тварин в господарствах населення; утворення кооперативних боєнь (забійних) цехів;
- 3) просвітницьку діяльність: проведення курсів, тренінгів агрономічного, ветеринарного, зоотехнічного, економічного характеру для жителів сільських населених пунктів науково-педагогічними працівниками профільних закладів вищої освіти на базі відповідних сільських (селищних) рад, шкіл, клубів.

Висновки та подальші дослідження

1. Господарства населення виробляють більше половини продукції тваринництва – 72,6% молока, 87,6% вовни, 98,8% меду і майже половину (44,8%) пташиних яєць (2018 р.).
2. В господарствах населення критично низький рівень продуктивності праці внаслідок застосування неінтенсивних низькомеханізованих технологій виробництва, ручної праці, примітивних знарядь та інструментів, відсутньої селекційно-племінної справи, низького рівня ветеринарного обслуговування тварин, незадовільних санітарно-гігієнічних умов заготівлі тваринницької продукції тощо;
3. Для вирішення проблеми низької ефективності виробництва сільсько-господарської продукції в господарствах населення необхідно:
  - розробити та реалізувати державну програму розвитку тваринництва, яка б була спрямована і на сільськогосподарські підприємства, і на господарства населення;
  - забезпечити справжню, а не декларативну підтримку розвитку кооперативного руху;
  - здійснювати просвітницьку діяльність серед жителів сільських територій.

Перспективним напрямом подальших досліджень в рамках даної тематики є обґрунтування заходів із популяризації та просування обслуговуючої кооперації в аграрному секторі економіки, розвитку виробництва малогабаритної сільськогосподарської техніки для господарств населення тощо.

Бібліографія

1. Месель-Веселяк В.Я., Федоров М.М., *Стратегічні напрями розвитку аграрного сектору економіки України*, „Економіка АПК”, 2016. №6. С. 37–48.
2. Томілін О.О., *Теоретичні аспекти формування та розвитку агропромислового виробництва*. Економіка АПК. 2016. №7. С. 35–38.
3. Збарський В.К., Єременко Д.В., *Теоретичні засади диверсифікації економічної діяльності фермерських господарств*, „Економіка АПК”, 2016. №10. С. 17–22.
4. Кропивко М.Ф., *Стратегічне бачення аграрного устрою України*, „Економіка АПК”, 2017. №4. С. 5–16.
5. Вітвіцький В.В., Авраменко Ю.О., *Управління продуктивністю та конкурентоспроможністю аграрних підприємств у контексті соціально-економічних цілей розвитку*, „Економіка АПК”, 2018. №5. С.100-109.

6. Коденська М.Ю., Сегеда С.А., *Закономірності розвитку аграрно-промислового виробництва та ефективність його функціонування*, „Економіка АПК”, 2018. №6. С. 30–39.
7. Лупенко Ю.О., *Науково-методологічне забезпечення розвитку економіки сільського господарства України*, „Економіка АПК”, 2018. №10. С. 6–14.
8. Осташко Т. О., Кобута І.В., Балакірєва О. М., *Перспективні напрями державної підтримки малих і середніх сільськогосподарських підприємств* (на основі соціологічного дослідження), „Український соціум”, 2018. № 3(66). С. 94–113.
9. Свиноус І. В., Шепель Т. П., Степура Л. М., *Роль і місце доходів від ОСГ у формуванні бюджету сільських домогосподарств України. Економіка та управління АПК*. 2018. № 1. С. 75–84.
10. Shubravska O., Prokopenko K., Udova L., *Ecologically oriented agriculture in Ukraine: opportunities and risks of development*. *Trakia Journal of Sciences*. 2019. No 2. P. 150–157.
11. Статистичний збірник «Сільське господарство України» за 2011 рік. Київ: Державна служба статистики України, 2012. 376с.
12. Статистичний збірник «Сільське господарство України» за 2014 рік. Київ: Державна служба статистики України, 2015. 379с.
13. Статистичний збірник «Сільське господарство України» за 2015 рік. Київ: Державна служба статистики України, 2016. 360с.
14. Статистичний збірник «Сільське господарство України» за 2016 рік. К.: Державна служба статистики України, 2017. 246с.
15. Статистичний збірник «Сільське господарство України» за 2018 рік. Київ: Державна служба статистики України, 2019. 235с.
16. Milk and milk products. Eurostat [Електронний ресурс]. URL: <http://www.eurostat/data/>
17. Статистичний бюлетень «Основні сільськогосподарські характеристики домогосподарств у сільській місцевості в 2009 році». Київ: Державний комітет статистики України, 2009. 81с.
18. Статистичний бюлетень «Основні сільськогосподарські характеристики домогосподарств у сільській місцевості в 2010 році». Київ: Державний комітет статистики України, 2010. 81с.
19. Статистичний бюлетень «Основні сільськогосподарські характеристики домогосподарств у сільській місцевості в 2011 році». Київ: Державна служба статистики України, 2011. 81с.
20. Статистичний бюлетень «Основні сільськогосподарські характеристики домогосподарств у сільській місцевості в 2012 році». Київ: Державна служба статистики України, 2012. 81с.
21. Статистичний бюлетень «Основні сільськогосподарські характеристики домогосподарств у сільській місцевості в 2013 році». Київ: Державна служба статистики України, 2013. 81с.
22. Статистичний бюлетень «Основні сільськогосподарські характеристики домогосподарств у сільській місцевості в 2014 році». Київ: Державна служба статистики України, 2014. 81с.

23. Статистичний бюлетень «Основні сільськогосподарські характеристики домогосподарств у сільській місцевості в 2015 році». Київ: Державна служба статистики України, 2015. 81с.
24. Статистичний бюлетень «Основні сільськогосподарські характеристики домогосподарств у сільській місцевості в 2016 році». Київ: Державна служба статистики України, 2016. 80с.
25. Статистичний бюлетень «Основні сільськогосподарські характеристики домогосподарств у сільській місцевості в 2017 році». Київ: Державна служба статистики України, 2017. 80с.

Miejsce i rola gospodarstw domowych w produkcji rolno-spożywczej na Ukrainie

Streszczenie

W artykule zbadano współczesną strukturę produkcji poszczególnych typów surowców rolniczych oraz produkcji przemysłowej według kategorii gospodarstw Ukrainy. Wskazano duży udział gospodarstw domowych w produkcji hodowlanej. Podkreślono, że poważnymi problemami ekonomii gospodarstw domowych są: niska wydajność pracy, nieprzestrzeganie wymogów sanitarno-higienicznych w pierwotnej obróbce produkcji hodowlanej. Założono, że jednym ze sposobów podniesienia skuteczności produkcji w gospodarstwach domowych jest rozwój kooperacji.

Słowa kluczowe: produkcja żywności w gospodarstwie rolnym, struktura, przedsiębiorstwa rolnicze, gospodarstwa domowe, wydajność pracy, produkcja hodowlana, wymogi sanitarno-higieniczne, kooperacja

Place and role of household farms in the agricultural production of Ukraine

Abstract

The article examines the current structure of production of certain agricultural raw materials and food products by the categories of farms in Ukraine. The high share of households in the production of livestock products is indicated. It is noted that serious economic problems of households are low productivity, violation of sanitary and hygienic requirements in the production and primary processing of livestock products. It is assumed that one of the ways to increase production efficiency in households is to develop cooperatives.

Keywords: agro-food production, structure, agricultural enterprises, households farms, productivity, livestock products, hygiene requirements, cooperation

Ірина Олегівна Нижник

<https://orcid.org/0000-0001-5671-7324>

Уманський національний університет садівництва, м. Умань

Humański Narodowy Uniwersytet Sadownictwa, Humań

Замкнутий цикл агропродовольчого виробництва, як інструмент захисту продовольчих інтересів населення країни

Анотація

У статті обґрунтовується наявність зв'язку між замкнутим агропродовольчим виробництвом та захистом продовольчих інтересів населення країни. Стверджується, що на відміну від України, у таких розвинутих країнах і союзах країн як США, Канада та ЄС-28 майже 80% зернової продукції спрямовується на внутрішні потреби, передусім, на годівлю сільськогосподарських тварин. Тому вони мають бездефіцитні баланси і стабільні ціни на продовольчу продукцію тваринного походження.

Ключові слова: продовольчі інтереси населення, захист, виробництво зерна, експорт, внутрішні потреби, виробництво м'яса, споживання м'яса, ціни

Постановка проблеми. Проблема захисту продовольчих інтересів населення країни набуває особливої гостроти у зв'язку із збільшенням відкритості української економіки. Стійка тенденція зростання глобального попиту на продовольство підвищує ризики дефіциту продуктів харчування на національному ринку, підвищення індексу цін на відповідні товари та зниження їх економічної доступності. Це означає, що продовольчий експорт з часом може перетворитися на загрозу національним інтересам, передусім продовольчим інтересам населення. Свідченням небезпідставності таких припущень є національні баланси зерна та м'яса і м'ясопродуктів. Україна входить в п'ятірку найбільших світових експортерів зерна, вивозячи на зовнішній ринок понад 50% його валового збору. В результаті на внутрішньому ринку формується дефіцит кормового зерна, який негативно впливає на обсяги виробництва м'яса. Отже, сформувався парадоксальна

ситуація – Україна є одним із найбільших світових експортерів кормового зерна, але при цьому змушена імпортувати м'ясо для того, щоб ліквідувати його сезонний дефіцит на внутрішньому ринку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Забезпечення потреб населення країни у достатній кількості якісним та економічно доступним продовольством – одна із головних умов соціально-економічної стабільності національної економіки. Тому вирішенню даної проблеми приділяється значна увага суспільства. В експертному середовищі проблематиці продовольчого забезпечення, продовольчої безпеки, повноцінного розвитку національного продовольчого ринку присвячено велику кількість досліджень. Зокрема – це праці Мудрака Р. П. [1], Сегеди С. А. [2], Козак О. А. [3], Бабича М. М. [4], Хрип'юк В. І. [5], Сичевського М. П. [6] та багатьох інших.

Однак, незважаючи на достатньо глибоку розробку досліджуваної проблеми, її окремі аспекти потребують подальшого опрацювання. Зокрема, на нашу думку важливим методичним аспектом обґрунтування наявності проблеми захисту продовольчих інтересів громадян країни є диференціація категорій «продовольчий інтерес» та «продовольча безпека». Захист продовольчих інтересів населення є поглибленням концепції національної продовольчої безпеки, розширенням її методичного апарату та обґрунтуванням права національного уряду на застосування захисних заходів, практичним інструментарієм ранньої діагностики та попередження продовольчої небезпеки. Зв'язок між національною продовольчою безпекою та захистом продовольчих інтересів населення країни – це зв'язок між позитивним та нормативним в економічній науці. Тобто, національна продовольча безпека, як теоретико-методична концепція достатнього продовольчого забезпечення відповідних потреб населення країни, пояснює сутність процесів і явищ, що відбуваються на національному продовольчому ринку, і забезпечує обґрунтування його бажаних безпекових параметрів. Натомість, концепція захисту продовольчих інтересів населення країни забезпечує формування світоглядних, ідеологічних принципів, постулатів і настанов економічної поведінки, спрямованих на досягнення відповідних бажаних безпекових параметрів. Іншими словами, концепція національної продовольчої безпеки обґрунтовує безпекові характеристики, які мають бути притаманні національному продовольчому ринку, а концепція захисту продовольчих інтересів населення країни – як їх досягти. Одним із таких способів досягнення є формування самодостатньої замкнутої системи агропродовольчого виробництва.

Постановка завдання. Метою статті є перевірка припущення про те, що Україна здійснює надмірний експорт кормового зерна, який спричиняє його дефіцит на внутрішньому ринку, та недостатні обсяги виробництва тваринницької продукції. Перевірка здійснюється шляхом порівняння обсягів виробництва та експорту зерна, виробництва, споживання та індексів цін основних видів м'яса в Україні, Австралії, ЄС-28, Канаді, США та Аргентині.

Виклад основного матеріалу дослідження. Найвищого ефекту у захисті продовольчих інтересів власного населення досягають країни із замкнутим циклом сільськогосподарського виробництва продовольчої сировини та її промислової переробки. Продовольчі ринки таких країн характеризуються відсутністю слабих у вигляді відчутних коливань пропозиції, що провокують сезонні дефіцити відповідної продукції, та мають достатній рівень цінової стабільності. Для прикладу ми взяли зв'язок виробництва зернової продукції та продукції галузей свинарства й птахівництва, як найбільш залежних тваринницьких галузей від наявності зернових кормів, у країнах-експортерах зерна – чотирьох розвинутих економіках (Австралія, ЄС-28, Канада і США) і двох економіках, що розвиваються (Аргентина, Україна).

У ЄС-28, США та Канаді відношення обсягів експорту зерна до обсягів його виробництва в цілому коливається біля позначки 20% (табл. 1). Тобто, 80% власної зернової продукції у цих країнах спрямовується на внутрішні потреби, в тому числі на годівлю сільськогосподарських тварин. У результаті, у цих країнах в цілому мають місце бездефіцитні баланси м'яса свиней та птахів (табл. 2) і стабільні ціни на відповідну продукцію (табл. 1).

Виключенням є лише Австралія. Пояснюється це національними особливостями виробництва та споживання м'яса в даній країні. Так, у структурі виробництва у середньому за 1990–2018 рр. 55% займає яловичина, 8,8% – м'ясо свиней, 17,1% – м'ясо птахів та 17,1% – баранина. Тобто, традиційними галузями м'ясного тваринництва Австралії є м'ясне скотарство та вівчарство. У структурі споживання у середньому за 1990–2018 рр. 31,5% займає яловичина, 21,2% – м'ясо свиней, 35,6% – м'ясо птахів і 12,4% – баранина.

Таблиця 1. Зв'язок обсягів експорту зернової продукції та динаміки цін виробників свинини й м'яса птахів у окремих країнах-експортерах зерна*

Країна	2001-2010рр.			2011-2018рр.			2019-2027рр.**		
	Базовий індекс цін виробників свинини, разів	Базовий індекс цін виробників м'яса птахів, разів	Відношення обсягів експорту зерна до обсягів його виробництва	Базовий індекс цін виробників свинини, разів	Базовий індекс цін виробників м'яса птахів, разів	Відношення обсягів експорту зерна до обсягів його виробництва	Базовий індекс цін виробників свинини, разів	Базовий індекс цін виробників м'яса птахів, разів	Відношення обсягів експорту зерна до обсягів його виробництва
Австралія	1,04	1,03	0,59	1,07	1,01	0,69	1,15	1,12	0,66
ЄС-28	0,99	1,18	0,09	1,07	1,03	0,13	1,16	1,01	0,14
Канада	0,87	н. д.***	0,19	1,09	н. д.	0,21	1,12	н. д.	0,20
США	1,23	1,47	0,23	0,86	1,02	0,18	1,10	1,06	0,18
Аргентина	7,17	9,79	0,57	3,61	3,15	0,52	1,77	1,72	0,53
Україна	3,13	2,91	0,31	2,12	2,80	0,57	1,92	1,32	0,64

*розраховано за даними [7]; **прогноз; ***немає даних

Австралія має профіцитний баланс м'яса – у 2018 р. обсяги виробництва перевищували обсяги споживання у 1,8 рази. У результаті, наявність у виробництві м'яса внутрішньогалузевої конкуренції стримує зростання цін.

Діаметрально протилежну ситуацію ми спостерігаємо у групі країн з економіками, що розвиваються. В цілому, країни даної групи експортують понад 50% вирощеної зернової продукції (табл. 1). У результаті, на внутрішньому ринку формуються дефіцити кормового зерна, які спричиняють дефіцити м'яса свиней та птахів, і стрімке зростання цін на відповідну продукцію. Якщо ситуація не зміниться, то в Україні на період з 2019 по 2027 рр. прогнозується продовження тенденції зростання цін виробників із середньорічним темпом у сегменті м'яса свиней на рівні +10,2%, у сегменті м'яса птахів на рівні +3,6%.

Таблиця 2. Відношення обсягів споживання м'яса свиней і птахів до обсягів їх виробництва у окремих країнах-експортерах зерна*

Країна	2001-2010 рр.		2011-2018 рр.		2019-2027 рр.**	
	Відношення обсягів споживання м'яса свиней до обсягів його виробництва	Відношення обсягів споживання м'яса птахів до обсягів його виробництва	Відношення обсягів споживання м'яса свиней до обсягів його виробництва	Відношення обсягів споживання м'яса птахів до обсягів його виробництва	Відношення обсягів споживання м'яса свиней до обсягів його виробництва	Відношення обсягів споживання м'яса птахів до обсягів його виробництва
Австралія	1,28	0,97	1,67	0,96	1,62	0,96
ЄС-28	0,94	0,98	0,90	0,96	0,90	0,95
Канада	0,40	1,06	0,38	1,05	0,37	1,06
США	0,94	0,85	0,84	0,83	0,84	0,83
Аргентина	1,14	0,93	1,05	0,90	1,04	0,87
Україна	1,14	1,37	1,10	1,05	0,99	0,98

*розраховано за даними [7]; **прогноз

Це разом із зростанням витрат виробництва та монопольною складовою (на ринку м'яса птахів), зумовить галопуючу динаміку зростання споживчих цін на м'ясо і м'ясопродукти та завдасть збитків продовольчим інтересам населення країни.

Для ліквідації виявлених дисбалансів, в економіці України мають бути створені умови. З одного боку, необхідно спрямувати частину зернової продукції з напрямку експортної реалізації на напрямок внутрішньої реалізації – виготовлення та продаж комбікормів. Попит на зернову продукцію, як сировину для годівлі сільськогосподарських тварин, збільшиться лише у разі збільшення рентабельності продукції галузі свинарства. Цього можна досягти лише запустивши механізм дотацій на утримання відповідних видів сільськогосподарських тварин. В Законі України «Про Державний бюджет України на 2019 рік» видатки на державну підтримку галузі тваринництва склали 3,5 млрд. грн. [8], з яких 1,4 млрд. грн. спрямовуються на розвиток скотарства [9]. Для порівняння – в ЄС в 2018 р.

лише на утримання свиней субсидії становили 2,8 млрд. грн. (за курсом НБУ) або 18,6 грн. на 1 голову. Слід відмітити, що даний обсяг дотацій – не найбільший за період функціонування ЄС. Так, в 2000 р. на субсидії галузі свинарства було виділено 202,22 млн. євро або 1,66 євро на 1 голову [10, 11]. Крім того, непрямую формою субсидування галузі свинарства в ЄС є імпорتنі мита на відповідну продукцію, які становлять від 46,7 до 86,9 євро за 100 кг чистої ваги [12, с. 35]. Отже, для того, щоб вітчизняна продукція галузі свинарства була конкурентоспроможною на внутрішньому ринку і українські аграрії мали бажання займатися її виробництвом, розмір відповідних дотацій повинен бути не меншим, ніж у ЄС.

В контексті головного завдання нашого дослідження, не менш важливою задачею є спрямування зусиль уряду на те, щоб вироблена м'ясна продукція надходила на внутрішній ринок, а не експортувалася. Для досягнення суспільного компромісу із даного питання, на вітчизняному ринку м'яса і м'ясопродуктів необхідно створити правовий інститут, аналогічний тому, який функціонує на вітчизняному ринку зерна – «Меморандум про взаєморозуміння між Міністерством аграрної політики і продовольства та учасниками ринку м'яса та м'ясопродуктів». Це головний документ, яким мають визначатися обсяги (квоти) експорту м'яса та м'ясопродуктів.

З іншого боку, стимулювання пропозиції відповідної аграрної продукції має обов'язково супроводжуватися стимулюванням продовольчого попиту.

Висновки та подальші дослідження

1. У розвинутих країнах-експортерах зерна відношення обсягів експорту зернової продукції до обсягів її виробництва в цілому коливається біля позначки 20%. Більша її частина спрямовується на внутрішні потреби, в тому числі для годівлі сільськогосподарської худоби. Тому в цих країнах мають місце бездефіцитні баланси м'яса свиней та птахів і стабільні ціни на продовольчу продукцію тваринного походження.

2. В Україні експортують понад 50% вирощеної зернової продукції, тому на внутрішньому ринку формуються дефіцити кормового зерна, які спричиняють дефіцити м'яса свиней та птахів і стрімке зростання цін на продовольчу продукцію тваринного походження.

3. Попит на зернову продукцію як сировину для годівлі сільськогосподарських тварин збільшиться лише при зростанні рентабельності продукції тваринницьких галузей. Цього можна досягти, якщо запустити механізм дотацій на утримання відповідних видів сільськогосподарських тварин у обсягах не менших, ніж у ЄС.

4. Важливим завданням є спрямування управлінських зусиль на те, щоб вироблена м'ясна продукція надходила переважно на внутрішній ринок, а не експортувалася. Для цього необхідно створити правовий інститут, аналогічний тому, який функціонує на вітчизняному ринку зерна – «Меморандум про взаєморозуміння між Міністерством розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України і учасниками ринку м'яса та м'ясопродуктів».

Перспективним напрямом подальших досліджень з даної теми є обґрунтування національної програми розвитку тваринництва, розробка механізму стимулювання внутрішнього попиту на кормове зерно та продукцію тваринницьких галузей.

Бібліографія

Інтернет-джерела

1. Мудрак Р. П., Цимбалюк Ю. А., Фицик Л. А., Пуах Ч.-Х., *Економічна доступність продуктів харчування як ключова умова продовольчої безпеки домогосподарств*. „Економічний часопис” – XXI. 2017, №168(11-12), С. 53-56.
2. Сегеда С. А., *Аграрно-продовольче забезпечення населення України*, „Економіка АПК”, 2017, № 10. С. 40-48.
3. Козак О. А., *Розвиток молочної галузі в контексті забезпечення продовольчої безпеки України*, „Економіка АПК”, 2018, № 2. С. 14-22.
4. Бабич М. М., *Індикатори продовольчої безпеки в Україні: тенденції розвитку*, „Економіка АПК”, 2018, № 5. С. 41-50.
5. Хрип'юк В. І., *Харчова промисловість України: ретроспективний аналіз та сучасні проблеми розвитку*, „Економіка АПК”, 2018, №9. С. 77-86.
6. Сичевський М. П., *Глобальна продовольча безпека та місце України в її досягненні*, „Економіка АПК”, 2019, №1. С. 6-17.
7. OECD-FAO Agricultural Outlook 1990-2028, by commodity [Електронний ресурс] URL: <https://stats.oecd.org/#> (дата звернення: 11.07.2019р.)
8. Закон України «Про Державний бюджет України на 2019 рік» № 2629-VIII від 23.03.2019. *Офіційний вісник України*. 2018, № 98. С. 67.
9. Цьогоріч на підтримку скотарства спрямують 1,4 мільярда – Мінагро [Електронний ресурс] URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2654279-cogoric-na-pidtrimku-skotarstva-spramuut-14-milarda-minagro.html> [дата звернення: 11.07.2019 р.].
10. Economic accounts for agriculture - values at n-1 prices. Eurostat [Електронний ресурс] URL: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=aact_eaa02&lang=en [дата звернення: 12.07.2019р.].
11. Pig population - annual data. Eurostat [Електронний ресурс] URL: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=apro_mt_lspig&lang=en [дата звернення: 12.07.2019р.].

12. *Практичний довідник аграрного експортера до ЄС* [Електронний ресурс]; керівник авторського колективу Дідух М. М. Київ, Берлін: ATU Agritrade Ukraine, Ліга інтернів, 2016. 140 с. URL: http://agritrade-ukraine.com/images/ATU/Бібліо/Практичний_довідник.pdf [дата звернення: 14.07.2019р.].

Цикл замкніть продукції ївності в господарстві рољным яко наръдзіе охрону інтересів людноці крају на рьнку ївності

Streszczenie

W artykule uzasadniono obecność związku pomiędzy zamkniętą produkcją żywności w gospodarstwie rolnym a ochroną interesów ludności kraju na rynku żywności. Stwierdzono, że w przeciwieństwie do Ukrainy, w krajach i sojuszach rozwiniętych, takich jak USA, Kanada oraz UE-28, prawie 80% produkcji zbożowej kieruje się na potrzeby wewnętrzne, przede wszystkim na żywienie zwierząt hodowlanych. Właśnie dlatego te państwa mają bilans bez-deficytowy i stałe ceny produkcji żywnościowej pochodzenia zwierzęcego.

Słowa kluczowe: interesy ludności na rynku żywności, ochrona, produkcja zbożowa, wywóz, potrzeby wewnętrzne, produkcja mięsna, spożycie mięsa, ceny

Closed cycle of agricultural production as a tool for the protection of food interests of the population

Abstract

The article justifies the connection between closed agri-food production and protection of food interests of the population of the country. Unlike Ukraine, in developed countries and unions of countries such as the US, Canada and the EU-28, it is claimed that almost 80% of grain production is directed to domestic needs, primarily for the feeding of farm animals. Therefore, they have deficit-free balance sheets and stable prices for animal products.

Keywords: population food interests, protection, grain production, exports, domestic needs, meat production, meat consumption, prices

Diana Naherniuk

<https://orcid.org/0000-0002-4934-0677>

Witalij Rybchak

<https://orcid.org/0000-0002-9362-9486>

Уманський національний університет садівництва, м. Умань

Humański Narodowy Uniwersytet Sadownictwa, Humań

Zapewnienie konkurencyjności przemysłu turystycznego Ukrainy

Streszczenie

Arykuł poświęcony jest głównym problemom zapewnienia konkurencyjności turystyki jako narzędzia rozwoju gospodarczego i atrakcyjności inwestycyjnej Ukrainy. Na podstawie rankingowej oceny ekspertów konkurencyjności krajów w dziedzinie turystyki i podróży Światowego Forum Ekonomicznego się dokonuje się oceny głównych kierunków poprawy przemysłu turystycznego oraz wykrywa przewagi konkurencyjne, które przyczyniają się do zwiększenia konkurencyjności Ukrainy na rynku światowym.

Ponadto przeanalizowano czynniki wpływające na konkurencyjność przemysłu turystycznego i określono aktualny stan rozwoju turystyki w Ukrainie, a także zaproponowano konkretne propozycje w celu zapewnienia rozwoju gospodarczego kraju poprzez turystykę. Zbadano przewagi konkurencyjne oraz słabości przemysłu turystycznego Ukrainy. Zaproponowano pilne środki w celu zapewnienia bodźców dla pomyślnego rozwoju turystyki przyjazdowej i wewnętrznej w Ukrainie. Ustalono również, że podstawowym zadaniem jest tworzenie konkurencyjnego krajowego produktu turystycznego na zasadach systemowej działalności marketingowej ukierunkowanej na wyraźne pozycjonowanie różnych rodzajów produktów turystycznych, dostosowanych do wymogów i oczekiwań konsumentów.

Słowa kluczowe: konkurencja, konkurencyjność, turystyka, przemysł turystyczny, infrastruktura turystyczna, czynniki

Turystyka jest jednym z kluczowych i stabilnych rodzajów działalności gospodarczej. Zapewnienie odpowiedniego poziomu konkurencyjności przemysłu turystycznego dla wielu państw dzisiaj postaje jako zadanie strategiczne.

Według światowej organizacji turystyki, obecnie na świecie turystyka jest trzecią co do wielkości, po przemyśle chemicznym i paliwowym, branżą gospodarki. Tylko w roku 2017 granice międzynarodowe przekroczyły 1 323 000 000 osób. W związku z tym turystyka stała się wiodącym sektorem gospodarki, który stanowi 10% globalnego PKB i 6% całkowitego eksportu światowego i co szesnaste miejsce pracy powstaje w sferze turystyki.

Głównym zadaniem turystyki jest zaspokajanie potrzeb ludzi i podniesienie jakości życia. Jednocześnie, w odróżnieniu od wielu innych branż gospodarki, turystyka nie prowadzi do wyczerpania zasobów naturalnych i działa jako środek stymulujący rozwój gospodarczy i społeczny regionów, co pozwala również efektywnie wykorzystywać zasoby wewnętrzne. Jako sfera zorientowana na wywóz, turystyka wykazuje większą stabilność w porównaniu do innych sektorów w warunkach niestabilnej sytuacji na rynkach światowych. Zrównoważona turystyka łączy w sobie satysfakcję potrzeb podróżników, całego przemysłu, a także ochronę zasobów naturalnych odwiedzanych terytoriów. Z zastrzeżeniem bilansu gospodarczego, społecznego i środowiskowego turystyka może stać się narzędziem rozwoju. Programy turystyczne mające na celu osiągnięcie korzyści gospodarczych, społecznych i środowiskowych mogą wpłynąć na tworzenie miejsc pracy i rozwój platform transakcyjnych.

Zagadnieniom związanym z tworzeniem i rozwojem rynku usług turystycznych, form i rodzajów turystyki poświęcone są prace naukowców, w szczególności: J. Awanesowa, A. Aleksandrowa, D. Basiuk, A. Winogradskiej, I. Honczarenko, N. Kabuszki, M. Kowalewa, O. Lubicewej, M. Malskiej, A. Mazaraki, M. Rutynskiego, O. Lożyńskiej, W. Senina, T. Tkaczenko i innych. Pomimo istniejącego wkładu naukowego, w badaniu tego problemu kwestie zapewnienia konkurencyjności przemysłu turystycznego, jako narzędzia rozwoju gospodarczego i atrakcyjności inwestycyjnej Ukrainy, pozostają pokryte w niewystarczającym stopniu.

Celem badania jest określenie obecnego i potencjalnego poziomu konkurencyjności krajowej branży turystycznej w Ukrainie i opracowanie praktycznych propozycji w celu zapewnienia jej konkurencyjności.

Konkurencja jest niezbędnym warunkiem istnienia rynku. Jako konkurencję rozumiemy zmagania dwóch lub więcej rywali na konkretnych rynkach. Konkurencja w turystyce jest walką między organizacjami turystycznymi za najkorzystniejsze warunki produkcji i sprzedaży w celu osiągnięcia lepszych wyników swojej działalności przedsiębiorczej. Główną treścią konkurencji w sektorze turystycznym gospodarki jest walka o konsumenta-turystę, jak najbardziej

pełną satysfakcję jego potrzeb. Jest to walka o udział w rynku, której sukces zależy od taniości i jakości produktów i usług turystycznych. Konkurencja zamienia konsumenta we wskaźnik biznesu turystycznego [1, s. 85-86].

W trakcie badania wydzielono następujące grupy czynników, których analiza pozwala wnioskować o stopniu konkurencyjności przemysłu turystycznego kraju:

1. Sytuacja społeczna i polityczna w kraju. Sytuacja polityczna – zaostrzenie sytuacji politycznej w kraju (protesty, rewolucje) natychmiast zmniejsza przepływ turystyczny. Sytuacja gospodarcza – kryzys finansowy i utrata siły nabywczej ludności wpływa na rynek turystyczny, ponieważ rozrywka i podróże są pierwszym, z czego rezygnują w czasach oszczędności.
2. Klimat i położenie geograficzne. Czynniki te określają specjalizację kraju w określonym kierunku turystycznym. Na przykład Odessa jest popularnym kurortem letnim, a Karpaty przyciągają dominującą liczbę turystów zimą. Ponadto niektóre kraje mają regiony o niepowtarzalnym klimacie, co pozwala im rozwijać turystykę zdrowotną.
3. Zabytki historyczne i kulturalne. Takie zasoby w różnych krajach świata są unikalne i zajmują stanowisko monopolowe wśród wartości turystycznych, powodując wysokie ceny za odwiedziny niektórych miejscowości.
4. Infrastruktura (transport, zakwaterowanie). Obecnie kraje, które dążą do konkurencyjności na światowym rynku turystyki, starają się aktywnie rozwijać sieć hoteli.
5. Asortyment usług turystycznych. Opracowanie ukierunkowanych i regionalnych programów z wykorzystaniem elementów kultury narodowej na rzecz rozwoju jednolitego terytorium, ochrony ekosystemów, skutecznej stymulacji tradycyjnego rzemiosła, rozwiązywania problemów poprawy standardów życia ludności; identyfikacji kierunków rozwoju turystyki, co umożliwia racjonalne planowanie polityki jej rozwoju oraz identyfikacji rodzajów turystyki, które są priorytetowymi i konkurencyjnymi w każdym konkretnym kraju. Należy zauważyć, że zdecydowana większość krajów ma możliwość rozwoju kilku kierunków turystycznych.
6. Koszt wypoczynku. Należy wyodrębnić grupę czynników wpływających na cenę podróży w różnych krajach świata. Należą do nich: poziom rozwoju gospodarczego kraju, stopień rozwoju branży hotelarskiej, dostępność dogodnych szlaków komunikacyjnych i inne.

7. Polityka rozwoju branży turystycznej ma na celu zarówno cele gospodarcze, jak i nieekonomiczne. Do gospodarczych zasadne jest zaliczenie ogólnego wzrostu gospodarki, rozwoju branży, zwiększenia zysków z działalności turystycznej. Nieekonomiczne – to osiągnięcie swobodnego przepływu ludzi, odrodzenie dziedzictwa przyrodniczego, kulturowego itp.
8. Zasoby pracy do pracy w przemyśle. Należy zauważyć, że przemysł turystyczny może być przypisany do najbardziej pracochłonnych gałęzi przemysłu. W tej branży brak specjalistów wysokiego poziomu, ponieważ pracownicy sfery turystyki są tym samym czynnikiem, który może wzmacniać konkurencyjne pozycje kraju i przyciągnąć do niej coraz większą liczbę turystów.

Konkurencyjność przemysłu turystycznego oznacza zatem zdolność wykorzystywania istniejących zasobów w taki sposób, by sprostać zapotrzebowaniu największej liczby konsumentów – potencjalnych turystów. To właśnie liczba odwiedzających jest wskaźnikiem rozwoju konkurencyjności tej branży.

Ukraina ma dobre obiektywne warunki, aby wejść do grona najbardziej rozwiniętych turystycznych krajów świata. Całe terytorium kraju charakteryzuje się wyłącznie korzystnymi warunkami do prowadzenia różnych rodzajów działalności turystycznej i obecnością różnorodnych zasobów rekreacyjnych dla odpoczynku i leczenia ludności. Ukraina zajmuje jedno z czołowych miejsc w Europie pod względem poziomu zasobów naturalnych, historycznych i kulturowych. Uzdrowiskowe i rekreacyjne obszary kraju stanowią około 9,1 mln ha (około 15% terytorium). W ewidencji państwowej znajduje się ponad 130 000 zabytków, z czego 57206 – zabytki archeologii, 51364 – zabytki historyczne, 5926 – zabytki sztuki monumentalnej, 16293 – zabytki architektoniczne i urbanistyczne. Również w Ukrainie działa 61 historyczny i kulturalny rezerwat, a operacyjne rezerwy wód mineralnych pozwalają z nich korzystać w objętości ponad 64 tys. m³ dziennie. W branży turystycznej Ukrainy stale pracuje ponad 200 000 osób i około 1 mln osób sezonowo [2].

Zgodnie z prawem Ukrainy «o turystyce», państwo ogłasza turystykę jednym z priorytetów kierunków rozwoju gospodarki i kultury oraz stwarza warunki dla działalności turystycznej. Rola władz w tym mechanizmie polega na stworzeniu sprzyjających warunków do działalności w sferze turystyczno-rekreacyjnej [3].

Zgodnie z dekretem Gabinetu ministrów Ukrainy z dnia 14.08.2013 r. № 843-p, resortowo-rekreacyjna sfera i turystyka na kierunkach – budowa

obiektów resortowo-rekreacyjnych oraz obiektów infrastruktury turystycznej – została przypisana do listy priorytetowych branży gospodarki [4].

Potencjalne możliwości turystyczne Ukrainy są nieograniczone, ale przemysł turystyczny przez długi czas odczuwa wpływ następujących negatywnych czynników:

- brak polityki państwowej w sferze turystyki, strategii i programu rozwoju turystyki i kurortów;
- niewystarczający poziom rozwoju infrastruktury turystycznej;
- niewystarczająca liczba obiektów noclegowych, szczególnie hoteli 3-4 i 5 gwiazdek, które spełniają międzynarodowe normy i wymagania certyfikacyjne;
- brak noclegów klasy ekonomicznej w dużych miastach;
- wysoki koszt zakwaterowania w hotelach, żywienia, transportu oraz innych usług oferowanych turystom znacznie przekracza przeciętny poziom europejski;
- brak wystarczającej liczby przewodników, którzy znają języki obce i dostatecznie wykwalifikowanych opiekunów;
- niewłaściwy stan wielu obiektów turystycznych, zabytków historycznych i kulturalnych oraz muzeów ogranicza wzrost liczby wizyt turystycznych w regionie i tworzenie nowych szlaków turystycznych;
- niewystarczająca liczba profesjonalnego personelu w dziedzinie turystyki. Ogólnie rzecz biorąc, istnieje niedobór wykwalifikowanego personelu, co decyduje o niskiej jakości usług we wszystkich sektorach branży turystycznej;
- zaniedbanie międzynarodowego doświadczenia w rozwoju turystyki;
- straty terytorialne i działania wojenne na terytorium Ukrainy;
- zły wizerunek Ukrainy na świecie lub jego brak: głównie na świecie Ukraina jest kojarzona z Czarnobylem, korupcją i taną siłą roboczą;
- brak ukształtowanej integralnej marki Ukraina: niewystarczająca państwowa non-profit reklama możliwości turystycznych kraju, zarówno na rynkach zagranicznych, jak i w kraju, co komplikuje działalność na celowe tworzenie pozytywnego obrazu Ukrainy jako kraju sprzyjającego turystyce, co jest związane z ograniczonym finansowaniem budżetowym.

Obecnie, ze względu na brak wysokiej jakości wydarzeń marketingowych w światowej przestrzeni informacyjnej, nie ma prawie żadnych obiektywnych i istotnych informacji na temat Ukrainy, w szczególności dotyczących

różnorodności jej zasobów turystycznych, a to z kolei szkodzi wizerunkowi turystycznemu Ukrainy. W wyniku tego Ukraina szybko traci popularność jako kraj turystyczny, ponieważ w wyobraźni potencjalnych turystów jawi się jako miejsce wojen i punkt zapalny.

Władze państwowe podejmują pewne kroki w celu poprawy wizerunku Ukrainy na arenie międzynarodowej, tworzenia pozytywnego jej wizerunku i promocji krajowego produktu turystycznego na rynkach krajowych i zagranicznych. Całkowity brak finansowania budżetowego, rozdrobniony system państwowy zarządzania i niedoskonałość przepisów prawa hamują jednak rozwój sfery turystyki, a brak polityki państwowej uniemożliwia dynamiczny rozwój przemysłu turystycznego. Są to czynniki takie, jak:

- brak tendencji do podróżowania w Ukrainie wśród Ukraińców: moda na podróże w Ukrainie wśród Ukraińców tylko się ustala. Dziś podróżują głównie mieszkańcy wielkich miast środkowej i wschodniej Ukrainy, klasa średnia, pracownicy biurowi;
- korupcja i niekorzystne warunki dla przedsiębiorczości i turystyki;
- brak wsparcia branży przez państwo;
- brak nowoczesnej metodologii obserwacji statystycznej w dziedzinie turystyki i gospodarki hotelowej.

Wszystkie te elementy negatywnie wpływają na przepływ zagranicznych turystów do Ukrainy (tabela 1).

Analiza dynamiki przepływów turystycznych w latach 2000-2017 świadczy o tym, że liczba cudzoziemców, którzy odwiedzili Ukrainę w 2017 r., wzrosła o 121,3% w porównaniu do roku 2000. W 2017 roku Ukraina została odwiedzona przez 14,2 mln. turystów zagranicznych, co jest o 6,7%, czyli prawie o 896,5 tys. osób więcej niż w 2016 roku.

Tabela 1. Przepływy turystyczne, osób (Интернет- джерела, 3)

Rok	Liczba obywateli Ukrainy, którzy podróżowali za granicę – całkowita	Liczba cudzoziemców, którzy odwiedzili Ukrainę – całkowita	Liczba turystów, obsługiwanych przez organizatorów wycieczek i biur podróży – całkowita	W tym		
				turyści zagraniczni	turyści -obywatele Ukrainy, którzy podróżowali za granicę	turyści krajowi
2000	13422320	6430940	2013998	377871	285353	1350774
2001	14849033	9174166	2175090	416186	271281	1487623
2002	14729444	10516665	2265317	417729	302632	1544956

2003	14794932	12513883	2856983	590641	344 332	1922010
2004	15487571	15629213	1890370	436311	441798	1012261
2005	16453704	17630760	1825649	326389	566942	932318
2006	16875256	18935775	2206498	299125	868228	1039145
2007	17334653	23122157	2863820	372455	336049	2155316
2008	15498567	25449078	3041655	372752	1282023	1386880
2009	15333949	20798342	2290097	282287	913640	1094170
2010	17180034	21203327	2280757	335835	1295623	649299
2011	19773143	21415296	2199977	234271	1250068	715638
2012	21432836	23012823	3000696	270064	1956662	773970
2013	23761287	24671227	3454316	232311	2519390	702615
2014	22437671	12711507	2425089	17070	2085273	322746
2015	23141646	12428286	2019576	15159	1647390	357027
2016	24668233	13333096	2549606	35071	2060974	453561
2017	26437 413	14229642	2806426	39605	2289854	476967

Liczba turystów obsługiwanych przez podmioty działalności turystycznej w 2017 roku stanowiła tylko 2,8 mln osób, liczba ta jest wyższa o 39,3% w porównaniu do roku 2000. Najwięcej turystów było w 2013 roku, co w absolutnej liczbie stanowi 3,4 mln osób. Jeśli weźmiemy pod uwagę dynamikę przepływów turystycznych w zakresie jej elementów, wtedy średni roczny wzrost turystyki wyjazdowej wynosi 13%, turystyka krajowa – minus 5,9%, turystyka wjazdowa – minus 12,4%. Takie tendencje zostały spowodowane przez przeprowadzenie ATO na terytorium obwodów Donieckiego i Ługańskiego, tymczasową okupację Krymu i Sewastopolu, co nie tylko uniemożliwia rozwój turystyki na tych terytoriach, ale także negatywnie wpływa na perspektywy turystyki (przede wszystkim wjazdowej) w innych regionach Ukrainy [5].

W strukturze turystyki wjazdowej wiodącą pozycję zajmuje zwiedzanie Ukrainy w celach prywatnych – 96,6% całkowitego wolumenu. Należy jednak wziąć pod uwagę, że część z nich przyjeżdża w celach turystycznych, a ponieważ jest ona niezorganizowana i niezarejestrowana, to nie jest zaliczana do kategorii turystyki. Analiza wjazdu cudzoziemców do Ukrainy wg krajów, z których przybyli, świadczy o tym, że w 2017 r. 31,2% turystów przybyło z Mołdawii, 19,2% – z Białorusi, 10,3% – z Rosji, 8,0% – z Polski oraz 7,9% – z Węgiwer (tabela 2). Jeśli chodzi o turystykę wjazdową, dystrybucja przepływu turystów wg motywacji dzieli się następująco: podróż służbowa – 0,4% przepływu, zorganizowana turystyka – 0,5%, podróż prywatna – 99,1%. Większość Ukraińców odwiedzała Polskę – 37,8%, Federację Rosyjską – 16,6% i Węgry – 11,8% (tabela 3).

Tabela 2. Ranking 10 głównych krajów turystyki wjazdowej (Интернет- джерела, 4)

L pp	Razem, w 2017	Osób	Udział, %
		14 229 642	100
1	Mołdawia, Republika	4 435 664	31,2
2	Białoruś	2 727 645	19,2
3	Federacja Rosyjska	1 464 764	10,3
4	Polska	1 144 249	8,0
5	Węgry	1 119 446	7,9
6	Rumunia	791 116	5,6
7	Słowacja	366 249	2,6
8	Turcja	270 695	1,9
9	Izrael	261 486	1,8
10	Niemcy	209 447	1,5
Razem 10 krajów		12 790 761	90,0

Tabela 3. Ranking 10 głównych krajów turystyki wjazdowej (Интернет- джерела, 4)

L pp	Razem, w 2017	Osób	Udział, %
		26 437 413	100
1	Polska	9 990 978	37,8
2	Federacja Rosyjska	4 376 423	16,6
3	Węgry	3 118 758	11,8
4	Mołdawia, Republika	1 680 353	6,4
5	Białoruś	1 186 466	4,5
6	Turcja	1 185 051	4,5
7	Rumunia	1 045 424	3,9
8	Słowacja	854 657	3,2
9	Egipt	733 597	2,8
10	Niemcy	344 150	1,3
Razem 10 krajów		24515857	92,8

Światowy przemysł turystyczny w ostatnich latach staje w obliczu coraz większej konkurencji między krajami zarówno w swoim regionie, jak i poza nim. Przede wszystkim wskazują na to działania agresywnego wpływu reklamowego w promowaniu swego produktu turystycznego na rynkach zagranicznych. Ponadto turystyczny popyt i podaż zależą od szeregu takich zmiennych czynników, jak rozwój gospodarczy i finansowy, wpływ polityki prowadzonej przez państwo, przemiany demograficzne i społeczne, rozwój innowacyjnych technologii. Wzrost konkurencji zarówno na rynku popytu turystycznego, jak i na rynku oferty turystycznej jest zatem jednym z głównych trendów rozwoju światowej turystyki.

W celu określenia pozycji konkurencyjnej kraju w sferze turystyki eksperci Światowego Forum Ekonomicznego wraz z międzynarodowymi organizacjami turystycznymi określają wskaźnik konkurencyjności turystycznej, który składa się z czterech podwskaźników: „Sprzyjające środowisko”, „Polityka turystyki i tworzenie sprzyjających warunków”, „Infrastruktura” oraz „Zasoby naturalne i kulturowe”.

Ukraina wśród krajów – według wskaźnika konkurencyjności turystyki – nie zajmuje czołowych pozycji. W roku 2017 zajmowała ona 88 miejsce spośród 136 przeanalizowanych krajów (tabela 4).

Ciekawe jest spostrzeżenie dotyczące dystrybucji najwyższych ocen wśród krajów świata. Kraje takie, jak Hiszpania, Francja, Niemcy, Wielka Brytania, USA, Kanada i Szwajcaria w ciągu ostatnich 10 lat należały do 10 krajów

z najwyższymi ocenami wskaźnika konkurencyjności turystycznej. W 2017 roku umocniła swoją pozycję Hiszpania, która zajmuje pierwsze miejsce, stabilnie wykazują się Francja, Niemcy i USA; wykazały szybki wzrost kraje takie, jak Japonia, Australia oraz Włochy, a Szwajcaria z pierwszego miejsca w 2007 r. przeniosła się na dziesiąte miejsce w 2017 r.

Konsekwentnie do pierwszej piątki krajów pod względem priorytetyzacji podróży i turystyki w latach 2007-2017 wchodzi Malta i Singapur, z nieco większym zakresem wahań pokazują swoje wyniki Mauritius i Hiszpania. Infrastrukturę usług turystycznych, bez której nie da się wyobrazić stabilny rozwój turystyki w kraju, pokazuje stała lista krajów-liderów: Austria, Hiszpania, USA, Chorwacja. Jeśli chodzi o wskaźnik „Konkurencyjność cenowa”, to tu wśród liderów widzimy wielu krajów rozwijających się. Stabilnie do 10 najlepszych krajów pod względem relacji cena/jakość należą Egipt oraz Indonezja [7].

Branża turystyczna – jedna z najbardziej rentownych i dynamicznych, a także konkurencyjnych w globalnej gospodarce w krajach takich, jak Turcja, Francja, Gruzja turystyka jest głównym motorem gospodarki. W Ukrainie około 75% obiektów przemysłu turystycznego pracują inercyjnie lub znajdują się w stanie stagnacji.

Przewagami konkurencyjnymi przemysłu turystycznego w Ukrainie są: korzystne położenie geograficzne; znaczny potencjał rekreacyjny, korzystne warunki klimatyczne, źródła mineralne, różnorodna flora i fauna, bogate dziedzictwo historyczne i kulturowe; przyjaźni ludzie, wysoki poziom wykształcenia ludności; dostępność zasobów dla tworzenia centrów zdrowia; słaba konkurencja: prawie nie ma profesjonalnych operatorów turystycznych w terenie. Krajowi operatorzy turystyczni przeważnie zajmują się także turystyka wyjazdową. Operatorzy turystyczni nie inwestują w rozwój nowych szlaków turystycznych, natychmiast oferują Lwów, Odessę, Kijów i kilka innych tras, które działają już od czasów radzieckich.

Zagrożeniami rynku turystycznego są czynniki, na które nie ma wpływu a które bardzo trudne do przewidzenia: niestabilność w życiu politycznym i gospodarczym; warunki pogodowe i katastrofy naturalne; zmiana polityki cenowej wykonawców – rosnące koszty benzyny, przelotów, usług hoteli; zmęczenie turystów z klasycznych tras wycieczek turystycznych: z rozwojem nowych technologii (Google maps, technologia wirtualnego muzeum, automatycznych przewodników) ludzie coraz mniej interesują się turystyką wycieczkową i coraz częściej rezygnują z usług biur podróży, preferując niezależną turystykę.

Tabela 4. Miejsce Ukrainy wśród innych krajów wg głównych wskaźników indeksu konkurencyjności turystycznej (Literatura, 3)

Indeks konkurencyjności turystycznej							Zmiana w rankingu z roku 2011	Zmiana w rankingu z roku 2007
Ranking	rok 2007		rok 2011		rok 2017			
	Kraj	ocena	Kraj	ocena	Kraj	ocena		
1	Szwajcaria	5,66	Szwajcaria	5,68	Hiszpania	5,43	+7	+3
2	Austria	5,54	Niemcy	5,50	Francja	5,32	+1	+10
3	Niemcy	5,48	Francja	5,41	Niemcy	5,28	-1	0
4	Islandia	5,45	Austria	5,41	Japonia	5,26	+18	+21
5	Stany Zjednoczone	5,43	Szwecja	5,34	Wielka Brytania	5,20	+2	+5
6	Hongkong	5,33	Stany Zjednoczone	5,30	Stany Zjednoczone	5,12	-1	-1
7	Kanada	5,31	Wielka Brytania	5,30	Australia	5,10	+6	+6
8	Singapur	5,31	Hiszpania	5,29	Włochy	4,99	+19	+25
9	Luksemburg	5,31	Kanada	5,29	Kanada	4,97	0	-2
10	Wielka Brytania	5,28	Singapur	5,23	Szwajcaria	4,94	-9	-9
-	Ukraina (78)	3,89	Ukraina (85)	3,83	Ukraina (88)	3,50	-3	-10
Priorytetyzacja podróży i turystyki							Zmiana w rankingu z roku 2011	Zmiana w rankingu z roku 2007
Ranking	rok 2007		rok 2011		rok 2017			
	Kraj	ocena	Kraj	ocena	Kraj	ocena		
1	Tunezja	5,59	Mauritius	6,44	Malta	6,18	+4	+4
2	Singapur	5,57	Singapur	6,42	Singapur	6,03	0	0
3	Hiszpania	5,54	Barbados	6,41	Islandia	6,03	+6	+13
4	Cypr	5,49	Jamajka	6,36	Mauritius	5,96	-3	+5
5	Malta	5,37	Malta	6,24	Hiszpania	5,91	+6	-2
-	Ukraina (90)	3,25	Ukraina (101)	4,06	Ukraina (90)	4,29	+11	0
Infrastruktura usług turystycznych							Zmiana w rankingu z roku 2011	Zmiana w rankingu z roku 2007
Ranking	rok 2007		rok 2011		rok 2017			
	Kraj	ocena	Kraj	ocena	Kraj	ocena		
1	Austria	6,92	Austria	7,00	Austria	6,67	0	0
2	Hiszpania	6,80	Włochy	7,00	Hiszpania	6,66	+6	0
3	Stany Zjednoczone	6,50	Cypr	7,00	Stany Zjednoczone	6,59	+10	0
4	Szwajcaria	6,48	Chorwacja	6,96	Portugalia	6,37	+10	+5
5	Cypr	6,10	Grecja	6,89	Chorwacja	6,26	-1	+6
-	Ukraina (75)	2,66	Ukraina (53)	4,43	Ukraina (71)	4,00	-18	+4
Konkurencyjność cenowa							Zmiana w rankingu z roku 2011	Zmiana w rankingu z roku 2007
Ranking	rok 2007		rok 2011		rok 2017			
	Kraj	ocena	Kraj	ocena	Kraj	ocena		
1	Indonezja	6,10	Brunei	5,75	Iran	6,66	+6	n.d.
2	Malezja	5,89	Gambia	5,66	Egipt	6,18	+3	+3
3	Bahrajn	5,84	Malezja	5,60	Malezja	6,06	0	-1
4	Tajlandia	5,71	Indonezja	5,59	Algieria	6,03	+31	+5

5	Egipt	5,68	Egipt	5,59	Indonezja	6,00	-1	-4
6	Indie	5,61	Arabia Saudyjska	5,56	Bhutan	6,00	b. d.	b. d.
7	Republika Filipin	5,59	Iran	5,53	Jemen	5,92	b. d.	b. d.
8	Zjednoczone Emiraty Arabskie	5,53	Botswana	5,45	Kazachstan	5,90	+84	+43
9	Algieria	5,52	Tunezja	5,30	Tunezja	5,89	0	+14
10	Wietnam	5,47	Nepal	5,28	Indie	5,85	+18	-4
-	Ukraina (37)	4,89	Ukraina (119)	3,95	Ukraina (45)	5,19	+74	-8

Wśród głównych możliwości działalności turystycznej w Ukrainie są: rozwój infrastruktury turystycznej – przy jednoczesnej poprawie infrastruktury turystycznej, w tym hoteli, dróg, przewoźników, lotnisk i poszerzenia geografii turystyki poza granice Zachodniej Ukrainy, Ukraina może przyjmować do 15-20 mln gości rocznie; poprawa poziomu obsługi; rozwój kierunku indywidualnej turystyki dla turystyki przyjazdowej; stworzenie potężnego stowarzyszenia firm zajmujących się rozwojem turystyki krajowej i przyjazdowej; ustanowienie skutecznej współpracy z władzami na temat rozwoju rynku turystyki krajowej i przyjazdowej; tworzenie wizerunku kraju jako stabilnego i bezpiecznego; prezentowanie potencjału turystycznego Ukrainy na wystawach międzynarodowych; organizacja wizyt zapoznawczych do Ukrainy dla przedstawicieli wiodących operatorów medialnych i operatorów turystycznych; ustalenie współpracy z innymi krajami w celu wymiany doświadczeń w różnych dziedzinach przemysłu turystycznego, organizacji programów szkoleniowych.

Aktywacja rozwoju priorytetowych dla Ukrainy turystyki przyjazdowej i krajowej jest możliwa zatem tylko za pomocą zachęt podatkowych i finansowych eksportu usług turystycznych i krajowych turoperatorów, którzy wykonują te działania oraz poprzez połączenie wysiłków administracji państwowej, przedstawicieli branży turystycznej oraz instytucji społeczeństwa obywatelskiego w celu popularyzacji Ukrainy w świecie i promowania marki „Ukraina – kraj atrakcyjny dla turystyki”.

Odpowiedni poziom koordynacji międzysektorowej oraz kooperacji międzyregionalnej pozwoli zapewnić racjonalne wykorzystanie zasobów turystycznych i osiągnąć optymalizację kosztową budżetu państwowego oraz lokalnych do działań w zakresie turystyki.

Rozwój turystyki w kraju jest podstawowym elementem zapewnienia konkurencyjności kraju i regionów w szczególności. Turystyka ma wpływ wzrostowy na zatrudnienie ludności w obszarach jej rozwoju: jest to jeden z niewielu sektorów gospodarki, wykorzystanie nowych technologii, w którym nie prowadzi

do zmniejszenia liczby pracującego personelu. Turystyka powinna stać się narodowym priorytetem dla rozwoju Ukrainy. Ona przyciąga zagraniczne inwestycje, walutę zagraniczną i jest częścią strategii marketingu i branding. Sektor ten przyczynia się do tworzenia miejsc pracy, rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw oraz rozwoju infrastruktury, zwłaszcza w regionach depresyjnych. Wzrost potrzeby przyciągania turystów doprowadzi do poprawy jakości usług i lepszej kultury gościnności.

Bibliografia

1. Malska M. P., *Gospodarka turystyki: Teoria i praktyka [tekst]: podręcznik* / M. P. Malska, M. J. Rutynskyy, S. W. Bilous, N. L. Mandiuk, „Centrum literatury edukacyjnej”, Kijów 2014, s. 544.
2. Burnaszow I., *Problemy i perspektywy rozwoju turystyki w Ukrainie* // *Dyferencyjne zaopatrzenie kierownictwa*, Wyd. 12/7, 4782, Kijów 2005, s. 1-35.
3. The Travel & Tourism Competitiveness Report 2017//The World Economic Forum. – 2017.

Интернет-джерела:

1. Ustawa Ukrainy „O Turystyce” z dnia 15.09.1995: [zasób elektroniczny], <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80> (dostęp: 10.11.2018)
2. Zarządzenie Gabinetu ministrów Ukrainy „O zatwierdzeniu listy sektorów priorytetowych gospodarki” z dnia 14.08.2013 :[zasób elektroniczny], <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/843-2013-%D1%80> [dostęp: 20.10.2018].
3. Oficjalna strona Państwowej służby statystyki Ukrainy [zasób elektroniczny], <http://www.ukrstat.gov.ua> [dostęp: 03.11.2018].
4. Oficjalna strona Światowej organizacji turystyki: [zasób elektroniczny], <http://www.unwto.org> [dostęp: 13.10.2018].

Забезпечення конкурентоспроможності туристичної індустрії України

Анотація

Стаття присвячена основним проблемам забезпечення конкурентоспроможності туристичної індустрії як інструменту економічного розвитку та інвестиційної привабливості України. На основі експертно-рейтингової оцінки конкурентоспроможності країн у сфері туризму й подорожей Всесвітнього економічного форуму розглянуто основні напрями покращення туристичної галузі та виявлено конкурентні переваги, які сприяють підвищенню конкурентоспроможності України на світовому ринку.

Проаналізовано чинники, які впливають на конкурентоспроможність туристичної індустрії. Визначено сучасний стан розвитку туризму в Україні та запропоновані практичних пропозицій щодо забезпечення економічного розвитку країни за рахунок туризму. Досліджено конкурентні переваги та слабкі сторони туристичної індустрії України. Запропоновані першочергові заходи щодо забезпечення стимулів для успішного розвитку в'їзного та внутрішнього туризму в Україні. Встановлено, що першочерговим завданням є створення конкурентоспроможного національного туристичного продукту на засадах системної маркетингової діяльності, спрямованої на чітке позиціонування різних видів туристичних продуктів, адаптованих до вимог і очікувань споживачів.

Ключові слова: конкуренція, конкурентоспроможність, туризм, туристична індустрія, туристична інфраструктура, чинники

Ensuring the competitiveness of Ukraine's tourism industry

Abstract

The article is devoted to the main problems of ensuring the competitiveness of the tourism industry as a tool of economic development and investment attractiveness of Ukraine. On the basis of the expert-rating assessment of the countries' competitiveness in the sphere of tourism and travels of the World Economic Forum, the main directions of the tourism industry's improvement are considered and the competitive advantages that contribute to the increase of competitiveness of Ukraine in the world market are revealed.

The factors that influence the competitiveness of the tourism industry are analyzed. The current state of tourism development in Ukraine is defined and practical proposals are offered for ensuring the economic development of the country through tourism. The competitive advantages and disadvantages of the tourism industry of Ukraine are explored. Primary measures are proposed to provide incentives for the successful development of inbound and inland tourism in Ukraine. It is established that the primary task is to create a competitive national tourism product on the basis of systematic marketing activities aimed at the clear positioning of different types of tourism products, adapted to the requirements and expectations of consumers.

Keywords: competition, competitiveness, tourism, tourism industry, tourism infrastructure, factors

Діана Валентинівна Нагернюк

<https://orcid.org/0000-0002-4934-0677>

Віталій Іванович Рибчак

<https://orcid.org/0000-0002-9362-9486>

Уманський національний університет садівництва, м. Умань

Humański Narodowy Uniwersytet Sadownictwa, Humań

Територіальний маркетинг як чинник розвитку туризму в регіоні

Анотація

У статті досліджено сутність та особливості територіального маркетингу в сфері туризму, його значення для розвитку туристичної сфери регіону. Визначено, що основне завдання територіального маркетингу – створити регіон як «унікальну торгову пропозицію» стосовно до інших регіонів. Обґрунтовано складові та інструменти регіонального маркетингу, які можна використовувати для підвищення туристичної привабливості території.

Ключові слова: туризм, територіальний маркетинг, туристична послуга, маркетингова стратегія, дестинація

Постановка проблеми. За даними Всесвітньої туристичної організації, нині у світі туризм є третьою за величиною, після хімічної та паливної, галуззю економіки. На частку туризму припадає 10 % глобального ВВП і 6 % загального світового експорту і кожне 16 робоче місце створюється у цій сфері. Такий незаперечний успіх туризму полягає в тому, що в епоху глобалізації, інформатизації легше задовольняються зростаючі людські потреби до пізнання навколишнього світу.

Туризм відіграє важливу роль у формуванні доходу регіону, створенні додаткових робочих місць, а тому його ефективне функціонування сприяє економічному та соціальному розвитку регіону. Вживання та розвиток у жорсткому конкурентному середовищі фактично стає неможливим без здійснення професійної маркетингової діяльності.

Таким чином, суттєво зросла потреба в регіональному маркетингу та його роль як складової частини економічного інструментарію формування ефективної конкурентоспроможної сфери рекреаційних послуг. Важливою та актуальною також постає проблема формування ефективної стратегії регіонального розвитку, яка мала б чітку концепцію та комплексний характер, була інтегрована у загальнодержавну стратегію та відповідала б світовим тенденціям у сфері рекреаційних послуг.

Використання інструментів маркетингу та реалізація результатів маркетингових досліджень на ринку туристичних послуг можна вирішити низку проблем галузі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню теоретичних основ маркетингу туризму, особливостей організації маркетингових досліджень у сфері послуг присвячені роботи вітчизняних та зарубіжних науковців, серед яких Г. Ассель, Л.В. Балабанова, Т.П. Галушкіна, С.С. Гаркавенко, С.В. Ковальчук, С.І. Косенков, Є.В. Крикавський, Ф. Котлер, Ж.-Ж. Ламбен, В.А. Полторак, Н.С. Сахнова, О.О. Старостіна, М.А. Окландер, Г.А. Папірян, Л.М. Черчик, С.Є. Мартова та ін. Праці цих та деяких інших українських та зарубіжних вчених зробили певне підґрунтя до подальших досліджень у галузі маркетингу туристичної діяльності. Попри існуючий науковий доробок у дослідженні даної проблеми, недостатньо висвітленими залишаються питання маркетингового забезпечення туризму на регіональному рівні.

Постановка завдання. Метою статті є обґрунтування теоретико-методичних положень та розробка практичних пропозицій щодо маркетингового забезпечення туризму на регіональному рівні.

Виклад основного матеріалу дослідження. В процесі дослідження використані методи: монографічний – для виявлення підходів до всебічного вивчення предмету дослідження; методи порівняння, аналогії, аналізу, синтезу та узагальнення – для розкриття змісту основних понять та термінів; ретроспективний аналіз – для визначення тенденцій розвитку туризму регіону; метод соціологічного опитування – для визначення ефективності маркетингових інструментів, а також такі загальнонаукові методи, як традиційного аналізу, дедукції та індукції.

Маркетинг в туризмі – це система безперервного узгодження пропонованих послуг з послугами, які користуються попитом на ринку і які туристичне підприємство здатне запропонувати з прибутком для себе і більш ефективно, ніж це роблять конкуренти.

Сутність маркетингу полягає в тому, щоб пропозиції туристичних послуг в обов'язковому порядку орієнтувалося на споживача і постійне узгодження можливостей підприємства з вимогами ринку.

Маркетинг в туристичній галузі – це, насамперед, комплекс заходів, спрямованих на найбільш повне задоволення запитів споживачів за допомогою розробки, просування на ринку та доведення до кінцевого споживача відповідного туристичного продукту, який дозволяє на основі аналізу попиту і пропозиції прогнозувати тенденції розвитку ринку туризму, більш правильно організовувати поточну комерційну діяльність та вносити пропозиції щодо розвитку перспективної територіальної структури галузі.

Маркетингове забезпечення розвитку туризму певного регіону трактується як комплекс маркетингових заходів, необхідних для просування туристичного регіону та власне маркетингу туристичної діяльності на його території, що базується на синергетичному ефекті поєднання маркетингових інструментів та заходів.

Туристичний маркетинг має ряд маркетингових заходів, свої особливості, які визначаються характеристиками туристичного продукту, а саме [1]:

1. Невідчутність. Туристична послуга невідчутна, так як немає матеріального вираження. Досить важко оцінити її якість до споживання, адже туристичну послугу не можливо торкатися, тримати, пакувати чи транспортувати. При покупці завжди наявний елемент ризику, тому завданням маркетингу є підвищення відчутності, презентуючи послугу за допомогою різноманітних технологій, а також підкреслення значимості послуги й загострення уваги на вигодах від її придбання.
2. Неоднорідність туристичних послуг. Якість послуги залежить від умов, часу її надання та кваліфікації персоналу, а тому її дуже важко контролювати.
3. Недовговічність. Це означає, що туристичну послугу не можна зберігати з метою подальшого продажу чи використання. Завдання маркетингу – стимулювання попиту на послуги в короткостроковий період.
4. Цілісність. Туристичний продукт об'єднує в собі цілий спектр послуг і якість усіх компонентів повинна відповідати стандартам. Саме в цьому полягає цілісність туристичного продукту. Однак, останнім часом деякі туристи віддають перевагу змішаному продукту.

Таким чином, зазначені риси туристичного продукту визначають особливості маркетингу. Однак, характерною особливістю регіонального туристичного маркетингу, яка відрізняє його від традиційного маркетингу, є те, що, як товар, розглядається саме туристичний регіон.

Ф. Котлер вважає, що територіальний маркетинг – це один із головних інструментів, які впливають на економічний розвиток і конкурентоспроможність території, це процедура, яка може діяти ефективно, просувати і розробляти імідж території, щоб зробити її привабливою і конкурентоспроможною для потенційних цільових ринків [2, с. 111]. У широкому сенсі слова, під територіальним маркетингом слід розуміти маркетинг, що розглядає як об'єкт уваги і просування території в цілому, здійснюваний як усередині, так і за її межами і націлений на створення, розвиток, ефективне просування і використання конкурентних переваг даної території в її інтересах, на користь її внутрішніх, а також тих зовнішніх суб'єктів, у співпраці з якими вона зацікавлена [3, с. 22]. При цьому територія регіону та її переваги розглядаються як продукт, а зацікавлені у цьому продукті – як цільові ринки. Виходячи з цього, головна мета маркетингу територій – посилення позицій даної території у міжнародній конкурентній боротьбі [4, с. 1].

Регіональний маркетинг орієнтований на підвищення та підтримку іміджу регіону, привабливості його для інших регіонів, їх господарюючих суб'єктів, інших соціальних інститутів і населення, престижу в міжнародних організаціях, і, таким чином, спрямований на вдосконалення конкурентоспроможності конкретної території. Ключовим аспектом діяльності регіонального маркетингу є цілеспрямоване формування, позитивний розвиток і просування іміджу регіону на основі розробленої та спланованої стратегії.

Сучасні концепції територіального маркетингу (соціально-етична та партнерська) надають маркетингу роль своєрідного інтегратора партнерства територіальних органів влади та цільових аудиторій (наявне та нове населення, діючий та потенційний бізнес, інвестори, відвідувачі та туристи, державні органи тощо). Як зазначає І. Буднікевич, маркетинг у рамках партнерської концепції – це філософія функціонування території (міста, регіону, країни) – яка базується на формуванні, підтримці та розвитку стратегічних взаємовигідних відносин учасників процесу взаємодії (лояльність), спрямована на визначення та створення нових цінностей, які забезпечують сталий розвиток території. Учасники взаємодії – індивідуальні

споживачі, бізнес, відвідувачі, державні установи, громадські організації, органи місцевої влади, інші міста та території тощо – беруть безпосередню участь у створенні нових взаємних цінностей, отримують та розподіляють вигоду від цієї діяльності [5].

Зазначимо, що регіональний рекреаційний продукт, про який йде мова, має кілька складових: географічну (власне маршрут і його програма); сервісну (харчування, проживання, розваги та інше обслуговування); економічну (розрахунок собівартості та ціни пропонованого продукту); рекламну (просування продукту на ринок).

Таким чином, маркетингова стратегія регіону повинна розроблятися на основі визнання необхідності підвищення якості кожної із зазначених складових та розширення їх структурних елементів шляхом створення нової пропозиції.

Території та регіони на туристичному ринку як товари чи послуги потребують продуманої маркетингової політики. Кожне місто чи територія мають визначити свої особливі ознаки і ефективно та у достатній кількості розповсюджувати інформацію про свої конкурентні переваги серед потенційних та існуючих туристів. Територіям слід знати свої сильні та слабкі сторони, а також загрози від конкурентів. Необхідно точно визначити, якими туристичними ресурсами володіють території-конкуренти, і знайти способи диференціації та позиціонування себе в такий спосіб, щоб виділитися серед конкурентів.

Важливо розрізнити маркетингову стратегію дестинації (маркетинговий план) і загальну стратегію розвитку туризму в регіоні. Маркетинг – лише частина більш масштабної діяльності з розвитку туризму, яка включає розвиток інфраструктури, оптимізацію законодавства, розподіл фінансових потоків, залучення інвестицій та ін. Маркетингова стратегія визначає, хто є потенційними туристами, який продукт і з якими характеристиками буде найбільш затребуваний у них, що є у дестинації для розробки цього продукту, як буде продукт просуватися. Зони відпочинку – один з найбільш складних об'єктів для маркетингу, вони являють собою складну сукупність відносин внутрішніх учасників і зовнішніх ринків. Складність пов'язана також з різноманітністю учасників (державний сектор, різні види і напрямки бізнесу) створення та реалізації туристичного продукту території. Стратегічні інтереси учасників (місцевих жителів, влади, бізнесу) можуть принципово відрізнитися. Споживачі (потенційні і реальні туристи) сприймають дестинацію як єдину сукупність ресурсів, продуктів, сервісів,

людей. Маркетингова стратегія дестинацій повинна інтегрувати інтереси споживачів та інших учасників у процесі виробництва продукту дестинації – для туристів, для місцевих жителів, підприємців, інвесторів, туроператорів.

Отримавши широке поширення по всьому світу, маркетинговий підхід до управління дестинаціями не знайшов належного відображення в практиці українського туризму. В Україні часто рекламуються туристичні ресурси, а не створюється цілісний унікальний тур-продукт, не виділяються цільові групи серед потенційних туристів, не формуються бренди дестинацій. Хоча частка України сьогодні у світових показниках розвитку туризму мінімальна, за прогнозами ЮНВТО потенційні можливості нашої країни дозволяють, при відповідному рівні маркетингової активності та туристичної інфраструктури, отримувати значні валютні надходження.

Маркетинг дестинації направлений на досягнення комплексу цілей:

- стратегічний аналіз ресурсів і політики території для визначення можливостей та ролі туризму у формуванні загального сталого розвитку регіону, включаючи можливий економічний вплив туризму, соціальний, екологічний та ін.;
- аналіз туристичних ресурсів території, аналіз стану та очікувань основних чинників маркетингу дестинації – влади, бізнесу, місцевих жителів;
- визначення найпривабливіших для території сегментів туристичного ринку, аналіз їх потреб, очікувань, мотивації;
- розробка комплексного продукту дестинації, відповідного очікуваннями цільових сегментів туристів;
- створення нових і покращення існуючих туристичних атракцій дестинації;
- розробка та реалізації комплексу просування дестинації;
- формування та управління брендом та іміджем дестинації; формування і підтримка стратегічного партнерства влади, бізнесу і місцевих жителів для успішного розвитку дестинації;
- підвищення привабливості вкладень і реалізації на території дестинації інвестиційних проектів у сфері туризму.

Розробка стратегії розвитку регіону передбачає стратегічний аналіз регіону, в рамках якого цілком може бути використаний підхід О.П Панкрухіна з аналізу конкурентоспроможності та позиціонування регіону. При цьому слід особливу увагу приділити, по-перше, аналізу та оцінці неекономічних чинників розвитку, по-друге, визначенню факторів розвитку регіону.

Завдання стратегічного маркетингу – створити регіон як «унікальну торгіву пропозицію» стосовно до інших регіонів. Це означає формування інвестиційної, економічної, соціальної та культурної привабливості регіону.

Інвестиційна привабливість означає формування високого інвестиційного клімату на певній території для ведення успішного бізнесу (створення транспортної, комунікаційної та інформаційної інфраструктури; довгострокових проектів, привабливих для бізнесу інших територій, створення привабливого податкового клімату; формування фінансових ресурсів тощо). Цільовою групою цієї складової маркетингу регіону є місцева влада, підприємці, промислові підприємства, дрібний та середній бізнес.

Економічна привабливість означає формування ринку товарів, послуг та підвищення їх якості за рахунок купівельної спроможності населення (зняття адміністративних та інших обмежень на ведення місцевого бізнесу, підтримка та лобювання інтересів адміністрацією регіону місцевих виробників за межами території тощо). Цільова аудиторія цієї складової – промислові підприємства, дрібний та середній бізнес, різні групи населення регіону.

Соціальна привабливість пов'язана з формування сприятливого соціального середовища проживання (особиста та суспільна безпека, екологічна безпека, розвиток інфраструктури проживання, розвиток інфраструктури освіти). Цільовою групою тут є різні групи населення.

Культурна привабливість регіону пов'язана із здійсненням інноваційних культурних проектів, використанням наявних культурних та природних пам'яток у формуванні позитивного іміджу регіону. Цільовою групою є групи фахівців креативних професій, залучення яких у регіон є і метою, і засобом його культурного розвитку та підвищення культурного іміджу [6].

Дані фактори взаємопов'язані між собою. Тому не видається можливим виділити більш-менш пріоритетні чинники для маркетингу регіону. Як показує аналіз, фактори культурної привабливості є настільки ж потужними факторами економічного розвитку, як і інвестиційний клімат. Досвід європейських територій показує, що інноваційний розвиток регіону як початковий фактор розвитку може мати культурну або соціальну привабливість. Пріоритетність чинників розвитку регіону визначається специфічною наявністю самих факторів та ресурсів регіональної влади. Кожен напрям стратегічного аналізу пов'язаний із формуванням відповідних чинників маркетингу території, може плануватися відокремлено, проте,

в підсумку вони мають бути «пов'язані» в єдиний план маркетингу розвитку регіонів.

Висновки та подальші дослідження. Врахування концепцій регіонального маркетингу стосовно певного регіону дасть змогу сконцентрувати увагу на конкретних особливостях туристичної діяльності у його межах, а не розпорозувати зусилля на маркетингові дослідження туризму загалом. Прив'язуючись до певної території, простіше буде проводити сегментацію туристичного ринку, тому що маркетингова кампанія матиме конкретну мету, спрямовану на поділ ринку не лише з погляду споживача відповідно до його індивідуальних потреб, а в комплексному підході до конкретного туристичного продукту (послуги), що їх може запропонувати конкретна місцевість.

Отже, щоб територіальний маркетинг сприяв підвищенню туристичної привабливості регіону, необхідно повною мірою використовувати такі його інструменти: територію слід розглядати як специфічний товар на ринку, який має свої особливі характеристики, переваги перед конкурентами тощо. Туристичній території слід визначити унікальність своїх туристичних ресурсів, використовувати новітні інформаційні технології, залучати місцеве населення до регіональної маркетингової політики, яка спрямовує усі зусилля на розвиток конкретного місця, використовувати свої сильні сторони як перевагу перед конкурентами, встановлювати ціни на туристичні послуги, зважаючи на споживачів, щоб досягти оптимального рівня туристичної привабливості.

Бібліографія

Інтернет-джерела:

1. Холловой Дж. К., *Туристический маркетинг* / Дж. К. Холловой. — Пер. с англ., Киев 2008. — 575 с.
2. Котлер Ф., *Маркетинг в третьем тысячелетии: Как создать, завоевать и удержать рынок* / Ф. Котлер. — М. 2000. — 272 с.
3. Сачук Т.В., *Территориальный маркетинг* : учеб. пособие / Т.В. Сачук. — СПб.: Питер, 2009. — 368 с.
4. Елецких Т.В., *Маркетинг территорий как механизм повышения их конкурентоспособности* [Електронний ресурс] / Т.В. Елецких. — Режим доступу: <http://www.docme.ru/doc/490765/marketing-territorij-kak-mehanizm-povysheniya-ih> [дата звернення: 15.04.2019].
5. Буднікевич І., *Муниципальный маркетинг: теория, методология, практика* / І. Буднікевич, Чернівці 2012. — 645 с.

6. Комарова О.М., *Методологические основы государственного регулирования инновационного развития региона* / О.М. Комарова // „Экономика и управление”, 2010. – № 4 (54). – С. 102–107.
7. Тимчук С.В., *Розвиток туризму в рамках співпраці Україна-Вишеградська четвірка* / С.В. Тимчук, Л.М. Нешадим, Д.В. Нагернюк // Вісник ХНАУ. Серія: Економічні науки, 2017. – № 4. – С. 167–175.

Marketing terytorialny jako czynnik rozwoju turystyki w regionie

Streszczenie

W artykule zbadano istotę i cechy szczególne marketingu terytorialnego w branży turystycznej, jego znaczenie w rozwoju branży turystycznej regionu. Stwierdzono, że podstawowym zadaniem marketingu terytorialnego jest kreacja wizerunku regionu jako „unikalnej oferty handlowej” wobec innych regionów. Uzasadniono składniki i narzędzia marketingu regionalnego, które można wykorzystać w celu podniesienia atrakcyjności turystycznej obszaru.

Słowa kluczowe: turystyka, marketing terytorialny, usługa turystyczna, strategia marketingowa, destynacja

Territorial marketing as a factor in the development of tourism in the region

Abstract

The concept «territorial marketing in tourist region» is formulated. The essence of this concept is explained, is determined, what its concepts can be applied to increase of a level of tourist appeal of region. The purpose of territorial marketing in tourist region is proved. Is determined, what its elements and tools need to be used for increase of tourist appeal of territory.

It is determined that the main task of territorial marketing is to create a region as a «unique trade offer» in relation to other regions. This means shaping the region's investment, economic, social and cultural appeal. On the basis of the conducted research, the necessity of balanced development of tourism as a branch of economy and its related sub-branches in order to improve the quality of life of the local population, ensure the provision of quality tourism services to consumers is substantiated.

Keywords: tourism, territorial marketing, tourist service, marketing strategy, destination

Віталій Іванович Рибчак

<https://orcid.org/0000-0002-9362-9486>

Олена Сергіївна Рибчак

<https://orcid.org/0000-0002-8724-6673>

Павло Миколайович Ямчук

<https://orcid.org/0000-0003-4158-1641>

Уманський національний університет садівництва, м. Умань

Humański Narodowy Uniwersytet Sadownictwa, Humań

Філософський дискурс опору масофікації особистості й суспільства в духовно-інтелектуальній реальності XXI століття

Zadaniem duszy ludzkiej jest tworzenie

Historię swoją piszcie sami,

bo inaczej napiszą ją za was inni i źle

Юзеф Пілсудський [1, С. 6]

Аногація

В пропонованій статті увага дослідників акцентується на наступних базисних диспозиціях. Першою з них слід вважати комплексне осмислення духовно-інтелектуального буття європейських народів та країн в часи панування тоталітарних ідеологій та визначених ними соціально-буттєвих практик минулого століття. Культурне пограниччя розглядається авторами статті в аксіологічному сенсі як межа між тоталітаризмом з одного боку і одвічним христоцентрично-христонаслідувальним гуманізмом, вільнолюбністю особистості й суспільства з боку іншого. Особлива увага в студії приділена феноменам подвижництва й духовно-культурної самоідентифікації як чинникам перемоги людинолюбства над тоталітарною ідеологією. Небезпека втрати особистістю та громадою своєї ідентичності вивчається на рівні забезпечення неповторної індивідуальності як творіння Божого від перетворення її на «людину-масу» (термін Х. Ортеги-і-Гасета). В цьому контексті авторами іманентно актуалізуються філософєми Ю.Пілсудського, іспанського філософа Х. Ортеги-і-Гасета та світоглядно суголосних з ними українців –

духовного мислителя М. Гоголя, Є. Сверстюка, інших філософів і вчених. В статті окремо наголошено на мисленнево-буттєвому діаріуші польського мислителя й державотворця Ю Пілсудського, який ясно вказував на те, що кожен народ повинен «сам описувати власну історію, бо в іншому разі, її напишуть замість нас інші люди і напишуть зле». До історії ідей та історії буття українців III Тисячоліття це твердження прямо стосується. Саме тому ця аксіологічна філософема винесена в епіграф нашої студії. Відтак, згідно з концепцією авторів статті, не існує географічного чи будь-якого іншого розмежування між різними європейськими країнами, що сповідували й сповідують спільні християнські цінності, але існує світоглядна межа між цими народами й країнами та тоталітарно-безбожницькими ідеологіями й практиками минувшини й сьогодення.

Ключові слова: Ю. Пілсудський, Х. Ортега-і-Гасет, Є.Сверстюк, В. Винниченко, Микола Гоголь, духовно-інтелектуальне буття особистості й суспільства, ідентичність, христоцентричний Опір суспільства тоталітаризму як ідеології й практики в XX-XXI ст., захист особистості від масофікації, духовна й буттєва свобода.

Актуальність теми. XX століття дало багато приводів для роздумів щодо векторів розвитку та самого сенсу філософії буття людини, суспільства та цивілізації в цілому. Ідейно заснувавшись у безбожницькому французькому просвітительстві, коли Вольтер проголосив щодо Церкви нечуване гасло «Розчавіть гадину» воно розгорнулося згодом у буттєві обшири революційного радикального руйнування наріжних підвалин християнської цивілізації по всьому світу. Революції та тоталітарні режими за суттю своєю були лише продуктом обездуховленої втечі людства від Бога, забуття людиною й суспільством провідних констант двотисячолітньої духовності, що дарує світло Господньої Істини. Наслідком цих процесів стала масштабна масофікація особистості та суспільства. Отже – втрага людиною і громадою усвідомлення власної ідентичності, забуття й зневаження неповторності власних ролі та місця у картині світу.

А відтак – руйнація громадських і громадянських цінностей. Початок і середина минулого століття виявили, відділивши зерно від полови, зі зримою очевидністю в соціально-буттєвій практиці, природу ілюзій, окреслили константи істинного й хибного, розмежували симулякри та справжність. Антиутопії В.Винниченка, О. Хакслі, Є. Замятіна, Д. Оруела як філософсько-образні системи постали, вже віддалені часами та епохами, дискусійними

репліками у діалозі з ренесансним утопізмом. Репліками, які базуються не на омільно-прекраснодушних побажаннях, а на аналітичному осмисленні реальної практики втілення цих побажань. Внаслідок цього, романи-антиутопії стали чи не найбільш реалістичними творами минулого століття. Не мріяння-марення атеїстично-соціалістичних утопістів ХІХ-ХХ ст., які в епоху голодоморів та репресій оспівували ідеальний суспільний лад у першій у світі соціалістичній державі, і тим більше – не метод соціалістичного реалізму як *химерний*¹ метод художнього відтворення хибної буттєвої практики, а саме *антиутопії* є справжнім джерелом пізнання тоталітарної дійсності ХХ віку, що найбільш адекватно відбивають її справжню сутність.

Тож у даній статті зупинимось, як на одній із домінант Опору масофікації особистості й суспільства на проблематиці, пов'язаній із осмисленням антиутопічної рецепції дійсності як особливого способу або системи способів спротиву особистості й суспільства антихристиянській тимчасовій, з огляду на історичну перспективу, добі. В ІІІ Тисячолітті від Різдва Христового до вказаного ціннісно-сміслового поля слід привернути аналітичну увагу ще й тому, щоби краще зрозуміти те, *якою*, а головне – *чому саме такою* стала людина доби ХХІ століття та якими є адекватні прогностичні моделі її порятунку з тієї кризової безвиході, що в ній вона часто опиняється в часи панування глобальних симулякрів та руйнації традиційно-усталених ціннісно-сміслових пріоритетів.

Постановка проблеми. Як відомо, Господь завжди сильніший від неподоланної, так часто здається людям, минушості. І, Слава Богу, Він завжди сильніший від минущої людської волі. Недарма, молитовно просимо Його, щоби збулася у нашій долі Воля Його – вічна, а не тимчасова – наша. Визначний український філософ ХХ-ХХІ віків Євген Сверстюк зазначив: «Христос народився, щоби ми народились. Христос проповідував, щоби ми проповідували. Христос ніс на Голготу хреста, щоби ми несли. Христос воскрес і вознісся – щоби ми з принижень та мук воскресали і возносились» [2, С.8] Саме ця ціннісно-сміслова константа є важливою універсальною Опору масофікації людини і суспільства ХХ віку й у контексті проблемно-тематичного зрізу питань, пов'язаних з ідейним світом релігійної свободи. Стратегії спротиву минушим звабам і спокусам як глобального, так і локального характеру є потужним базисом для здобуття справжньої свободи особистості й суспільства. Свобода разом з Богом – це завжди звільнення

¹ Тобто той, що продукує жодним чином не пов'язані з перспективами розвитку людини й суспільства химери і не спонукає художньо відтворювати дійсність, її світоглядні й буттєві константи.

від диктатури минушості. Такий Опір не лише *може мати, але він завжди має* різні форми. Це – завжди іманентний спротив тотальному знеціненню христоцентричної системи вартостей, підміні істинних вартостей і цілей людського й громадського життя ілюзіями чи симулякрами. Це – не менш, а можливо й набагато більш потужний чинник, ніж антиутопічне викриття тоталітарних ідеологій і практик, оскільки має іманентний характер.

Утвердження родинних цінностей у трансцендентальному христоцентричному вимірові є, на наше переконання, одним із ключових факторів нівелювання руйнівної тоталітарної чи посттоталітарно-гібридної масофікації індивідуальності та суспільства. Дитина як зростаюча особистість, що активно формує власні аксіологічні пріоритети для майбутнього самостійного життя, якщо не перебуватиме повсякчас у річищі всеосяжних традицій власного Родоводу, якщо не відчуватиме перманентний зв'язок із пам'яттю предків, а передусім – із пам'яттю духовною має відчутну небезпеку перетворитись на перекотиполе. Ствердження родинних цінностей є вагомою константою тривання непроминальності ціннісно-сміслової семіосфери: «Рід – родовід – родина», яка завжди рятує від втрати конститууючих самодостатню особистість систем вартостей, не дозволяє забути про власну неповторність як творіння Божого. Про таку небезпеку застерігали знакові митці-мислителі українського духовно-інтелектуального розквіту доби Бароко. Втім, християнська основа родоводу була й є для всіх європейців аксіоматичною цінністю.

З метою глибшого усвідомлення цієї повноосяжної філософемі слід проаналізувати універсум ідей, цитованого нами вище визначного вітчизняного християнського мислителя й провідного учасника Опору масофікаційним процесам у тоталітарно-безбожницькому ССРСР Євгена Сверстюка. Ідеї й діаріуш мислителя, пройшовши горнило важких випробувань, в тому числі й 12-літнє ув'язнення автора, викристалізувалися в унікальній за своєю неординарністю й масштабом духовно-творчій концепції, де саме увага до першопочатків формування особистості є базисною. Є тією світоглядною й морально-етичною основою, що не дозволить в майбутньому цю особистість й суспільство, що з таких особистостей складатиметься, масофікувати, зробити їх слухняними знаряддями в руках тих, хто запроваджуватиме тоталітарні ідеології й практики в суспільне й державне буття.

Український християнський мислитель ХХ-ХХІ віків стверджував: «Дитину треба внутрішньо пробудити, засвітити її. А засвітити може той, хто сам світиться. В цьому й полягає таємниця педагогічного впливу на

особу». [2, С.67] Філософія виховання дитини в контексті христоцентричної аксіологічної парадигми, в обширові трансцендентального семіотичного дискурсу українства й породженого цими обома чинниками духовного Опору суспільства привнесеним ззовні теоріям і практикам морального й буттєвого поневолення потребує вільного від подібних теорій і практик інституту наставників. Таких, що, як метафорично зазначає філософ: «самі світяться». Таке наставництво, передусім, бережеться в християнських за духом і буттям родинах, де передання моральних основ триває з покоління в покоління. Так само потужним інститутом формування осяяного Божою благодаттю наставництва, яке світяться само, здатне запалити світло в душах дітей та юнацтва є вільна від минутих мирських впливів Церква. В українських, вже посттоталітарних, проте «гібридних» реаліях саме Христова Церква (ПЦУ, УГКЦ, РКЦ, протестантські конфесії), вільна від підпорядкування центру в державі-агресорі, а отже – від служіння не Богові, але маммоні є ясно співвідносно до засадничих ідей ранньохристиянської Святоапостольської Христової Церкви. Саме тому – здатна формувати вільні від ідеологічних симулякрів покоління як наставників, так і тих, кого вони навчають жити за моральними законами від самого раннього віку. Відтак – настановляють іманентно опиратись злу в будь-яких – глобальних чи локальних його проявах.

З огляду на актуалізацію й розкриття заявленої нами теми статті та на сказане вище, зосередимо увагу й на такому міркуванні вітчизняного мислителя-етика: «Виховання – це оберігання дитини від лихого впливу, який стягує з дороги традиції і принципів у прірви безпринципності та безбожності – на путь нечестивих». [2, С.67]. На наше переконання, термін «оберігання» сам по собі вже є таким, що не лише вибудовує трансцендентальний зв'язок між наставництвом старших поколінь (до слова – необов'язково лише тих, хто є буттєво суцями, а й наставництвом-оберегом тих, хто вже відійшов з матеріально-зримого буття) та прийдешніми (знову ж таки – не лише буттєво сучасними наставникам) поколіннями. Сутність самого процесу виховання в семіосфері Є.О.Сверстюка – християнська максима: «оберігання дитини від лихого впливу, який стягує з дороги традиції і принципів у прірви безпринципності та безбожності – на путь нечестивих». Тобто – сутність виховання дитини є очевидною: застереження її як майбутньої особистості від падіння «у прірви безпринципності й безбожності». В цьому контексті поставимо декілька риторичних питань. Хіба не такою була мета українських православних святителів ще від доби Володимирівого Хрещення Русі-України? Хіба не до цієї мети кликали

фундатори й вістителі христоцентричної й христонаслідувальної системи мислення² доби українського Пізнього Середньовіччя й Бароко?

Безперечно це саме так. Проте, вкотре наголосимо. В ХХ столітті, на відміну від попередніх ідейно-буттєвих епох, наступ тоталітарно-агресивного безбожництва був всеохоплюючим. Тому й завдання наставника в концептуальній рецепції його сутності, місця і ролі Є. О. Сверстюком, вберегти себе й своїх вихованців від «прірв безпринципності й безбожності» поставало як безпрецедентне за своїм масштабом і значенням. Таким, хоча й у дещо іншому світоглядно-буттєвому вимірові, у вимірові «гібридності» воно постає й нині.

«Ключем до розуміння» - а саме такий філософсько-метафоричний термін вживали провідні вітчизняні митці-мислителі доби Бароко, означуючи христоцентричний аспект буття особистості й суспільства є наступна світоглядна максима Є.О.Сверстюка: «Покоління, яке не пройшло азбуки релігійної освіти, залишається напівосвіченим і напівкультурним». [2, С.65]. Сформульована мислителем філософема є, на наше переконання, орієнтиром на всі епохи й часи. Вона є принциповою й з огляду на головну мету – вберегти людину, суспільство і людство загалом від майстерно й облудно посіяної ідеологами безбожництва дезорієнтуючої зневіри в перспективі духовно-інтелектуального й звичайного буття власного родоводу, своєї нації і себе самого. Ця світоглядна максима мислителя є такою, що ясно артикулює небезпеки «вільного» від релігійного виховання людини та суспільства. Загроза стати «напівосвіченими і напівкультурними» для особистості й національної громади в цілому, а отже втративши власне неповторне єство стати об'єктом масофікаційних маніпуляцій, є ще більшою в гібридному обширі нашого часу, ніж просто залишитися неосвіченими й некультурними.

Принаймні, в цьому разі у таких особистостей залишатиметься шанс не на інтелектуальний, а на кордоцентричний трансцендентальний зв'язок з пам'яттю предків, оскільки не відбудеться руйнівного процесу дезорієнтації індивідуальної й суспільної самосвідомості під впливом гібридних (термін «напів» ясно означає їхню іманентну природу) чинників. Звісно, подібне становище³ в жодному разі не можна назвати прийнятним, адже лише виховання гармонійної моральної особистості із потужною ерудицією й значними можливостями для реалізації дарованого Богом інтелектуального

² В тому числі, і цей чинник в жодному разі не слід, на наше переконання, ігнорувати об'єктивно мислячим філософам-українознавцям – і духовні вітчизняні мислителі греко-католицького та римо-католицького спрямування. Примітка авторів статті.

³ Відсутність базисних знань з культури й освіти.

потенціалу є найкращими універсальним запобіжником й чинником опору агресивному пануванню будь-яких руйнівних масофікаційних систем. В разі ж «напіосвіченості й напівкультурності» можливість для людини отримати хоча би найменший шанс на Опір масофікації а пріорі знеціниться.

А отже – «напівкультурна й напіосвічена» особистість вже не існуватиме як самодостатня й головне – неповторна одиниця цивілізації, оскільки втягнена в химерний вир «напівкультурності-напіосвіченості», де її чекатиме ілюзорне бачення власної ролі як вершителя долі вона отримає не *справжні ідеали* й морально-етичні засади, а *симулякри* ідеалів та аксіологічних пріоритетів. Їх вона сприйматиме як істину. Відтак – неодмінно стане одним із численних обезбожнених об'єктів маніпуляцій масофікаційними ідеологіями й породженими ними практиками. Особистість, не вихована в традиціях тисячолітньої христоцентричної культури а пріорі є не лише бранцем гібридних «напівкультурних» й «напіосвічених» маніпулятивних практик. Вона, і на осмислення цієї максими теж спрямоване філософсько-прогностичне твердження Євгена Сверстюка, робить бранцями масофікаційних симулякрів та ілюзій не лише сучасні, а й прийдешні покоління. Всіх, як свого часу мовив найбільший з українських христоцентричних поетів-філософів: «і ненароджених в Україні й не в Україні сущих». Впевненість людини й суспільства, національної громади в цілому в істинності тих понять, які істинними не є – ще одна масофікаційна небезпека від якої ясно застерігає Євген Сверстюк.

У вказаному ціннісно-смысловому контексті слід також замислитись над диспозиціями, що породжують ще один масштабний семіотичний дискурс, у якому виявляються світоглядні та окреслені ними морально-етичні застережні чинники опору нівелюванню християнської світоглядної основи кожної особистості. Феномен іманентної відданості христоцентричним, христонаслідувальним, софійним ідеям і вартостям, засвідчений в історії повсякчасними справами, є сутнісно вагомим для розуміння причин того, чому українці, попри численні організовані геноцидні голодомори, репресії, заборони рідних думки й слова, все ж вистояли, зберігши власну духовно-національну ідентичність. Ця *відданість* є такою, що визначає саму сутність і форми життя та розвитку суспільства та, зосібна, кожної конкретної особистості, ясно окреслює їхнє місце та близькі й далекосяжні цілі й завдання в усьому прогресі людської цивілізації попри трагічні, чи в «кращому» разі – несприятливі обставини.

Вочевидь, це не лише побудова власного мікросоціуму, а, передусім, побудова власної сім'ї й моделей соціальних взаємодій та відносин на засадах причетності родини й соціуму до всесвітньої громади-родини, що спільно вірить у Христа. Мікросоціум («родина-дружнє коло») органічно єднається із макросоціумом («територіальна громада – суспільна громада-національна громада») на основі спільних цінностей, що вказують на причетність до духовних, світоглядних, морально-етичних, естетичних традицій, мови, звичаїв та цінностей, які єднують мікро й макросоціуми на основі спільно-усвідомлюваної ідентичності. Навіть в умовах тривалої української бездержавності, саме вони єдали українців. Вони ж, ці іманентно збережені аксіологічні пріоритети тисячолітньої від Володимира Хрестителя христонаслідувальної русько-української ідентичності, втілені на практиці у взаємодопомозі, взаємопідтримці під час панування на українській землі ментально й буттєво чужих режимів були не декларованим й, тим більше – не декларативним, а повсякчасно-дієвим способом Опору чужим для українців⁴ теоріям і практикам.

Якщо автори антиутопій⁵ в світоглядно-образних системах власних творів викривали втрату людських цінностей під час панування над народами й державами тоталітарно-масофікаційних режимів, то в українському суспільстві таке іманентне викриття втілювалося в не демонстрованому напоказ, а здійснюваному повсякчас, бажанні прийти на допомогу ближньому, що перебуває в скруті. Приклади українських «шістдесятників» - зосібна М.Коцюбинської, Л.Світличної, Н.Світличної, Л.Костенко, а з митців старшого покоління – М.Рильського, П.Тичини, О.Гончара, А.Малишка, М.Стельмаха, які повсякчас, дехто з них криючись – але все одно – допомагали репресованим режимом політв'язням є цьому яскравим підтвердженням. Це теж була форма Опору масофікаційній втраті особистістю власної людської моралі та гідності. Й – відповідно – втраті трансцендентального зв'язку із тисячолітнім єством національної ідентичності.

З метою розкриття заявленої теми, слід торкнутись ще однієї важливої проблеми, також із новітнього дискурсу. Йдеться про згадану вище органічну причетність національної громади-родини до всесвітнього

⁴ Масофікаційним – у тому числі.

⁵ Автор роману «Сонячна машина» Володимир Винниченко був чи не першим у світі, раніше від Є. Замятіна з романом «Ми» та Д.Орвелла з його всесвітньо відомим романом «1984» автором роману-антиутопії. Саме за цей твір письменник був номінованим на здобуття Нобелівської премії з літератури.

християнського дискурсу. В українських римо-католиків і греко-католиків така визнана світовою спільнотою Христова родина-громада налічує напевне більше 600 літ. В українських християн – протестантів різних конфесій так само всесвітньо визнана Христова громада теж є, але налічує трохи менше століть – Реформації Мартина Лютера нещодавно відзначено 500 літ, а перші громади протестантів в Україні, з'явилися, як свідчать історіографічні джерела, датуються приблизно серединою ХІХ століття. У багатомільйонних православних українців, що були хрещені в київських дніпрових водах Володимиром-Хрестителем Русі-України ще 988 року такого всесвітнього офіційного визнання до 6 січня 2019 року не було. Багатомільйонні українські православні громади, які впродовж багатьох віків, від діда-прадіда, молилися у своїх домівках Богові, дарованою Ним українською мовою, згідно із предковичними традиціями Володимирівого Хрещення Русі-України, в той самий час, не мали права й змоги молитися рідною мовою у збудованих ними на славу Божу в своїх містах і селах, храмах, від майже тисячолітньої київської Печерської Лаври починаючи. Певне ж, що таке становище є безпрецедентним в історії не лише світового християнства, а й усієї історії становлення та буття національних громад у світі. А отже – їх ідентичностей.

Коли тисячолітньою українською громадою мріялось про надання Томосу від Вселенського Патріарха, про вистраждане й визначене цими тривалими випробуваннями право єхаристійного спілкування українців зі світовим Православ'ям, насамперед, мріялось про єдність із світовою православною родиною, в якій «кожен язик», так само як і ми, рідною, Господом дарованою материнською мовою, згідно з батьківськими традиціями й звичаєвістю, славить Його. Здійснення цієї мрії теж є дієвим Опором гібридно-масофікаційним ідеологіям і практикам, оскільки не дозволяє знищити головне право. Право на вільну причетність кожної індивідуальності й кожного народу до права самостійно славити Бога за даровану Ним можливість жити й творити. Так славлять Господа всі народи, до якої конфесійної приналежності вони би себе не зараховували. Пошана до рідних коренів – це не лише пошана до предків. Це – пошана до Волі Божої, Яка дозволила вберегти і через мову в тому числі, зберегти національну ідентичність. А відтак – не стати випадковими дешицями в руйнівних гібридно-масофікаційних процесах.

Українці, не з власної волі, занадто тривалий час були штучно від'єднаними від причетності до всесвітньої християнської спільноти. Проблемно-тематичний зріз, пов'язаний із питаннями духовно-національної

ідентичності, на наш погляд, нерозривно сполучений із самою сутністю єднання українського христорлюбивого народу із всесвітньою родиною християнських народів. Проте, і про це також не слід забувати – українська спільнота, навіть не маючи повноцінного євхаристійного спілкування, *завжди* відчувала себе частиною світового христоцентричного й христонаслідувального простору. Відтак, попри всі несприятливі соціально-історичні обставини, вибудовувала власну софійну стратегію буття в агресивному щодо цих вічних цінностей світі. Є очевидним, що українська тисячолітня громада іманентно берегла й творила на столітню перспективу свою унікальну ідентичність як основу Опору масофікаційним стратегіям, що нав'язуються ззовні.

Внаслідок цього – філософському українознавству XXI століття слід також глобально переосмислити й усвідомити умовність кордонів між різномовними проявами української ментальності. Отже – зрозумівши безмежність українського духовного обширу, де б і яким би чином він не виявлявся, зробити не лише належні до минувшини й сьогодення, а й на близьку та далеку перспективу спрямовані висновки. З огляду на сказане, слід враховувати як значимість української мови, що є загальноцивілізаційною духовно-інтелектуальною універсалією⁶ так і те, що українська ментальність, появлена і в інших аспектах мовно-цивілізаційної ідентичності, також заслуговує на масштабну філософсько-українознавчу увагу.

Переконані, що в XXI столітті вже ніхто не наслідиться заперечувати яскраву духовно-інтелектуальну національну ідентичність творчості полтавського українця Миколи Гоголя. Принаймні – раннього періоду. «Вечори на хуторі біля Диканьки», «Старосвітські поміщики»... Не наслідиться, передусім, через очевидну, архетипами, міфологемами та іншими семіотичними символами-маркерами позначену, приналежність цих творів до питомого зв'язку з українською народною творчістю, традиціями, історією, звичаєвістю тощо. Але тим цікавіше й важливіше, простежити в пізніх творах Гоголя-мислителя саме *українську* традицію християнського філософування. Простежити або, принаймні, зафіксувати там, де вона не лежить на поверхні, але питома живиться глибинно-природними джерелами тисячолітньої святокіївської аксіологічної системи.

Адже, чим складнішим є завдання, тим більшим є й ентузіазм дослідника щодо його розв'язання. Саме тому, усвідомити й простежити на

⁶ Де би не мешкали – від європейських країн до Американського континенту й Австралії – українці бережуть рідну мову як універсальний код причетності до предковічної національної ідентичності.

типологічно-компаративному рівні розвиток ідейного світу – світу Опору українського християнського мислення імперській царславській ідеології та повсякденній практиці у створених українським христоцентричним мислителем російською мовою «Вибраних місцях з листування з друзями» набагато цікавіше, ніж вчергове описувати очевидні фольклорні риси у «Вечорах на хуторі біля Диканьки». Тим більше, що саме у духовно-філософських творах останнього періоду Гоголь як українець, вихованій шляхетною українською матір'ю Марією Іванівною Косяровською, у предковічній українській православній традиції кинув свідомий виклик російсько-імперському ідеологічному симулякру.

За це, ще задовго до безбожницького більшовизму, в нібито всуціль «православній» Росії він був затаврованим *всіма без винятку* носіями імперської свідомості – від «прогресивного» В.Белінського до слов'янофілів Аксакових. Всі вони, до слова, свого часу, цілком справедливо присягалися Гоголю в пошані до його таланту. Присягалися. До певної світоглядної межі. Гоголем ця межа була перейдена. *Вона не могла не бути ним не перейденою*. Це був свідомий Опір українця Миколи Гоголя масштабному знеціненню християнських сутностей нехай і ще не в тоталітарну, але вже в агресивно-секулярну імперську добу. Цей «вибух» тихого українця стався саме тоді, коли йому стало страшно від усвідомлення тієї перспективи, до якої прямує імперія, і разом з нею – людство, що «звільнилося» від віри в Бога.

З *геніального страху* українського православного християнина Миколи Гоголя перед наступом тоталітарно-масофікаційної катастрофи майбутнього на той час, ХХ віку постали *пророчи* п'ять великих романів онука українського греко-католицького священика Андрія Достоевського. В більшовицькій безбожницькій Росії ці твори були проігноровані. А деякі – як провісницький роман «Біси», що прямо та ясно продовжив Гоголеві філософські розмисли у названих нами вище працях – затавровані й прямо заборонені за наказом Сталіна. Боялися. «Всі ми вийшли із «Шинелі» Гоголя» - афористично мовив свого часу Ф. М. Достоевський. Філософське українознавство як наука, що вивчає й національні стратегії опору масофікаційним впливам, не українською мовою репрезентовані, і досі тут має величезну лакуну.

З огляду на сказане вище, типологічно-компаративний підхід є тим універсально-перспективним методологічним способом осягнення істини, що дозволяє, за допомогою співставлення різних смислових реальностей – антиутопічної романістики та іманентних її джерел – джерел

Опору тоталітарній масофікації та масштабно-громадського, *тихого*, проте дієвого в усі часи християнського христоцентричного й софійного *українського* спротиву тоталітарній дійсності – виявити ще неусвідомлені нині аксіологічні точки їхнього дотикання. Ці точки взаємоперетину – завжди зроджують нові аксіологічні поля. А отже – спонукають до появи майбутніх неординарних, в тому числі й соціально-прогностичних, наукових рецепцій. Микола Гоголь як провісник антимасофікаційної системи цінностей, системи не сприйнятої в імперській Росії не міг не стати виразником одвічного українського громадського світогляду.

Якщо осмислювати проблему з історіософського погляду, то Микола Гоголь, так само як і його однодумець і сучасник Тарас Шевченко, хоча й творили різними мовами, обидва були нащадками Володимирівної української христоцентричної традиції, що в жодному разі не могла ґрунтуватися, а вже тим більше – не могла бути залежною від ідей московського цареславства. Чи – будь-яких інших систем підпорядкування загальнолюдських цінностей стратегії їхнього масштабного фальсифікування й подальшого нівелювання. Саме ґрунтуючись на основі одвічних українських традицій і Гоголь, і Шевченко та їхні численні послідовники, що творили різними мовами, але в спільному світоглядно-ментальному українському христоцентричному дискурсі в усьому світі, сповідували й головне – прогностично й дієво формували й формують на майбутнє істотно відмінні від імперських, беззаперечних, як видавалося в XIX столітті переважній більшості, імперіям і світові універсальні соціально-гуманістичні перспективи.

Шевченкове: «Чи ми діждемось Вашингтона, з Новим і праведним законом, А діждемось таки колись» [7, С.262] вже після тривалого й виснажливого заслання «в степу безкраїм за Уралом» мовлене, було знаковим.

Знаковим не лише для його особистої й Гоголевої філософії. Знаково-пророчим воно стало тому, що було мовлене нещодавнім в'язнем імперії тоді, коли вся Україна потопала в імперській ідейній та буттєвій імлі, а найчисельніша *хліборобська* верства, яка творила й творить, за визначенням українського філософа-консерватора польського походження В.Липинського, світогляд українського народу, перебувала в кріпацькому рабстві. Таке світоглядне очікування генія мало не лише сенс світоглядного Опору імперському знеціненню одвічної української ідентичності, а й глибинно-пророче призначення тривання Опору тотальній імперській масофікації українства.

Концептуально й перспективно окреслюючи висловлене.

В запропонованій студії мовиться не про обмежену вузькими рамцями соціально-історичних досліджень, проблематику. Гідним уваги об'єктом нашого науково-аналітичного зацікавлення є вивчення особливого ціннісно-смыслового зрізу, в центрі якого перебуває всеосяжний феномен трансцендентального Опору масофікаційним теоріям і практикам осмисленим у контексті духовно-національної ідентичності. Цей універсум окреслює не лише всеосяжний обшир розуміння української ментальності, а й – провідною мірою – має підставою своєї присутності в світі вітчизняну христоцентричну сутність любові до ближнього, справжню суть особистого й громадського буття.

Трансцендентальність Володимирової світоглядної тріади «христоцентризм-христонаслідування-софійність» стала, після постановня Софії Київської як її всеосяжного символу – всеохоплюючою. Провідні концепти мислення українських христоцентричних мислителів – Тараса Шевченка, Миколи Гоголя й Федора Достоєвського є формуючим концептом для подальших багатоаспектних досліджень. І, суголосно з ними – через віки вони сформували світоглядний базис творення першого в світі роману-антиутопії «Сонячна машина» Володимира Винниченка. Згодом, саме в цій семіосфері яскраво постав роман-антиутопія «Ми» Євгенія Замятіна і саме в цій семіосфері, хоча й дещо згодом, з'явився геніальний роман-антиутопія «1984» Джорджа Оруела. Всі ці твори ясно та яскраво визначали вектори й подальші перспективи спасіння людини й людства від гібридної масофікації. Дещо пізніше, проте світоглядно-суголосно з ними, прийшли до українства, а тому й спрямовані до досягнення всесвітньої людськості геніальні прозріння Євгена Свєрстюка. Всі названі вище світоглядні, морально-етичні константи становлять та завжди становитимуть сутність неподоланного українського христонаслідувального, а відтак – ясно антиутопічного Опору масофікаційно-тоталітарним ідеологіям і практикам. Цей трансцендентальний Опір і є сутністю української духовно-національної ідентичності.

Бібліографія

1. Pilsudski J., *Myśli i wymsknięcia*, Krakow 2010 – 54 s.
2. Свєрстюк Є., *У сляві слова Афоризми, філософські максими та роздуми Євгена Свєрстюка*, Луцьк 2018. – 112 с.
3. Арабей Л., *Пошуки ісцины* //Польмя – Менск 2004.- №10.- С.123-135.
4. Ортега-і-Гасет Х., *Роздуми про Дона Кихота*. – К.: 2012. – 216 с.

5. Гуменна Д., *Дар Евдомеї*. – Балтимор-Торонто, . У 2-х т. - т.2 «Жар і крига» 1990.- 346 с.
6. Оруелл Д., *«1984» и эссе разных лет* – М.: «Прогресс» 1989 - 384 с.
7. Шевченко Т., *Кобзар*. – К.: 2001. – 343 с.
8. Коцюбинська М., *Історія, оркестрована на людські голоси*. Екзистенційне значення художньої документалістики для сучасної української літератури. - К., 2008. – 70 с.
9. Коцюбинська М., *Зафіксоване і нетлінне*. Роздуми про епістолярну творчість. - К., 2001. – 300 с.
10. Коцюбинська М., *Вітер з України і наші екзистенційні зусилля*. - К., 2005. – 30 с.
11. Коцюбинська М., *Книга споминів*, Харків 2006, – 285 с.
12. Свєрстюк Є., *Вічна туга за справжнім*. Щоденникові записи, Луцьк 2018. – 416 с.
13. Свєрстюк Є.О., *На святі надії* - К., 1999. – 784 с.

Dyskurs filozoficzny oporu przeciwko masyfikacji jednostki i społeczeństwa w rzeczywistości duchowo-intelektualnej XXI wieku

Streszczenie

W niniejszym artykule badacze skupiają się na następujących podstawowych zagadnieniach: kompleksowe uświadomienie egzystencji duchowo-intelektualnej narodów i krajów europejskich za czasów panowania ideologii totalitarnych i określonych przez nie praktyk społeczno-obyczajowych w zeszłym wieku. Pogranicze kulturowe jest przez badaczy rozpatrywane pod względem aksjologicznym jako granica między totalitaryzmem z jednej strony a odwiecznym humanizmem chrystocentryczno-naśladowczym, umiłowaniem wolności przez jednostkę i społeczeństwo z drugiej. Szczególną uwagę w studium zwrócono na fenomeny ascezy i samoutożsamiania duchowo-kulturowego jako czynniki zwycięstwa miłości bliźniego nad ideologią totalitarną. Niebezpieczeństwo straty przez jednostkę i społeczność własnej tożsamości jest badane na poziomie zabezpieczenia niepowtarzalnej osobowości, będącego stworzeniem boskim, przed zamianieniem jej w „człowieka-masę” (termin J. Ortegi y Gasset). W tym kontekście autorzy aktualizują filozofemę J. Piłsudskiego, hiszpańskiego filozofa J. Ortegi y Gasset i zgodnych z nimi światopoglądowo Ukraińców – myśliciela duchowego N. Gogola, J. Swerstiuka, innych filozofów i naukowców. W artykule oddzielny nacisk położony jest na myślowo-duchowym diariuszu polskiego myśliciela i założyciela państwa J. Piłsudskiego, który wyraźnie wskazywał, iż każdy naród musi „sam opisać własną historię, bo w przeciwnym przypadku inne narody napiszą ją zamiast nas i zrobią to źle”. To twierdzenie bezpośrednio dotyczy historii idei i historii egzystencji Ukraińców w III Tysiącleciu. Właśnie dlatego filozofemą

aksjologiczna J. Piłsudskiego została zawarta w motcie niniejszego studium. Zgodnie więc z koncepcją autorów artykułu, nie istnieje geograficzne bądź jakiegokolwiek inne rozgraniczenie między różnymi krajami europejskimi, które wyznawały i wyznają wspólne wartości chrześcijańskie, istnieje jednak granica światopoglądowa między narodami i krajami oraz ideologiami i praktykami totalitarno-bezbożnymi przeszłości i teraźniejszości.

Słowa kluczowe: J. Piłsudski, J. Ortega y Gasset, J. Swerstiuk, W. Wynnyczenko, Nikołaj Gogol, byt duchowo-intelektualny jednostki i społeczeństwa, tożsamość, opór chrystocentryczny społeczeństwa przeciwko totalitaryzmowi jako ideologii i praktyce w XX-XXI w., obrona jednostki przed masyfikacją, wolność duchowa i egzystencjalna.

The philosophical discourse of the massification resistance of personality and society in the spiritual-intellectual reality of the XXI century

Abstract

The proposed article focuses on the following positions. The first one is a comprehensive understanding of the spiritual and intellectual existence of European peoples during the reign of totalitarian ideologies and their defined socio-existent reality of the twentieth century. The cultural frontier is considered by the authors of the article in the sense as the boundary between totalitarianism on the one hand and the eternal Christian humanism, the free-willed personality and society on the other. Particular attention is given in the article to the phenomena of ascension and spiritual and cultural self-identification as factors of victory of philanthropy over totalitarian ideology. The danger of losing one's and community identity is studied at the level of the protection of unique individuality as the creation of God from being transformed into a "mass-man" (the term H. Ortega y Gasset). In this context, the authors actualize the philosophers of J. Piłsudski, the Spanish philosopher J. Ortega y Gasset, and the world-viewers who agreed with them - the spiritual thinker M. Gogol, E. Sverstiuk, other philosophers and scientists. The article separately emphasized the ideas of the Polish thinker and state-maker J. Piłsudski, who made it clear that each nation should "describe its own history, because otherwise, other people will write it for us and write badly." This statement is directly relevant to the history of ideas and the history of being Ukrainians of the Third Millennium. That is why the axiological philosophy of J. Piłsudski is presented in the epigraph of our studio. Therefore, according to the concept of the article's authors, there is no geographical or any other distinction between different European countries that profess and share common Christian values, but there is a worldview between these peoples and countries and totalitarian ideologies and practices of the past and present.

Keywords: Józef Piłsudski, José Ortega y Gasset, Eugene Sverstyuk Vladimir Vinnichenko, Nikolai Gogol, spiritual and intellectual existence of personality and society, identity, Christocentric Resistance of society to totalitarianism, protection of personality from the freedom of the masses, spiritual and existential freedom

Павло Миколайович Ямчук

<https://orcid.org/0000-0003-4158-1641>

Уманський національний університет садівництва, м. Умань

Humański Narodowy Uniwersytet Sadownictwa, Humań

УДК 3.08:316.663-057.85(47+57)

Микола Підгорний та радянська інтелігенція (декілька філософсько-українознавчих роздумів)

Один в полі воїн – це перше гасло кожної людини,
кожен має бути воїном і воювати там,
де може бути успішним
і не перекладати роботу на інших.

Свєген Свєрстєк [1, С.20]

Анотація

В даній статті циклу, присвяченого феномену М.В. Підгорного, вивчається його маловідома нині, але зафіксована українською й російською інтелігенцією початку брежневсько-сусловських репресій роль в опорі тискові на вільномислячу громадськість в СРСР. Захист цим державним діячем на можливому в тих соціально-історичних умовах рівні принципів свободи творчості, права на вільне оцінювання й змальовування художником-мислителем минулого, сучасності й перспективи, рис національної культури й ідентичності становить недосліджену, але відому із об'єктивних мемуарно-історичних джерел царину діяльності україноцентричного за ментальним наповненням феномену М. В.Підгорного.

Ключові слова: Микола Підгорний, радянська інтелігенція, феномен, духовно-інтелектуальний Опір, свобода висловлювання, україноцентризм, ментальність

Актуальність теми. Як ми аргументували в попередніх статтях, присвячених вивченню й осмисленню багатоаспектного феномену Миколи Підгорного до певного часу наснажений яскравою постаттю та вільнолюбними ідеями Нікіти Хрущева український державний і політичний

діяч поступово почав розчаровуватися в його державно-політичній практиці, що мала яскраві розбіжності між прогресивно-реформаторськими деклараціями й повсякденним буттям суспільства і держави. Напевне, так само, як і українець Іван Мазепа у XVII-XVIII ст., він усвідомив сутнісний розрив між реформаторськими деклараціями імператора (першого секретаря ЦК КПСС) й невідповідною, а часто – просто трагічною – практикою Російської імперії в часи Петра I та Івана Мазепи та російсько-радянської радянської імперії в часи Н.Хрущева.

Коли ведуть мову про «хрущовське десятиліття», про «ті десять років», як їх визначив свого часу його зять і головний редактор «Ізвестій» Алексей Аджубей, то часто, навмисне чи ні, забувають, що між початком і фіналом цього десятиліття існують суттєві відмінності. 1963 рік – рік сумнозвісних «зустрічей керівництва партії й уряду з інтелігенцією» кардинально відрізнявся від 1953 – року смерті Сталіна та повалення Берії, коли хід історії було повернуто від сталінської терористичної практики до, нехай і умовного дотримання норм елементарної законності. Така законність завжди мала слушний епітет «соціалістична», який іманентно вказував на її обмеженість. Та попри це, внаслідок актуалізації «соціалістичних» правових норм з концтаборів і в'язниць вийшли мільйони несправедливо ув'язнених. Ще мільйонам закатованих були повернуті чесні імена. Мільйонам родин безневинно репресованих надано хоча би елементарні грошові утримання для прожиття. Водночас, а це найважливіше для стратегії руху держави в демократичному напрямку – не лише не було забезпечено правові гарантії неповернення до теорії й практики самодержавно-тоталітарного устрою Російської й російсько-радянської імперії, а й залишались суттєві можливості для рецидивів тоталітаризму й авторитаризму у майбутньому. До слова. Малозрозумілий тоді багатьом термін «волонтаризм», що став одним із ключових звинувачень проти Н.Хрущева під час його усунення від керівництва, за контекстуальною суттю, був синонімічним до не застосовуваного тоді в радянському політичному лексиконі на адресу радянських, а не буржуазних диктаторів терміну «авторитаризм».

В українському христocентричному світоосмисленні не авторитарні самодержавні правителі, а саме люди думки, мислення яких визначене причетністю до духовного універсуму – меритократія, як нині прийнято казати, завжди скеровували повіви ідей та напрями державно-суспільного розвитку. Лідерами української, багато століть бездержавної нації, були ті особистості, що творили смисли її сучасного буття й перспективи

майбутнього розвитку. В тому є й була сутність українства. Творці одухотвореного слова в добу Пізнього Середньовіччя та Бароко Іван Вишенський та його одвічний опонент у полеміці Адам-Іпатій Потій для українців були істинними моральними авторитетами. Набагато більшими, ніж тодішні можновладці, імена багатьох із яких нині відомі лише вузькофаховому колу істориків.

Втім, імена можновладців – поборників збереження українського, від Володимирового Хрещення – Православ'я, а відтак – оборонців української христонаслідувальної ідентичності відомі, саме внаслідок їхньої непохитної позиції в духовно-інтелектуальному сенсі, багатьом. Імена королів-князів Острозьких, гетьманів Богдана Хмельницького та – особливо – Івана Мазепи, іменем якого названа ціла епоха вітчизняного культуротворення – Мазепинське Бароко навіки закарбовані в історії не лише вітчизняної, а й світової культури. Всі названі й неназвані нами вище руські-українські можновладці не лише усвідомлювали особисту моральну й буттєву відповідальність перед Господом за свої державно-політичні й громадські діяння, а й розуміли, що якщо Господь обдарував певну людину непересічним хистом, то в цьому вже є покликання Боже, а кара за нехтування а, тим більше в прямому й переносному сенсах «закопування» таланту, як сказано в Святому Євангелії, є неминучою.

Тому, в українській державотворчій, суспільнотворчій і культуротворчій думці усталилась, як наріжна, ідея, згідно з якою люди наділені владою покликані оберігати та плекати обдарованих Богом особистостей. Саме в цій євангельській традиції діяли українські можновладці, коли опікувалися появою знакових для України та Європи духовно-інтелектуальних згуртувань – Острозького кола, Могилянського Слов'яно-греко-латинського колегіуму, Мазепинських «Чернігівських Афін». І протилежно їм – діяли можновладці московські – від Івана Лютото починаючи і Сталіним не закінчуючи. Микола Підгорний, як впливає з його діяльності, що про неї йтиметься далі, ясно усвідомлював це.

Постановка проблеми. Внаслідок усвідомлення трансцендентальності української традиції пошани одухотвореної творчості вважаємо ми, приєднуючись до думки дочки М.В.Підгорного – Наталі Миколаївни, 1963 рік – рік розгрому прогресивних сподівань суспільства на прикрих зустрічах керівництва партії з інтелігенцією в Кремлі, рік публічного приниження на сумнозвісній виставці в Манежі авангардистських малярів, що мали свої, відмінні від естетичних уподобань Н. Хрущева,

принципи художнього відтворення дійсності, датою *остаточної* переоцінки й *зламу* в ставленні М. Підгорного до Н. Хрущева. Принагідно зауважимо. На згаданому вище погромі Н. Хрущевим виставки авангардних митців у московському Манежі М. Підгорний був відсутнім, хоча за посадою у Президії ЦК КПСС мав би там бути. Принаймні, на жодній із відомих нині світлин, де зафіксовано цей захід його обличчя немає. На відміну від Л. Брежнєва, М. Сулова, А. Шелєпіна, Л. Ільчова, та інших тодішніх можновладців. Це щодо неочевидних символів, що означають сутність позиції М. Підгорного як державного діяча в комплексі питань, пов'язаних із культурою та інтелігенцією як одним зі знакових її творців. Неучасть у чиненні зла у тоталітарні часи – це теж мужня й свідомо позиція. Втім, не менше було і відверто значущих дій. М. Підгорний неодноразово й цілком свідомо ризикував тоді, коли ставав на оборону яскравих художніх явищ. Або, принаймні, тих, що можуть зродити новітні творчі віяння у вітчизняній та світовій літературі, культурі, мистецтві.

Дочка не випадково пригадує, що її батько – член Президії ЦК КПСС, вдома просив дружину читати йому, надвечір'ям, розкритиковані Н.С. Хрущевим на цих сумнозвісних зустрічах, спогади Іллі Еренбурга «Люди. Роки. Життя». ¹Не романи й повісті «класиків» соціалістичного реалізму – рупорів партійної лінії – М. Горького, Вс. Кочетова, Л. Леонова або навіть М. Шолохова, а їхнього антипода – Іллю Еренбурга, якому той самий М. Шолохов на одному з письменницьких зібрань, знущально й несправедливо дорікав шматком хліба: «Ви любите паризькі каштани, але не забувайте, чий хліб ви їсте». Якщо прагнемо об'єктивно зрозуміти й усвідомити україноцентричні аксіологічні пріоритети у ставленні М. Підгорного до інтелігенції, до того, якими орієнтирами вона має керуватися у своїй багатоаспектній діяльності не слід нехтувати цією вагомою й, з науково-дослідницького погляду перспективною, констатацією.

Виклад основного матеріалу. Україноцентрична світоглядна позиція Миколи Підгорного на різних етапах його партійно-державної кар'єри й соціального буття відкрито чи приховано, проте завжди знаково, виявлялася неодноразово. Так само, втім, як і визначена такою україноцентричною пошаною до митців слова, малярства, музики повсякчасна діяльність. Наведемо недостатньою мірою актуалізований нині, проте вельми перспективний з огляду на філософсько-українознавче осмислення його

¹ Цей промовистий факт ми детально аналізували у попередній статті, вивчаючи феномен особистості М.В.Підгорного.

феномену приклад. За часів керівництва М.В.Підгорним УРСР, а саме в 1959 році, в Києві відомим митцем і вченим Іваном Гончарем було відкрито: «для загального огляду перший у Радянській Україні приватний музей» [2] Слід вдуматись у цю суху констатацію історичного факту. В столиці УРСР через шість (!) років після смерті Сталіна починає функціонувати *приватний музей*. Приватна власність суворо заборонена, оскільки саме це поняття прямо суперечить основним постулатам панівної комуністичної ідеології. Тим більше – якщо йдеться про приватний музей, де зібрані артефакти українського буття від минувшини (знання про неї теж під непрямими, проте дієвими заборонами) до сьогодення. За всіма ознаками це – як мовилось тоді в радянській офіційній пресі - «розплідник українського буржуазного націоналізму». І все ж – музей відкрито. Чи сталося би це без погодження з першою особою в УРСР? Риторичне питання. В усі подальші, сприятливі, але частіше – несприятливі часи – цей музей залишався і залишається нині вогнищем українського культурного життя, одним зі знакових осередь національної духовності, де формувалися світоглядні, морально-етичні й естетичні візії буття майбутньої і здійсненої української Незалежності .

Опальний, наприкінці 1950-х років через свою україноцентричну громадянську позицію, автор класичних натепер поезій «Коли помер кривавий Торквемада», «Два кольори», «Явір і яворина» та й не лише їх, один із знакових творців та діячів незалежної Української держави та її дипломатії, Дмитро Павличко наводить у мемуарах під назвою «Петро Шелест» спогад про Миколу Підгорного: «На початку 1964 року відбувся *всесоюзний* з'їзд комсомолу... Два тижні тривало... фальшиве ... вихваляння партії з уст комсомольських ватажків усіх республік... СРСР... Я нудився і згадував з'їзд комсомолу *в Києві*, де сталася неочікувана подія: я зухвало перебив промову Миколи Вікторовича Підгорного, першого секретаря ЦК КПУ. Той з'їзд відбувся у приміщенні Верховної Ради... Коли Підгорний... дійшов до абзацу, де було написано, що вірш Івана Драча «Балада про випрані штани» дискредитує поезію, що це модернізм... *я крикнув з місця*: «Миколо Вікторовичу! Це прекрасний вірш! Іван Драч – це справжній поет!» Зала завмерла. Підгорний не розгубився: «Хто це там вигукує? А, це Дмитро Павличко!». Він додав: «*Добре, ви так вважаєте. Хай буде!*»... *У Москві, на з'їзді комсомолу... страшно було взагалі озиватися до знайомих. Треба було мовчати, усміхатися, аплодувати*». (курсив усюди наш П.Я.) [3]

Цей спогад Д.В.Павличка стосується, як ясно, до того часу, коли М.В.Підгорний обіймав посаду керманіча УССР. Тобто – не раніше 1957

і не пізніше 1963 років. Яким був цей час для російсько-радянської імперії й підвладної їй України та їхньої «еліти»? Не поринаючи в розлогі роздумування – важким. Слід було визначати вектор подальшого розвитку. Країни. Держави. І – чи не найголовніше для кожного – себе особисто. Це був один із тих моментів, які екзистенціалісти кваліфікують як точку світоглядного вибору. Сталін помер нещодавно. Якою могла бути впевненість, що його практика розстрілів і масових репресій не повернеться знову? Такої гарантії, звісно, не міг нікому надати ніхто. Особливо – керманічам другої за значимістю республіки ССРСР. Саме в ній «небезпека відродження українського буржуазного націоналізму» відчувалася якнайкраще. А отже – була відчутною небезпека поновлення 1932-33 і 1937 років. М.В.Підгорний не міг не пам'ятати як всього лише два десятиліття тому, в 1938 році, за прямою вказівкою з Москви, було фізично винищено майже всю верхівку ЦК КП(б)У і Раднаркому УСРР. Винищено саме за нехай і мінімально виявлені (П. Любченко, В. Чубар, навіть С. Косіор) симпатії до України та українського народу.

Провінційний керманіч УРСР – Микола Підгорний, ще тоді, коли нічого не було остаточно ясним у центрі російсько-радянської імперії, а перемога антисталінських тенденцій на всіх рівнях видавалася більш, ніж ефемерною, *ризикуючи не лише власним становищем, а й самим життям*, оскільки на чолі ССРСР перебували персоналії сталінського виховання, відступивши від офіційно затвердженого в Москві погромницького виступу проти чергового (після Розстріляного Відродження 1920-х) єднання української літературної, а отже й культурної естетики з європейським, а відтак – зі світовим модерном *заохочує* опального поета-модерніста виступати на захист іншого поета, що обороняв цей самий літературно-естетичний напрям у вітчизняній культурі. Це – не випадкова обмовка, а принципова культурницька, а відтак іманентно українська державницька позиція М. В. Підгорного.

Подавши цитовану Д. В. Павличком репліку, і на це теж слід зважати, аналізуючи його особистість, М. В. Підгорний *свідомо* відступив від тексту затвердженої Політбюро ЦК КПУ і узгодженого з відділом агітації та пропаганди ЦК КПСС тексту доповіді. В XXI віці це здається неважливим. Але М. Підгорний жив у 1950-х роках в тоталітарному ССРСР. Слова: «Добре, ви так вважаєте. Хай буде!» були не лише своєрідною індульгенцією авангардній українській поезії, а й могли, з огляду на літературно-естетичні й не лише тенденції в московському центрі стати вироком для того, хто їх публічно промовив.

У цитованому Д.В.Павличком виступі, а якщо бути точним – у спонтанній публічній дискусії з напівопальним поетом –М. В. Підгорний як найвищий державний діяч УРСР також не боїться здатися сформованому сталіністами апаратові КПУ 1950-х диваком, що а пріорі, відроджує традицію рівноправності в дискусії партійного керманіча й митця. Так – як це було під час дискусії Миколи Хвильового й неокласиків з одного боку й марксистських ортодоксів з боку протилежного у 1925-28 роках. Погромницьку критику М. Хвильового дещо стримували націонал-комуністи та колишні боротьбісти, що перебували тоді при владі: О. Шумський, М. Скрипник, до певної міри П. Любченко, В. Чубар. Всі вони були у різний спосіб знищеними радянським режимом. Хто, як П. Любченко і М. Скрипник були доведені до самогубства. Хто – як В.Чубар та С. Косіор були репресованими за наказом Сталіна, а хто, як О.Шумський, теж за наказом Сталіна був отруєний вже після війни, у 1946 році. Чи знав про їхні долі М.В.Підгорний? Не міг не знати. Проте, не побоявся видатись в очах людей, які ще нещодавно – на партзборах 1930-40-х, зятято боролися із буржуазно-націоналістичними та космополітичними тенденціями в літературі та мистецтві «контрреволюціонером», який заохочує розвиток в українській радянській літературі «буржуазно-модерністських тенденцій і течій». Тобто свідомо йде всупереч генеральній лінії партії, дозволяючи багатоманітність естетичних тенденцій замість того, щоби рішуче задекларувати власну відданість принципам соціалістичного реалізму.

Д. В. Павличко не випадково привертає увагу до контрасту між своїм виступом у присутності М. В. Підгорного у приміщенні Верховної Ради УРСР у Києві на початку хрущовської ери і – як антитезу – до своєї ж присутності у 1964 році – на черговому московському з'їзді ВЛКСМ. *Це різні ментальні виміри.* Так само, втім, як кардинально відмінними є й особистості та умови буття згаданих Д.Павличком керманічів. Микола Підгорний у дискусії з поетом у Верховній Раді в Києві на початку доби відлиги і Нікіта Хрущев на сумнозвісних зустрічах з інтелігенцією, та виступі в московському Манежі 1962-633-го – не просто різні. Вони прямо протилежні тією ж мірою, якою є протилежність атмосфери українського вільнолюбства, коли навіть відомий своєю беззастережною прихильністю до виконання волі Москви В.Щербицький, мешкаючи в Києві, озирався на українську громадськість в тоталітарну брежнєвську епоху: «Що про нас люди скажуть» - і задухою самодержавної сваволі в імперському центрі, коли те, «що про нас люди скажуть» є не вартим ані найменшої уваги, ілюзорною дурницею.

І справді – важко уявити, щоби в Росії поет збірка, якого «Правда кличе» вже була забороненою, був не лише присутнім на зібранні за участю Першого секретаря ЦК КПУ, а й під час його доповіді щось йому «крикнув з місця». Тим більше – заперечливе щодо обстоюваних керманічем ідей. «Україна не Росія» - скаже в іншу історичну добу інший далекоглядний державний діяч.

К. І. Чуковський занотував у «Щоденнику» у записові від 16 грудня 1962 року свої сподівання та подальші враження від зустрічі з Н. С. Хрущевим з діячами літератури: «Завтра в Домі прийомів зустріч письменників з Н.С.Хрущевим. Запрошені лише обрані, до них потрапив і я... все залежить від завтрашньої зустрічі з Н.С.Хрущевим. Не виключено, що завтра буде покладено край усілякому лібералізму... Дуже сумним є кінець 1962 року. Я підписав лист із протестом проти нападок Н.С.Хрущева на молодь мистецьку, і мені на вчораїшньому зібранні дуже влетіло від самого Н.С.Х... я жодним чином не можу змиритись з сучасними Серовим, Александровим Герасімовим і Лактіоновим, що видають себе за тих, хто продовжує справу Рєпіна. Ненавиджу деспотію в царині мистецтва. **Я не відчуваю ніжних почуттів до Неізнаного, але те, як вони вчинили із ним викликає в мене почуття щирого обурення**». (виділені жирним курсивом слова К.І.Чуковського були занотовані ним англійською мовою. Курсив звичайний – наш. П.Я) [4, т.3, С. 356]

Прокоментуємо ці сподівання й цю рецепцію з огляду на їхню суголосність із позицією М.Підгорного в публічній дискусії з Д.Павличком. Перше, що впадає в око, то це те, що 81-літній син українки-одеситки не зважаючи на більше, ніж ймовірні небезпеки й загрози з боку влади «підписав лист із протестом проти нападок Н.С.Хрущева на молодь мистецьку». Коли говоримо про небезпеки й загрози з боку тоталітарної влади слід не лише пам'ятати про організоване дружиною Леніна – Н. Крупською цькування у 1920-х, нібито ліберальних, роках К. І. Чуковського за цілком безневинні твори такі як «Муха-Цокотуха», що згодом увійшли до скарбниці класики художнього слова для дітей, а й про те, що донька Чуковського – Лідія Корніївна, за свою непохитну моральну позицію не лише була ув'язненою в тих самих «ліберальних» 1920-х, а й зазнала, саме за цю свою непохитність уже в теж «ліберальних» 1960-х масштабного цькування і принизливого осудовиська, що завершилося виключенням її – визначного критика, письменниці й літературознавця – зі Спілки Письменників СРСР. Відтак – позбавленням мінімального права на заробіток за фахом. Ані ім'я батька – класика російської й радянської літератури, автора численних

монографій про творчий феномен Н. Некрасова та про російську мову, який того ж -1962 року став доктором Оксфордського університету ані власне ім'я – знаної дослідниці творчої спадщини А. Герцена та інших «шістдесятників» XIX століття її – шестидесятницю віку XX – жодним чином не захистило².

«Все залежить від завтрашньої зустрічі з Н. С.Хрущевим. Не виключено, що завтра буде покладено край усілякому лібералізму» - такі передчуття переслідують К.І.Чуковського перед зустріччю керівництва з інтелігенцією. І, попри все, безстрашно: «Я підписав лист із протестом проти нападок Н. С.Хрущева на молодь мистецьку.» Гіркі передчуття справдилися, оскільки, як констатує далі класик: «мені на вчорашньому зібранні дуже влетіло від самого Н.С.Х.»

Якою ж була мотивація, що змусила К.І.Чуковського усвідомлено піти на ризик не лише своїм становищем визнаного метра, а й, з огляду хоча би на вік, власним життям? Передусім, це була оборона права митця бачити світ не таким, яким йому вказують керівні партійно-ідеологічні органи, а таким яким митець цей світ може й хоче бачити. «Я жодним чином не можу змиритись з сучасними Серовим, Александровим, Герасімовим і Лактіоновим, що видають себе за тих, хто продовжує справу Рєпіна. Ненавиджу деспотію в царині мистецтва» - наголошує К. І. Чуковський. Названі К. І. Чуковським маляри пропагувалися радянською критикою як метри соціалістичного реалізму в образотворчому мистецтві. Вони малювали величальні портрети, де зображували Сталіна, Молотова, Калініна, Єжова, Ворошилова, Берію та інших можновладців в ореолі їхніх удаваних подвигів. Саме тому ці маляри, героями своїх портретів, були проголошені фундаторами соціалістичного реалізму. Народжений на Харківщині автор справді реалістичних, іманентно україноцентричних картин, де самодержавна тиранія не лише не уславлюється, а – навпаки – усіляко засуджується³ – Ілля Рєпін, з яким тривалий час близько товаришував

² Заслугує окремої уваги й те, що сам К.І.Чуковський як літературознавець завжди цікавився феноменом Тараса Шевченка, був автором численних публікацій і монографій про українського генія. Відома також його роль у відзначенні у 1939 році ювілею від дня народження найбільшого українського поета. 1939 рік – після 1932-33 голодоморних років, після 1937-38 – років масових репресій був тим роком, коли слід було в очах імперської влади реабілітувати її безневинних жертв. Чуковський робив це з притаманною йому дипломатичністю. За свідченнями багатьох діячів української культури, приїжджаючи до України він завжди спілкувався з ними українською мовою На відміну від народжених в Україні В.Катаєва чи К.Паустовського. Загальновідома гнівна відповідь його дочки Лідії Корнійвни на українофобські закиди А. Ахматової: «Шевченко – поет масштабу Міцкевича!» ясно суголосна не лише принципам порядності, а й позиції її батька.

³ Багато про що, з огляду на філософське осмислення, варта широкознана у світі картина Іллі Рєпіна «Іван Грозний убиває свого сина», яка показує самодержавну російську царську тиранію як, м'яко кажучи, неприваблिवе явище.

К. І. Чуковський, не просто далеко відстояв від соцреалістичних «класиків», а перебував від них на протилежному світоглядно-естетичному боці.

Навіть п'ять найвідоміших із його картин – згадана вище - «Іван Грозний вбиває свого сина» та інші – найвідоміші - «Бурлаки на Волзі», «Хресна хода в Курській губернії», «Не чекали», «Чоловічок з несміливих», а надто - «Запорожці пишуть листа турецькому султанові» засвідчують справедливість висловленого міркування. Портретної парадності там немає. Є *справжній* реалізм. Цей реалізм якраз і означав право митця бути самим собою, якими би мистецтвознавчими дефініціями це право не позначалося. Саме тому з гнівом, проте англійською мовою (не забуваймо, які саме часи довелося пережити Корнію Чуковському до 1962 року) прихильник репінського реалізму нотує: «Я не відчуваю ніжних почуттів до Неізнаного, але те, як вони вчинили із ним викликає в мене почуття щирого обурення». «Вони» це, без сумніву, тоталітарна влада. Естетика творчості Е. Неізнаного була чужою К. Чуковському. Проте, ще більше йому був чужим сам принцип покарання владою митця за те, що він насмілювався бути самим собою і творити за власними, ним самим вистражданими, а тому й обстоюваними світоглядно-естетичними принципами.

Порівняння позиції одеського українця Корнія Чуковського з позицією полтавського українця Миколи Підгорного в контексті об'єктивного вивчення самого феномену українства є знаковим і значущим. Обидва публічно, один в Москві, а другий в Києві, хоча й у різний спосіб, захищали від тоталітарної влади вільномислячу літературну й мистецьку молодь. Прикметним є те, що як М.В.Підгорному, так само як і К.І.Чуковському естетичні принципи її творчості були не близькими. Проте, «хай буде», мовлене М.В.Підгорним про «Баладу про випрані штани» і занотовані англійською мовою у «Щоденнику» К.І.Чуковського гнівні слова на захист Е.Неізнаного, публічно засвідчені у листі до керівництва ССРСР є явищами іманентно тотожного світоглядно-громадянського порядку.

Усвідомлено-чітка позиція М.Підгорного в конфлікті «влада-митець» прямо йшла врозріз із позицією його попередників на троні чи у кріслі володарів Російської імперії – ССРСР. Приміром, царю Ніколаю I й на гадку не спало би стати в обороні геніального митця світового значення – Тараса Шевченка, що його він своїм указом заслав «в степи безкраї за Уралом» із «забороною писати й малювати». Заслав із погано прихованою надією, що з цих безкраїх степів він ніколи вже не повернеться. А він – повернувся. Спочатку – тріумфально – в столицю імперії, що відправила його у заслання.

Потім – ненадовго буттєво – в Україну. А вже потім – в Україну назавжди, упокоївшись навіки на оспіваній ним Чернечій горі. Бо є те, що незбагненно вище від волі минушого тирана. Є – воля Божа.

Гірко-застережними були уроки попередників М.Підгорного на посаді номінального «Президента ССРСР» щодо захисту інтелігенції. Обожнюваному й нині за східними кордонами України Сталіну зажадалося винищити найкращих українських митців 1920-30-х років, розстрілявши або потопивши їх у крижаному Білому морі, знищивши на Колимі. Номінальний Президент ССРСР «Всесоюзний Староста» – Голова ВЦІК – Президії Верховної Ради ССРСР М.Калінін, ясна річ, не переймався долями українських митців, але він також і слова не мовив на захист *російських* велетів літератури й культури.

А серед вбитих режимом були, зосібна, Н.Гумілев, О.Мандельштам, П.Васильєв, Б.Корнілов, І.Бабель, В.Мейерхольд. І хіба тільки їх...

Голова Президії Верховної Ради ССРСР Н. Швернік у 1946 році не лише промовчав, а й схвалив цькування М. Зоценка і А. Ахматової. Так само, не мав мужності виступити на оборону генія російської поезії ХХ віку, лауреата Нобелівської премії з літератури Бориса Пастернака (першого, що отримав цю премію поета й письменника, що жив не у екзилі – як Іван Бунін, а в ССРСР) Голова Президії Верховної Ради ССРСР у 1958 році - грізний і «легендарний» Клім Ворошилов, якого так полюбили звеличувально малювати придворні радянські маляри, а його удавану мужність натхненно оспівували придворні поети, письменники, кінорежисери й кіносценаристи впродовж багатьох десятиліть. Контраст між реальною персоною, яку оспівують та її справжньою сутністю був ще однією мотивацією до протесту як Корнія Чуковського, так і Миколи Підгорного проти фальшу соціалістичного реалізму. І – головне. Проти облуди й подальшого терору з боку тих, хто ці принципи знову нав'язуватиме суспільству.

Для особистості, що була вихована у традиційній українській родині, а отже в християнському демократичному, відмінному від московсько-імперського, дусі – Миколи Підгорного був незаперечним суттєво суголосний зі сформульованим К. І. Чуковським принцип. Цей принцип він настановчо висловив Петрові Шелесту: «творчий працівник має свої погляди, які не завжди можуть збігатися з офіційною позицією». [5, с. 260] Наведене висловлювання є ясным свідченням дотриманого М. Підгорним й очевидного для будь-якої, іманентно по-європейському мислячої індивідуальності, принципу права будь-якої особистості, а особливо особистості творчо

обдарованої, на донесення до громадськості й максимально широких верств суспільства, своїх погляди, які не підпорядковуються забаганкам минушого тирана чи ідеології офіційної влади, а втілюються, у даному разі, у принципові внутрішнього розуміння свободи творчості письменника. Ці погляди М.В. Підгорний не лише декларував, а й стверджував своїми повсякчасними справами.

Щоби у читача не склалося хибне враження стосовно підтримки М. Підгорним свободи творчості *винятково* українських письменників слід навести нотатки зі щоденникових записів авторитетного московського критика, одного з найближчих сподвижників А. Твардовського як редактора прогресивного часопису «Новий мір» В. Лакшина. В записові від 9 червня 1969 року – в рік 90-річчя від дня народження Сталіна – критик наводить цікавий і маловідомий факт: «Рой Медведев був у Александра Трифоновича (Твардовського П. Я.) і розповів, що його (Медведева П. Я) лист про статтю в «Комуністі» з реабілітацією Сталіна прочитаний ... членами Політбюро. Підгорний ... говорив дуже різко про цю статтю на одному із засідань (Політбюро ЦК КПСС)» [6] В цьому контексті привертає увагу декілька обставин. Першою і, поверхнево-прикметною, є та, що головного обвинувача Сталіна – Хрущева вже 5 років не було при владі. Отже – навіть найменший мотив догоджання з боку М. Підгорного та підлаштовування свого виступу до переконань першої особи абсолютно виключається.

Натомість, слід констатувати протилежне. В 1969 році суттєво посилились позиції прихильників повернення до теорії й головне – практики сталінізму. Це були позиції Брежнева, Косигіна, Суслова, Шелепіна, Полянського, Щербицького, Андропова та багатьох інших. Без їхнього колективного схвалення у головному журналі КПСС – «Комуніст» сталіністська стаття з'явитися не могла. Ясна річ, М.Підгорний не усвідомлювати це не міг. І все ж – вкотре різко виступив проти програми повзучої сталінізації, утвердженої керівним органом правлячої партії. Виступив, знаючи, що внаслідок ще одного відвертого декларування таких переконань матиме багато ворогів, які згодом скористаються слушною нагодою, щоби помститись. В Росії до тиранів та пам'яті про них завжди ставились побожно. На відміну від України. Крім того, в 1969 році Р. Медведев та його брат-близнюк Жорес, що відбував ув'язнення в калузькій психіатричній лікарні, мали репутацію не захищених ніким з можновладців дисидентів, що опонують режимові, то ж ясно виявлена солідаризація керівника найвищого законодавчого органу ССРСР не з позицією друкованого

органу ЦК КПСС, а з ідеями представників дисидентських кіл теж була вельми ризикованою.

Відомий й інший промовистий факт. Один із організаторів Голодомору 1932-33 років в Україні та масових репресій часів Леніна-Сталіна В.Молотов, після усунення Н.Хрущева досить нав'язливо домагався поновлення в лавах КПСС, з якої його було виключено, як тепер ясно, не без підтримки М.Підгорного, у 1962 році. Всі пільги (висока пенсія, державна дача, спеціальне медичне й інше обслуговування) за ним увесь цей час зберігалися, згідно з постановою Ради Міністрів ССРСР, підписаною Н.Хрущевим і підтвердженою його наступником А.Косигінім, а після нього – Perezatвердженою наступними Головами Ради Міністрів ССРСР Н.Тіхоновим та Н.Рижковим. Відтак, – у вимогах Молотова йшлося не про повернення матеріальних пільг. Вони в нього та в його родини, наголосимо, зберігалися впродовж всіх 96 років його комфортного життя.

У зверненнях В.Молотова до ЦК КПСС йшлося про суттєво інше. Про узаконене на партійно-державному, а отже – законодавчому на той час, рівні право його і таких як він чинити масовий терор і голодомори і мати тверді гарантії безкарності своїх дій. Саме цим і зумовлювалися неодноразові спроби Молотова поновитися у лавах КПСС. Факт поновлення поплічника Сталіна в правлячій партії повинен був стати беззаперечною індульгенцією, що забезпечує право катам безкарно знущатися над їхніми жертвами. Проте, у найвищому ареопазі ССРСР післяхрущовських часів були особистості, що добре розуміли до чого саме призведе задоволення молотовських прагнень щодо поновлення його в КПСС. Це неминуче призвело би до пошанування його і таких як він діяльності в 1932-33-му, 1937-му та інших роках. Микола Підгорний у опорі спробам реабілітації сталінських поплічників та їхньої діяльності відігравав вирішальну роль як у хрущовську, так і в постхрущовську добу. Молотов був поновлений у КПСС в 1984 році, у 94-літньому віці, коли М.Підгорного не було ні при владі, ні навіть в живих

В цьому контексті є гідним аналітичної уваги ще один аспект із щоденникових записів В.Лакшина. Описуючи сповнену драматизму боротьбу редколегії «Нового міра» за саме існування журналу в останній рік роботи під керівництвом А.Т.Твардовського заступник головного редактора «Нового міра» у записові від 8 лютого 1970-го року наводить такий факт: «Складають петиції від письменників, збирають депутацію до Підгорного на захист журналу.» [7] Рішення про розгром редколегії антисталіністського, а отже – до певної міри – антитоталітарного журналу приймала тодішня реальна

влада – Генеральний секретар ЦК КПСС Л.Брежнєв, головний ідеолог КПСС М. Суслов, секретарі ЦК КПСС А. Кириленко, А. Шелєпін і П. Демічев. Вплив М. Підгорного на прийняття рішень, особливо ж у тій царині ідеології, де здійснювалось керівництво творчими спілками і літературно-художніми, так званими «товстими», часописами зосібна, був вже надто обмеженим. Якщо як член Політбюро ЦК КПСС він міг відстоювати власну позицію по загальних ідеологічних питаннях, то втручатися у конкретно-поточні справи вже не міг.

Але налаштовані по-антисталінському московські письменники, обізнані в тонкощах розстановки сил у найвищому ареопазі влади в радянській імперії вирішили звернутися для порятунку журналу саме до нього. Не до всевладних Брежнєва, Андропова і Суслова, не до популярного в російському народі Голови Ради Міністрів, проте іманентного сталініста А. Косигіна, а саме до М.Підгорного, якого адепти російсько-радянського тоталітаризму таврували й таврують як «грубого, неосвіченого». Звернулися не до тих, хто мав реальну владу, але був вороже налаштованим до них та до їхніх переконань, а до того, хто міг їх почути, і бодай чимось зарадити, як це робив неодноразово.

Російські ліберальні інтелігенти звернулись до нього тому, що знали про його тверде переконання: «усякий творчий працівник має свої погляди, які не завжди можуть збігатися з офіційною позицією». Саме за те, що погляди редколегії «Нового міра» не збігалися з офіціозом її й було знищено Л.Брежнєвим, М.Сусловим, А. Шелєпіним. А Твардовського, як відомо, було доведено цим розгромом до фізичної смерті. М.Підгорний, як і в дещо пізнішій ситуації з відстороненням П.Шелєста від влади в УРСР, вже нічого вдіяти не міг. Він, маючи український світогляд, серед «московських бояр» (термін В.Щербицького) - ментально чужих йому володарів радянської імперії – задовго до фактичної відставки вже перебував, як влучно зазначив Олесь Гончар, «на холодних вітрах самотності».

Бібліографія

1. Сверстюк Є., *У сяйві слова*. Афоризми, філософські максими та роздуми Євгена Сверстюка, Луцьк 2018. -112 с.
2. Тижневий календар // Сільські вісті від 25 січня 2019 року.
3. Павличко Д., *Петро Шелєст* // Літературна Україна від 3 вересня 2005 року.
4. Чуковский К., *Дневники В.* 3-х томах. М.: «Проза и К» 2012.
5. Шелєст П., *Справжній суд історії ще попереду*, К.: «Генеза» 2003. – 794 с.

6. Лакшин В., *Последний акт. Дневники 1969-1970-х годов* // "Дружба народов", №5. 2003.
7. Лакшин В., *Последний акт. Дневники 1969-1970-х годов* // "Дружба народов", №6. 2003.

Николай Подгорный и интеллигенция (несколько философско-украиноведческих размышлений)

Аннотация

В данной статье цикла, посвященного Н. В. Подгорному, изучается его малоизвестная ныне, но зафиксированная в дневниковых и мемуарных свидетельствах украинской иросийской интеллигенции в начале брежневско-сусловских репрессий роль в сопротивлении давлению на свободомыслящую общественность в СССР. Защита этим государственным деятелем на максимально возможном в тех социально-исторических условиях уровне принципов свободы творчества, права на свободное оценивание и отображение художником-мыслителем прошедшего, современности и перспективы, черт национальной культуры, а также идентичности является собой неисследованную и поныне, но общеизвестную из объективных мемуарно-исторических источников сферу деятельности украиноцентричного по ментальному наполнению феномена Н. В. Подгорного.

Ключевые слова: Николай Подгорный, советская интеллигенция, феномен, духовно-интеллектуальное Сопротивление, украиноцентризм, свобода высказывания, ментальность

Mykola Pidhorny i radzieccy intelektualisci (kilka refleksji filozoficzno-ukraińskich)

Streszczenie

W niniejszym artykule z cyklu poświęconym fenomenowi M. W. Pidhornego analizowana jest jego rola w oporze przeciwko naciskowi na wolnomyślące społeczności w ZSRR. Rola ta, dzisiaj mało znana, na początku represji breżniewsko-susłowskich została odnotowana przez ukraińskich i rosyjskich inteligentów. Obrona na możliwym w owych warunkach społeczno-historycznych poziomie przez tego działacza państwowego zasad wolności twórczości, prawa do swobodnego oceniania i przedstawiania przez malarza myśliciela przeszłości, teraźniejszości i perspektyw, cech kultury i tożsamości narodowej stanowi niezbadaną, ale znaną z obiektywnych źródeł pamiętnikarsko-historycznych

dziedzinę działalności ukraińskocentrycznego pod względem mentalnego wypełnienia fenomenu M. W. Pidhornego.

Słowa kluczowe: Mykoła Pidhorny, inteligencja radziecka, fenomen, opór duchowo-intelektualny, wolność słowa, ukraińskocentryzm, mentalność

Mykola Pidgorny and intelligence (several philosophical and Ukrainian studies)

Abstract

In the next article of the cycle devoted to the study of the phenomenon of personality M.V. Pidgorny, studied by his little-known now, but positively recruited by the Ukrainian and Russian intellectuals, began the Brezhnev-Suslov repression of the 1960s and early 1970s in the role of resistance in the pressure on the free-thinking public in the USSR. The protection of this state figure on the possible level of the principles of freedom of creativity, the right to free evaluation and portrayal by the artist-thinker of the past, the present and the future, and the features of national culture and identity is unexamined, but well-known from objective memoir historical sources, in the socio-historical conditions. the realm of Ukrainian-centric activity in the mentally-transcendental filling of the phenomenon of M.V. Pidgorny.

M. V Pidgorny, having the status of a Soviet ruler, was inextricably linked with the Ukrainian Christian-centric tradition of thinking and being. It is in the Ukrainian Christian state-building thinking, from the Baptism of Rus-Ukraine to Volodymyr the Baptist, and from the Diarius and the asceticism in the defense of the Orthodox faith and Ukraine of King Constantine (Basil) of Ostroh, Metropolitan-Enlightenment - Peter Mogyla, Sylvester Kosov, «Chernihiv Athens «Under the spiritual guidance of St. Dmitry (Tuptal) and with the patronage of Hetman Ivan Mazepa, who created powerful spiritual and intellectual circles for understanding the role of being and creating the spiritual and national identity of Ukrainians - the phenomenal figures of thinkers-philosophers, poets, writers, rhetoricians were of the highest value. In contrast to the n-Moscow type of thinking, where the will of the ruler of any level was and is the highest authority. So - the decisive for subordinates to him moral and ethical universal.

The principle of protecting the right of artists to free speech and the right to defend the truth in a totalitarian alga also refers to attempts to defend the leading print organ of the then progressive thought in the USSR - the magazine «New Measure» edited by A.Tvardovsky. It was up to M.V.Pidgorny, as the deputy editor-in-chief of the time - witnessed V. Ya. Lakshin appealed to the members of the editorial board of the

magazine in a difficult situation, realizing that M.V. Pidgorny was already at that time almost powerless. Also, in the context of studying the strategy of defending the Truth from totalitarian ideological simulations, the principled position of M. Pidgorny, who in the year of the 90th anniversary of Stalin, contrary to the instructions of the leading party organ of the magazine of the Communist Party Central Committee «Communist», and therefore - contrary to most of the leadership of the Communist Party led by L. Brezhnev, supported at a meeting of the Politburo of the CPSU Central Committee, an anti-Stalinist letter from Russian dissident R. Medvedeva.

Keywords: Mykola Podgorny, Soviet intelligentsia, phenomenon, spiritual and intellectual resistance, freedom of expression, Ukrainian-centeredness, mentality

Рослинний символізм в українському храмовому мистецтві

Анотація

Досліджено витоки формування рослинного символізму в християнському храмовому мистецтві, зокрема на прикладі текстів Святого Письма. Проаналізовано основні конотації символізму саду в християнському сакральному мистецтві як вираження ідеї втраченого раю, споглядання образів якого можливе у просторі храмів. Розкрито рослинний символізм у цілісних мистецьких системах Софії Київської та Кирилівської церкви у Києві. Висвітлено основні значення рослинного символізму в Софійському соборі та Кирилівському храмі на основі ідеї спадкоємності християнської семіотики з юдейською старозавітною та поєднанні місцевих дохристиянських традицій.

Ключові слова: рослинний символізм, храмове мистецтво, християнська архітектура, Софія Київська, Кирилівська церква в Києві.

Вступ. Рослинний символізм у храмовому мистецтві, починаючи від розвинутих цивілізацій Близького Сходу, займає важливе місце, асоціативно й символічно виражаючи буйноцвіття та красу райського саду. Прагнення пригадати на землі стан райського буття – як помешкання Бога та святих – зумовило оздоблення інтер'єру храмів рослинними образами і символами. Християнське мистецтво у процесі свого формування та становлення творчо запозичувало єврейські та близькосхідні традиції розуміння рослинного символізму як ідеї відтворення райського буття, до якого прагнули вірні у своєму земному паломництві.

Мета статті – дослідження основних значень рослинного символізму в храмовому мистецтві на основі аналізу цілісних текстів внутрішнього простору Софії Київської та Кирилівської церкви в Києві.

Основна частина. Так, у Єрусалимському храмі Соломон наказав вирізьбити зображення квітів на стінах («А по всіх стінах храму навкруги вирізьбив подобу херувимів, пальм і квіток, що звисали, всередині й зовні» (1 Цар. 6, 29) та на дверях («Зробив так само двокрилі двері з оливкового дерева і вирізьбив на них херувимів, пальми та квіти, що звисали, та й покритв їх золотом, тобто обклав херувимів і пальми розплющеним золотом» (1 Цар. 6, 32). Мідні стовпи при вході до Святеє Святих, куди лише у рік (на свято Йом Кіпур) мав право заходити первосвященик, щоб принести жертву за весь ізраїльський народ, були прикрашені ліліями та гранатовими яблуками («І зробив навколо два ряди гранатових яблук над сіткою, щоб покрити капітель, що над стовпами; те саме зробив і для другого капітелю. А на капітелях, що на стовпах, був виріб на зразок лілеї; усе це разом 4 лікті заввишки. А були капітелі на обох стовпах також зверху коло опуклості, що була поза сіткою. Гранатових яблук було 200, у двох рядах навкруги на другому капітелі. І поставив стовпи перед притвором святині; поставив стовпа праворуч і назвав його Яхін, і поставив стовпа ліворуч і назвав його Боаз. Поверх стовпів був виріб, немов лілеї» (1 Цар. 7, 18-22). Т. зв. море (велика вилита посудина в дворі Храму, що виконувала функцію очищення для священиків та символізувала світовий хаотичний океан, який приборкав Господь) також мало в якості декору квіти лілій (1 Цар. 7, 26).

Золотий храмовий світильник (менора), лампади якого повинні були постійно горіти перед присутністю Господа у Святеє Святих, мав сім відгалужень-чаш у вигляді стеблин із квітами: «Шість віток виходитимуть із боків його: три вітки світильника з одного боку й три вітки з другого боку. Три чашечки як мигдалевий цвіт, з брунькою й квіточкою на одній вітці, і три чашечки як мигдалевий цвіт, з брунькою й квіточкою на другій вітці; тож так на всіх шістьох вітках, що виходитимуть із світильника. На світильнику ж чотири чашечки, як мигдалевий цвіт, з бруньками і квіточками їхніми. Одна брунька під вітками, що виходять із світильника, друга брунька під двома вітками, що виходять з нього, й нарешті третя брунька під двома вітками, що виходять з нього: на шість віток, що виходять із світильника» (Вих. 25,32-35).

Отже, коли давні євреї приходили до свого величного Храму, то вони бачили передусім рослинні образи, які в них асоціювалися з небесно-райським буттям, непорушним і прекрасним домом Бога, куди прагнули потрапити після земного паломництва усі віруючі.

Християнська сакральна архітектура запозичила чимало конструктивних елементів із храмового зодчества Стародавнього Сходу,

зокрема зі старозавітних вказівок щодо оздоблення святих місць, смислове наповнення яких стосувалося наміру відобразити проминальні земні копії вічної небесної реальності.

На час будівництва та оздоблення Софійського собору в Києві та інших святих Київської Русі уже була усталена концептуальна модель християнського храму, що пройшла тривалу еволюцію, починаючи від найдавніших сакральних споруд Стародавнього Близького Сходу та єврейсько-старозавітного осмислення місця поклоніння Єдиному Богові, що виразилося у наративах Старого Завіту та було репрезентоване у Скинії Завіту і величній єрусалимській Святині, яку постійно перебудовували (чи відбудовували після знищення), починаючи від царя Соломона аж до Ірода Великого. Цілком природно, що давні кияни акцептували ідею християнського храму від Візантії, яка і в богословських трактатах, і в архітектурних формах, і в різних аспектах оздоблення внутрішнього простору станом на XI століття мала цілісну органічну парадигму сакральної архітектури як моделі Небесного Єрусалиму, до якого прямували в своєму земному паломництві вірні.

Ідея храму як райського саду – одна з основних у християнській сакральній архітектурі. Для її втілення осмислено низку художньо-орнаментальних та обрядово-культових чинників, наділених глибоким символічним змістом, семантика якого простежується протягом тривалої історії становлення концепції храму як помешкання богів, місця райського блаженства й образу есхатологічної перспективи, що постає як надія-втішання під час земного життя вірних, котрі мають можливість споглядати Едем у семіотичній картині храмового простору.

Рослинна образність у найдавніших міфічних оповідях Близького Сходу про ідилічне блаженне буття, звісно, успадкована зі спостережень за природою: прохолода садів, величність дерев та яскравість кольорів рослин асоціювалися у людини з місцем перебування богів та сподіванням потрапити туди після трудів і випробувань земного життя. Сад із пишною рослинністю – не тільки місце психо-фізичної релаксації, естетичної насолоди, але й стародавній символ райського буття в архітектурних храмових спорудах. У найдавніших цивілізаціях храми-сади були центрами міст, до яких спрямовувалися основні шляхи й молитви мешканців і паломників із наміром прилучитися до райського буття та надією посмертного вічного перебування в Едемі. Ця ідея саду як образу раю успадкована і в християнській храмовій архітектурі. Дереву дарують людині прохолоду та прихисток, дають плоди,

підносяться до небесних висот, вказуючи напрям до небесного світу; вони глибоко закорінені, чим символізують статечну мудрість людини, яка шанує землю та звертається до Бога. Квіти наповнюють серце людини красою і натхненням, чого так часто бракує у земному житті.

У біблійних книгах можемо знайти багату символічну образність дерев і квітів. Наведемо лише кілька цитат зі Святого Письма. У Книзі пророка Єремії читаємо: «Благословенний той муж, що покладається на Господа, що Господь то надія його! І він буде, як дерево те, над водою посаджене, що над потоком пускає коріння своє, і не боїться, як прийде спекота, і його листя зелене, і в році посухи не буде журитись, і не перестане приносити плоду!» (Єр. 17, 7-8). У Книзі Сираха «благочестиві діти» порівнюються з «рожею, посадженою над водою текучою» (Сир. 39,13). Псалом 92-ий поетично порівнює: «Зацвіте справедливий, як пальма, івиженеться, немов кедр на Ливані, посаджені в домі Господнім цвітуть на подвір'ях нашого Бога, іще в сивині вони будуть цвісти, будуть ситі та свіжі, щоб розповідати, що щирий Господь, моя скеля, і в Ньому неправди нема!» (Пс. 92, 12-16).

Можна сказати, що природа, дерева, квіти, зокрема і окультурнені садові комплекси, наближали людину до світу божественного райського буття.

Окремо слід простежити рослинні орнаменти в інтер'єрах Софії Київської – головного храму Київської Русі, що постає в українській історії як незмінний духовний архетип і смислотворчий образ, який пронизує протягом століть усі сфери нашої культури.

Надія Нікітенко слушно відзначає значимість орнаментів Софії Київської не тільки в суто естетичній площині, а й у глибокому концептуальному богословському вимірі, що мав наповнювати надією на вічне блаженство вірних, що споглядали образно-орнаментальну мову передачі християнського віровчення: «Піднесену атмосферу тріумфу і святковості створюють розкішні орнаменти, що нагадують коштовні тканини, якими прикрашали царські палати. Орнаменти рясно вкривають склепіння, стіни і стовпи всього храму. Підкреслюючи його архітектурні форми і обрамлюючи сюжети, вони посилюють зоровий і символічний ефект їх сприйняття. Як символи квітучого райського саду, вони відтворюють картину небесного світу, дають радісне відчуття чуда, отриманого спасіння»¹. У розкритті питання історії мистецтвознавчого дослідження

¹ Н. М. Нікітенко, *Софійський собор*: Путівник. Київ 2016. С. 68.

розписів Софії Київської, зокрема у працях Д. Айналова та Є. Редіна, науковець відзначає: «Стосовно багатой орнаментики склепінь веж собору Айналов і Редін обмежуються коротким коментарем: <...> у рослинному орнаменті, який щедро прикрашає весь собор, вони бачать “суміш орнаментальних форм класичного і форм східного, наприклад, перського мистецтва”. На їх переконання, мотиви рослинного орнаменту запозичені візантійським мистецтвом із мистецтва Сходу та відомі в орнаментах сербському і болгарському, що йдуть від класичного орнаменту»². На нашу думку, висновки одних із перших дослідників Святині, попри важливе значення їхньої праці, дещо залишають осторонь аспект богословський та символічний в інтер’єрі собору, які є вагомими від суто формальних зіставлень та впливів локальних культурно-мистецьких традицій.

Надія Нікітенко аналізує семантику орнаментів у декорі головного вівтаря, простежує алюзії з біблійними та літургійно-поетичними образами, що витворюють цілісний текст репрезентації райської дійсності: «Конху апсиди – образ небесного склепіння, в якому явлена Оранта, обрамлено яскравим орнаментом квітково-листяного характеру. Цей багатющий орнамент на золотому тлі вочевидь співвідноситься з написом над Орантою, в якому йдеться про Небесний Єрусалим. Недарма в орнаменті міститься 25 медальйонів, що асоціюється з 25 строфами Акафіста, в якому Богородиця величається Царствія Непорушною Стіною»³.

Відзначимо також, що автор Книги Апокаліпсису в створенні містично-пророчого тексту мав перед очима реальний вигляд Єлеонської (Оливної) гори, яка так добре відома з текстів Старого і Нового Завітів та відзначена особливим чином як в історії єврейського народу, так і християнських наративах. Цей оронім вперше згадує пророк Захарія: «І того дня стануть ноги Його на Оливній горі, що перед Єрусалимом зо сходу, а Оливна гора на свої половини роздвоїться, на схід і на захід, на дуже велику долину. І на північ осунеться половина гори, а половина її на південь» (Зах. 14, 3-4). Єзекіїль в есхатологічних пророцтвах наділяє особливим значенням саме Єлеонську вершину в святому місті: «І піднялася слава Господня з-над середини міста, і стала на горі, що зо сходу міста» (Єз. 11,23). З підвищеності пасма Оливної гори, що тягнеться з півночі на південь навпроти стіни Старого міста на іншу сторону долини Кедрон, і сьогодні відкривається велична панорама Храмової гори саме в блакитному

² Н. Н. Никитенко, *Рождение науки о мозаиках и фресках Софии Киевской: феномен Н. Кондакова, Д. Айналова и Е. Редина* [в:] *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна*, Київ 2014. С. 101.

³ Н. Нікітенко, *Свята Софія Київська: історія в мистецтві*, Київ 2003. С. 68.

(синь неба, особливо коли не було багатоповерхових забудов нових районів Єрусалиму) та золотистому (на сьогодні – святилище Куполу Скелі, а в часи Христа – позолота оздоблення Другого храму, який розкішно розбудував і прикрасив Ірод Великий) кольорах. Отож, у головному вівтарі Софії Київської бачимо ті кольори, які узгоджуються із біблійною семантикою Небесного Єрусалиму, образне представлення якого було взято з реального вигляду давнього святого граду.

Особливе значення займає також напис (6-ий вірш 45 псалма (у синагогальній традиції – це 46-ий псалом) – «Бог серед нього, нехай не хитається, Бог pomoже йому, коли ранок настане» (пер. Івана Огієнка) над конхою центральної апсиди собору, значення якого глибоко проаналізував Сергій Аверинцев, покликаючись на континуальну спадкоємність християнської семіотики з античною та юдейською: «Весь псалом побудований на контрасті двох образів: світового хаосу і непорушного Богохранимого граду. Навколо цього граду вирують стихійні катаклізми та воєнні бурі <...> Але для граду і дому Божого вся ця гра космічних сил обертається втіхою, адже вони надійно захищені присутністю Бога <...> Напис іде над головою мозаїчної фігури Богородиці-Оранти в консі апсиди і перебуває з цією фігурою в очевидному смисловому зв'язку»⁴. Далі вчений робить висновок на основі софійної емблематики та глибокого текстового аналізу: «“Богородиця” є “град”, адже її цнотливість символічно пов'язана з цілісністю, неприступністю і впорядкованістю міста. Ми згадуємо, що у візантійському піснеспіві, що дійшов до нас за авторством Романа Солодкоспівця, а можливо, ще давнішому, Богородиця іменується “дванадцятивратним градом” Апокаліпсису»⁵. Отже, напис над головою Оранти означає «Богоматір, але остільки, оскільки вона є Градодержиця, ба більше, оскільки вона є Град, образ одухотвореної речовини, образ людської спільноти, що втілює світовий смисл; церковну спільноту, але остільки, оскільки вона спрямована на поєднання небесного і земного; храмову будівлю, але остільки, оскільки вона як “ікона” космічному Дому Премудрості, одночасно звернена до міста, даючи йому смислому опору та бадьору надію на перемогу над видимими і незримими ворогами»⁶. Хоча 46-ий псалом і називали по-іншому «піснею Сіону» і припускали, що згадане

⁴ Аверинцев С., *До з'ясування смислу напису над конхою центральної апсиди Софії Київської*, [в:] *Софія-Логос*. Словник. 2-е видання, Київ 2004. С.301.

⁵ Ibidem, с.305.

⁶ Ibidem, с.305-306.

місто – це Єрусалим, але прямої вказівки на це немає⁷, тому цей фрагмент Книги псалмів має таку відкритість цього тексту, яка дозволяє прийняти цим святим градом і «Другий Єрусалим» – Київ.

На нашу думку, фрагмент «сіонського» псалму в центральному храмі Київської Русі вказує на особливий статус столичного граду – самотнього сакрального центру слов'янства, фактично за взірцем та аналогією давніх міст стародавнього Близького Сходу, в яких головною віссю були саме святині, які уособлювали та символічно виражали райське помешкання богів, зокрема через присутність рослин і води. Тому в Софії Київській рослинний орнаменталізм слугує тій же ідеї – концепції храму як земної копії Небесного Єрусалиму (в християнському осмисленні сакральної архітектури). У віршах 4-5 цього ж 46-го псалму мова йде про аналогію до райської річки⁸: «Шумлять і киплять Його води, через велич Його тремтять гори. Річка, відноги її веселять місто Боже, найсвятіше із місць пробування Всевишнього» (Пс. 46,4-5). Тут бачимо лагідну ріку, що наповнює життям місто Боже, на противагу водам хаосу, що ворожі людині й так часто зустрічаються у близькосхідних міфах та біблійному наративі. На початку Книги Буття читаємо також про мирну річку: «І річка з Едену виходить, щоб поїти рай. І звідти розділюється і стає чотирма початками» (Бут. 2,10). В останній главі завершальної книги Біблії – Об'явленні Івана Богослова – теж постає образ живильної ріки: «І показав він мені чисту ріку живої води, ясну, мов криштал, що випливала з престолу Бога й Агнця. Посеред його вулиці, і по цей бік і по той бік ріки дерево життя, що родить дванадцять раз плоди, кожного місяця приносячи плід свій. А листя дерев на вздоровлення народів» (Об. 22, 1-2). Як бачимо, образ райської річки є тим образом, який згаданий у першій та останній книгах Святого Письма, в яких оповідається про втрату раю першими людьми та обітниця Небесного Єрусалиму в житті майбутнього світу після кінця світу та Страшного суду. Отже, вірш про найвищу охорону міста – самим Всемогутнім Богом – слідує після згадки про річку, води якої разом із рослинністю асоціюються з раєм – місцем прохолоди і радості, де перебуває Господь та праведники.

⁷ К. Фармер, *Книга Псалмів 42-89 [в:] Міжнародний біблійний коментар. Католицький та екуменічний коментар на XXI століття (у шести томах)*. Том 3. Повчальні та пророчі книги, Львів 2018. С. 100.

⁸ Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета в русском переводе с приложениями. Брюссель: Жизнь с Богом, 1973. С. 1920; Учебная Библия с комментариями Джона Мак-Артура. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета канонические. Славянское евангельское общество, 2005. С. 780.

Образи життєдайних райських річок, про які було згадано на основі біблійних текстів, у християнських храмах отримали нове осмислення у баптистеріях (грецьк. βαπτιστήριον, лат. baptisterium) – спорудах або приміщеннях, призначених для здійснення християнського таїнства хрещення. У Стародавньому Римі це слово належало до світської лексики й означало басейн для купання та плавання; раніше – ванну для занурення в римських фригідаріях (приміщеннях у термах, призначених для охолодження). З III–IV ст. цією лексеєю почали позначати місця чи культові приміщення для прийняття таїнства хрещення. Зустрічається також назва *fotisterion* («дім просвітлення»), оскільки хрещення розумілося як просвітлення людини для нового життя (Юстин, «Апологія», I, 65). Найімовірніше протягом I–IV ст. хрещення здійснювали або у відкритих водоймах, або у термах. Лише з початку константинівської епохи, коли кількість охочих стати християнами різко збільшилася, почали будувати окремі приміщення для цього таїнства. Історики відзначають, що в Херсонесі у VIII–X ст. було щонайменше шість баптистеріїв. Найвідоміший із них – т. зв. ротонда 600 р., або «церква Володимира», де, як припускається, прийняв хрещення Володимир Великий. У монументальній архітектурі Київської Русі також зводили баптистерії у загальному просторі храму (Софійський собор у Києві, церква Спаса на Берестові, Іллінська церква у Чернігові та ін.). У Володимирському соборі в Києві на фресці Віктора Васнецова «Хрещення святого князя Володимира», яка відзначається чіткою центричністю, вдалою гармонією кольорів та світла, Хрестителя Київської Русі зображено в шестикутній хрестильній купелі на невисокому підвищенні⁹.

Ось як виглядало спеціально облаштоване для таїнства хрещення місце в київській Кирилівській церкві: «У південній частині нартекса було розташовано хрещальню <...> Наявність хрещальні підтверджують такі знахідки: залишки напівкруглої ніші (апсиди) діаметром 137 см, фрагменти стіни – 18-20 см від давньої підлоги, шириною 130 см, а також рештки підлоги, виявлені в результаті досліджень М. Холостенка 1950-1955 рр. Цей дослідник уважав, що східна стіна хрещальні являла собою нішу-апсиду в товщі стінки між південним пілоном та пілястром і була побудована до рівня шиферних карнизів (на цьому місці була хрещальня і в Успенському соборі чернігівського Єлецького монастиря, але ніша в стіні замість винесеної назовні малої апсиди була лише в Софії Київській). Під час проведення

⁹ І. Б. Остащук, *Баптистерій* [в:] *Велика українська енциклопедія*. <http://vue.gov.ua/Баптистерій> – час доступу: 10.10.2019.

реставраційних робіт 1977 р. з-під пізніх нашарувань на бічних частинах пілона та пілястра виявили незначні фрагменти фрескових композицій, що були створені у XII ст. на стінах хрещальні. Дослідники встановили, що давня тинькова основа на цих місцях та інших прилеглих площинах нанесена одночасно. Отже, хрещальню побудовано до початку живописних робіт»¹⁰. «Смерть» людини для старого життя в грісі та «народження» для нового, спасеного – райського – буття також є інтегральною частиною створення аналогу космосу небесної реальності в християнському храмі.

У Кирилівському храмі на стінах збереглися рослинні орнаменти (їх тут нараховується аж 33¹¹) з різним зображеннями, але одним символічним значенням – відображенням райського буття: «Дослідники вбачають у ритмах та мотивах кирилівських орнаментів водночас вплив руської народної творчості й східні сюжети <...> Орнаменти Кирилівської церкви покликані не тільки прикрасити храм, а й підкреслити його архітектоніку, розділити композиції, пом'якшити суворі риси храму-фортеці. Звернімо увагу, що різноманітність фрескових кирилівських орнаментів, майстерний малюнок, кольорове вирішення не впадають в очі при огляді живопису. А отже, орнаменти перебувають у єдиній співучій живописній симфонії з основним розписом, і зникнення їх зі стін неодмінно зруйнує цей багатоголосий чарівний спів <...> Широко використовувався орнамент, складений з кіл, у які вписані стилізовані п'ятипелюсткові квіти. Простір між колами заповнено трипелюстковими квітами»¹².

Повертаючись до образу Оранти з Софії Київської, образ якої обрамлено райською текстовою та орнаментальною атрибутикою, звернемо увагу на інший Богородичний образ із Кирилівської церкви, що є частиною композиції, авторство якій приписують Іванові Їжакевичу, – «Хо́да до раю». Це іконографічне зображення розділене на дві частини. У першій з них представлено ангела, що обернувся до апостола Петра, який з яскравим хрестом провадить людей до спасіння у напрямі до райських брам Царства Небесного. Друга частина, вище від описаного сюжету, зображає сам рай: «Площину, на якій змальовано композицію, розділено віконним отвором на дві частини. Зліва – двері до Раю, потрапити до яких можна східцями. У дверях охоронець – шестикрилий серафим, червоні крила якого свідчать про палку любов до Бога. З протилежного боку – Богоматір, обабіч неї

¹⁰ І. Марголіна, В. Ульяновський, *Дзеркало вічності: Київська Кирилівська церква та Свято-Троїцький монастир*, Київ 2019. С.46-47.

¹¹ *Ibidem*, с.141.

¹² *Ibidem*, с.137.

архангели. Матір Божа розкрила долоні, начебто виказуючи готовність прийняти до свого лона всіх праведних. Тло композиції рясно прикрашено квітами, виноградними китицями, птахами, витонченим мереживом дерев із зеленим, рожевим та блакитним листям. Таке поєднання створює враження ніжного, ажурного плетива»¹³.

Надія Нікітенко розкриває новозавітний символізм геометричної та рослинної орнаментики в Софії Київській: «Два чудових орнаментальних фризи йдуть обабіч карнизу, що відділяє постать Оранти від “Євхаристії”»: верхній – геометричного типу, нижній – рослинного. Особливо вражає вишуканий верхній орнамент, викладений по темно-синьому тлу легкими білими лініями, що створюють враження іскристого перламутру. Орнамент над “Євхаристією” нагадує фриз конхи, але його рапорти не відокремлені, а утворюють безперервну в’юнку лозу, що є ниттю цілісного узору. Цей мотив містить у собі символ єдності зображеного в “Євхаристії” Христа й апостолів: “Я є лоза, а ви – галуззя” (Ін. 15:5). Як символ безкінечності орнамент підкреслює позачасовий і надсвітовий характер євхаристичної жертви»¹⁴.

Дещо додамо до слухного процитованого висновку. З точки зору християнського символізму, який продовжує традицію старозавітно-єврейську, виноградна лоза разом із пшеницею займають перше місце в «символьній ієрархії» рослин. Як відомо, часто символічні референції того чи іншого образу надаються відповідно до зовнішніх або при природних характеристик, тому, зважаючи на те, що виноградна лоза, особливо в близькосхідних та південноєвропейських регіонах, буйно оплітає дерева, творячи тіністі альтанки й намети, вона отримала цікаве значення у ранньохристиянській апокрифічній пам’ятці, написаній у жанрі одкровення (як і канонічна остання книга Святого Письма – Об’явлення Івана Богослова), «Пастир Герми»: виноградна лоза описується як символ взаємної братньої допомоги багатих і бідних членів християнської Церкви; багаті (виноград) одягають бідних (дерево), які огортають їх своєю щирою молитвою та, водночас, дають можливість здійснити добрі вчинки, що розвиває їх духовно і допомагає у прямуванні до Царства небесного. Тексти Отців Церкви порівнюють виноград із Церквою, а у вині, зважаючи на контекст фрагментів Дії 2,12-18 («І всі не виходили з дива, і безраді були, і говорили один до одного: Що ж то статися має? А інші казали глузуючи: Вони повпивались вином молодим! Ставши ж Петро із Одинадцятьма, свій голос підніс та

¹³ Ibidem, с. 291.

¹⁴ Н. М. Нікітенко, *Софійський собор*: Путівник, Київ 2016. С. 68-69.

й промовив до них: Мужі юдейські та мешканці Єрусалиму! Нехай вам оце стане відоме, і послушайте слів моїх! Бо не п'яні вони, як ви думаете, бо третя година дня, а це те, що пророк Йоїл передрік: І буде останніми днями, говорить Господь: Я виллю від Духа Свого на всяке тіло, і будуть пророкувати сини ваші та ваші доньки, юнаки ж ваші бачити будуть видіння, а старим вашим сни будуть снитися. І на рабів Моїх і на рабинь Моїх за тих днів Я також виллю від Духа Свого, і пророкувати вони будуть!») та Еф. 5,18 («І не впивайтесь вином, в якому розпуста, але краще наповнюйтесь Духом»), вбачають жар Святого Духа та символ єдності християн (окремі грона перетворюються в один келих вина)¹⁵.

Блискучий знавець святоотцівського корпусу та великий пошанувач класичної церковної традиції папа Бенедикт XVI під час проповіді на Святій месі у Берліні (23.09.2011 р.) аналізує виноградну лозу як «символ життєвості і метафору краси й динамізму Ісусових стосунків з учнями і друзями»¹⁶ та робить такий теологічний висновок із біблійного тексту: «"Але так як ви пов'язані зі мною, так ви пов'язані один з одним". Ця приналежність одні до одних і до Нього не є якимись ідеальними символічними відносинами, але – скажу так – біологічним, життєпередавальним станом приналежності до Ісуса Христа. Такою є Церква, ця спільність життя з ним і заради один одного, спільність, яка закорінюється в хрещенні і поглиблюється та отримує все більше і більше життєвої сили в Євхаристії. "Я – виноградина правдива" насправді означає: "Я є вами, а ви є Мною", – безпрецедентна ідентифікація Господа з нами, Його Церквою»¹⁷.

Висновки. Отже, рослинні орнаменти у християнському храмі виконують передусім символічну функцію, будучи наділеними конотативними характеристиками райського саду як загалом ідеї храму – місця, відділеного від профанного простору та в якому перебуває Бог (або боги у політеїстичних релігійних системах). Формування моделі християнських святинь варто простежувати від найдавніших храмів Давнього Близького Сходу, які, зокрема, й виражали через пишну рослинність втрачене райське буття, до вічного блаженства в якому так прагнула людина, що простежуємо в низці міфічних наративів (скажімо, в епосі про Гільгамеша). Цю концепцію храму як райського саду перейняли євреї на етапі становлення

¹⁵ D. Forster, OSB. *Świat symboliki chrześcijańskiej*: leksykon. Warszawa 2001, s. 180-183; The Shepherd of Hermas [in] <http://www.earlychristianwritings.com/text/shepherd.html> – час доступу: 10.10.2019.

¹⁶ Бенедикт XVI, *Прповідь під час Служби Божої на Олімпійському стадіоні Берліна*, [в:] <http://www.credo-ua.org/2011/09/51297> – час доступу: 10.10.2019.

¹⁷ Ibidem

і формування храмового культу в Єрусалимі: Перший та Другий храми у своєму оздобленні мали виразні рослинні орнаменти (пальметки), а центральний семисвічник одним із основних символічних значень посідає уособлення дерева життя з Едему. У християнському літургійному культурі та оздобленні храмів було продовжено давню традицію використання рослинного символізму. Також слід відзначити, що рослинні орнаменти у християнських храмах виконують виразну естетичну, декоративну й візуально-просторову (у вертикальних орнаментах створення ефекту «росту» споруди вгору, до небесного світу) функції. Яскравим та художньо багатим прикладом розкішного рослинного символізму є оздоблення Софії Київської та Кирилівської церкви, що було, з одного боку, рецепцією уже сформованої візантійської моделі внутрішнього оздоблення християнських храмів, а з іншого – використання місцевого важливого значення рослинності у язичницькому релігійному культурі та народній обрядовості.

Бібліографія

1. Аверинцев С., До з'ясування смислу напису над конхою центральної апсиди Софії Київської [в:] Софія-Логос. Словник. 2-е видання, Київ 2004. С. 278–316.
2. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета в русском переводе с приложениями. Брюссель 1973. 2357 с., ил.
3. Марголіна І., Ульяновський В., Дзеркало вічності: Київська Кирилівська церква та Свято-Троїцький монастир. Київ 2019. 384 с. : іл.
4. Нікітенко Н., Свята Софія Київська: історія в мистецтві. Київ 2003. 332 с.
5. Нікітенко Н. М., Софійський собор: Путівник, Київ 2016. 96 с.
6. Никитенко Н. Н., Рождение науки о мозаиках и фресках Софии Киевской: феномен Н. Кондакова, Д. Айналова и Е. Редина [в:] Софія Київська: Візантія. Русь. Україна, Київ 2014. С. 51–105.
7. Никитенко Н. Н., Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской, Київ 2004. 416 с.
8. Святе Письмо Старого та Нового Завіту. Повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, арабськими та грецькими текстами. United Bible Societies, 1991. 1494 с.
9. Учебная Библия с комментариями Джона Мак-Артура. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета канонические, Славянское евангельское общество, 2005. 2201 с., ил.
10. Фармер К., Книга Псалмів 42-89 [в:] Міжнародний біблійний коментар. Католицький та екуменічний коментар на XXI століття (у шести томах). Том 3. Повчальні та пророчі книги, Львів 2018. С. 94–116.
11. Forster D., OSB. Świat symboliki chrześcijańskiej: leksykon. Warszawa, 2001. 544 s.

Интернет-джерела:

1. Бенедикт XVI, Проповідь під час Служби Божої на Олімпійському стадіоні Берліна [в:] <http://www.credo-ua.org/2011/09/51297> [час доступу: 10.10.2019]
2. Остащук І. Б., Баптистерій [в:] Велика українська енциклопедія. URL:<http://vue.gov.ua/Баптистерій> [час доступу: 10.10.2019].
3. The Shepherd of Hermas [in:] <http://www.earlychristianwritings.com/text/shepherd.html> – available at: 10.10.2019.

Symbolizm roślinny w ukraińskiej sztuce świątynnej

Streszczenie

Zbadano początki tworzenia symboliki roślin w chrześcijańskiej sztuce świątynnej, zwłaszcza na przykładzie Pisma Świętego. Przedstawiono symbolizm roślinny w całościowych systemach sztuki Soboru Sofijskiego i cerkwi Św. Cyryla w Kijowie. Określono podstawowe znaczenia symboliki roślin w Soborze Sofijskim i cerkwi Św. Cyryla w Kijowie na podstawie idei ciągłości semiotyki chrześcijańskiej z judaizmem starotestamentowym i połączeniem lokalnych tradycji przedchrześcijańskich.

Słowa kluczowe: symbolika roślin, sztuka świątynna, architektura chrześcijańska, Sobór Sofijski w Kijowie, cerkiew Św. Cyryla w Kijowie

Plant Symbolism in Ukrainian Temple Arts

Abstract

The origins of the formation of plant symbolism in Christian temple art have been investigated, in particular on the example of the texts of the Holy Bible. The main connotations of the symbolism of the garden in Christian sacral art are analyzed as an expression of the idea of a lost paradise, contemplation the images of which is possible in the space of temples. Plant symbolism is revealed in the holistic art systems of the Sophia of Kyiv and St. Cyril's Church in Kyiv. The basic values of plant symbolism in St. Sophia's Cathedral and the St. Cyril's Church on the basis of the idea of the continuity of Christian semiotics with the Old Testament Judaism and the combination of local pre-Christian traditions are highlighted

Keywords: plant symbolism, temple arts, Christian architecture, Sophia of Kyiv (St. Sophia's Cathedral), St. Cyril's Church in Kyiv

Лідія Ігорівна Пузрак

<https://orcid.org/0000-0003-4685-571X>

Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів

Lwowski Narodowy Uniwersytet im. Iwana Franki, Lwów

Польські емігранти у Великій Британії як люди пограниччя (на основі книги-репортажів Еви Вінницької „Angole”)

Анотація

Поляки є найбільшою національною меншиною у Великобританії. Польські емігранти часто опиняються в ситуації між двома культурами, відчувають себе „kosmitami z innego świata” (“прибульцями з іншого світу” – тут і далі переклад наш – Л. П.). У статті на основі збірки репортажів Еви Вінницької „Angole”, проаналізовано реальні історії поляків-емігрантів, які знаходяться на пограниччі двох світів, висвітлено проблеми життя емігрантів між двома культурами, а також описано способи маскування польського емігранта у британського громадянина та спроби його освоєння в іншій культурі.

Ключові слова: еміграція, міграційна література, Ева Вінницька, емігранти, репортаж, пограниччя, інтеграція, польськість

Протягом століть людину часто супроводжує зміна місця проживання, що не може не впливати на соціально-економічне становище кожної країни. Сьогодні Польщу прийнято трактувати як країну еміграції, оскільки кількість поляків, які виїжджають з Польщі, є більшою, ніж кількість іноземців, які приїжджають до Польщі¹. Важливою подією в міграційній історії Польщі є приєднання країни до Європейського Союзу, оскільки це дозволило емігрантам не лише вільно пересуватися по території країн-членів ЄС, але й сприяло доволі частому працевлаштуванню та поселенню мігрантів в інших країнах.

---

¹ J. Ziobrowska, *Uwarunkowania i przebieg emigracji Polaków przed i po wstąpieniu do Unii Europejskiej*, Wrocław 2015, s.7-10.

Слід зазначити, що до вступу Польщі до Європейського Союзу найважливішими країнами еміграції для поляків були Німеччина, США та Італія, натомість після вступу – Великобританія та Ірландія (у 2004 р. ринки праці для громадян з нових держав-членів ЄС вперше відкрили Великобританія, Ірландія та Швеція. Інші країни запровадили так звані „перехідні періоди” та систематично скасовували обмеження)².

Серед причин виїзду польських громадян до інших країн найважливішими, на нашу думку, є: високе безробіття, вища заробітна плата та кращі умови для ведення бізнесу в країні еміграції, прагнення до іноземної освіти та розвитку, возз’єднання чи створення сім’ї, лікування та реабілітаційні процеси, а також модні тенденції, що стосуються подорожей за кордон.

Міграційна література чудово відображає дилеми стосовно ідентичності пересічного емігранта, адже він завжди почуває себе на пограниччі своєї культури та культури, до якої прагне пристосуватись. Як зазначає літературознавець Мечислав Домбровський, „міграційна література за своєю суттю є літературою меж, літературою прикордонних територій. Їй властива багатозначність, суперечливість, протиставлення, оспорювання, свобода, що гарантує їй особливо привілейоване становище”³. Міграційною літературою XXI століття вважаємо творчість тих людей, які дебютували після виїзду з Польщі. „Цей досвід переїзду не в чужий світ, а в нове середовище допоміг їм стати письменниками”⁴ – написала дослідниця історії сучасної літератури Анна Населовська. Міграційна література також знаходиться на своєрідному пограниччі польської літератури та літератури країни поселення емігранта, рідної та світової⁵. Тож такий вид писемності створює міжкультурну літературу, в якій поєднуються історія, культура та світогляд кількох країн.

Прикладом такої міжкультурної літератури є збірка репортажів Еви Вінницької „Angole”, в якій авторка представляє профілі 34 людей, які з різних причин виїхали з Польщі. На основі інтерв’ю книга описує різні історії польських емігрантів, які проживають у Великобританії. Після виїзду закордон всі герої змушені змінювати свою професію, спосіб мислення, спосіб життя, стиль поведінки. Відтак у статті ми хочемо показати трансформацію героїв книги, які перебувають на пограниччі між двома культурами; причини, чому вони відчувають себе „*kosmitami z innego*

² R. Podgórzńska, *Emigracja Polaków do Wielkiej Brytanii w latach 2004–2016. Implikacje dla stosunków polsko-brytyjskich*, Szczecin 2016, s. 5.

³ M. Dąbrowski, *Proza migracyjna: źródła i znaczenie*, „Teksty Drugie” 2016, Nr 3, s. 288-307.

⁴ A. Naselowska, *Emigracja i migracja*, „Teksty Drugie” 2016, Nr 3, s. 7-10.

⁵ *Margines jako miejsce radykalnego otwarcia*, przeł. E. Domańska, „Literatura na Świecie” 2008, nr 1/2, s. 109.

świata”; а також врахувати різні прийоми, наприклад, використання певних психологічних масок, за допомогою яких емігранти хочуть відчужити себе від польськості та одомашнитись в англійській культурі.

Для емігранта (тут ми маємо на увазі не емігранта, який фізично працює задля матеріального збагачення і прагне повернутися до рідної країни, а емігранта, який хоче залишитися в країні, в яку він емігрував) важливою є адаптація до життя в іноземному, англійському суспільстві. Саме тому він часто переймає культуру та риси, які властиві лише англійцям.

Недостатній рівень знань англійської мови – це перша і одна з найважливіших проблем, з якою стикаються емігранти, адже мова для емігранта є головним інструментом спілкування. Мова не лише відображає мовну картину світу певної національності, але й є і такою собі відправною точкою для емігранта, який прагне одомашнитись в іншій культурі. Поляки часто виявляють свою національність через польський акцент, коли говорять англійською, тому перша маска, яку одягає польський емігрант у Великобританії, – це „правдивий носій англійської мови”. Для того, щоб вільно володіти англійською, поляки часто вивчають її одночасно у різних репетиторів, шукають собі друзів серед тих, хто добре розмовляє англійською, вивчають офіційну та розмовну мову, а також цікавляться англійською фонетикою та фразеологією: *Dlatego ja poświęcam czas, by zgłębić tę specyficzną frazeologię, którą posługują się tylko Anglicy. Wiem, czym różni się sofa od settee albo mebla zwanego couch. Odróżniam toilet od loo. Mówię: „We can do it in a nick of time”, mówię: „It’s a real dog’s breakfast, it’s a hospital pass” i widzę w oczach człowieka, że kolejny kod zostaje złamany. Jestem prawie z ich klasowego stada, troszkę mniej obcokrajowcem* [ANG, s. 28]. Із репортажів Еви Вінницької зауважуємо, що спочатку поляки відчувають сором’язливість під час спілкування англійською, але через деякий час у них з’являється впевненість під час говоріння: *Dopiero na studiach w University of Surrey przestałem się bać mówić po angielsku* [ANG, s. 28], *Wziąłem sobie trzech nauczycieli angielskiego, którzy nawzajem o sobie nie wiedzieli, i trzy miesiące szlifowałem język. Po trzech miesiącach już nie bałem się wychodzić z pokoju* [ANG, s. 23]. Як правило, поляки соромляться свого акценту, тому іноді вони навіть не покидають власного дому доти, поки не навчаться розмовляти англійською. Польською натомість розмовляють вдома або організують спеціальні таємні польськомовні клуби: *Żona postanowiła stworzyć towarzyską grupę, żeby mamy mogły mówić w swoim języku i się nie frustrować. Zwłaszcza że mieszkamy*

przy playgroundzie. Wymyśliła, że znajdzie miejsce, w którym mamy mogłyby się spotkać, kawkę wypić, puścić dzieci do zabawy, wyżalić się koleżankom [ANG, s. 69].

Слід зазначити, що для емігранта важливим є не лише розуміння лексики та формального змісту висловлювання нової для нього мови, але, перш за все, він намагається зрозуміти певний мовний код, намір висловлювання: *Znalazłam świetny słowniczek polsko-angielski. Jeśli Anglik mówi: „Hmm, that’s interesting”, my myślimy: „Super – spodobał się mu nasz pomysł”. A on myśli, że to kompletnie do bani. Kiedy mówi: „I hear what you are saying” – myśli: „Kompletnie nie zgadzam się z tym, co właśnie powiedziałaś”. „That’s a brave proposal” – „Chyba oszaleliście”. „We should grab a coffee sometime” – „Oczywiście, że nigdy się nie spotkamy” [ANG, s. 23].*

Щоб не відчувати себе на маргінесі британського суспільства та швидше одомашнитись в британській культурі, важливим для емігранта є високе становище на роботі. Згідно з репортажами, поляки вважають, що хороша робота переконає як англійців, так і їх самих, у власній високій вартості. Прибувши до Англії, поляки вперто борються за свою кар’єру: *Awan-sowałem w międzyczasie na stanowisko wiceszefa unitu. Pomógł mój charakter. Jeśli jest osiemnasta, a moja robota nie jest skończona, to ja oczywiście zostaję po godzinach, a następnego dnia przychodzę na szóstą rano, zaczynam pracę i nie ma sprawy [ANG, s. 77].* Людина, яка займає вищу посаду, відчуває себе більш захищеною як на юридичному рівні, так і на рівні громадської думки, оскільки таким чином вона позбавляється від можливих образ в її сторону від корінних жителів Великобританії. Добра позиція на роботі для емігранта – це не лише спосіб заробітку, але й гарантія безпеки, яка забороняє англійцям знущатися над емігрантами. Додамо також, що висока професійна посада нерозривно пов’язана з вищезгаданим відмінним володінням англійською мовою. Однак навіть без вільного володіння англійською поляки у Великобританії часто відчувають себе більш затребуваними, ніж у рідній Польщі.

Ще одна маска, яку одягають поляки, намагаючись отримати статус справжнього англійця, – це любов (справжня чи удавана) до англійського повсякденного способу життя. Вони намагаються адаптуватися до іншого, інколи незвичного для Польщі ритму, роблячи речі незнані їм до сих пір: наприклад, польські емігранти починають вважати регбі за своє найбільше хобі, ввечері ходять в паб із друзями, охоче звикають пити типові англійські алкогольні напої, їм подобаються традиційні англійські страви (тости на сніданок або стейки). Основна мета, яку в цьому випадку переслідує польський емігрант, – це не лише звикнути до іншої повсякденної реальності, а перш

за все створити для англійця образ справжнього знавця англійського побуту: *Anglik musi zaufać, że jestem po jego stronie, musi zobaczyć, że zjadam jego krajowe jedzenie, że nie oglądam steka z każdej strony, brzydząc się, że to nie jest schabowy. Że potrafię zagaić: «Najlepszy stek jest w pubie Pod Pękniętą Kulą» i pokiwać głową, kiedy on odpowie: «Idź do Czerwonego Lwa, to zobaczysz»* [ANG, s. 104].

У репортажах Еви Вінницької польські емігранти намагаються асимілюватися з англійцями, створюючи з ними особисті стосунки. Відтак емігранти цілеспрямовано шукають життєвого партнера серед британських громадян. На основі вищезгаданих інтерв'ю можна сказати, що більшість поляків завжди користується можливістю познайомитися з людиною англійської національності, а особливо, якщо це людина протилежної статі: *Zawsze korzystałem z okazji, żeby zapoznać się z Angolami. Miałem nawet dziewczynę i nie będę kłamał – jest zupełnie inaczej* [ANG, s. 89]. Аналізуючи всі інтерв'ю, зазначимо, що, на думку емігрантів, чоловікові важче знайти собі пару, ніж жінці, оскільки англійські жінки трактують польських чоловіків лише як емігрантів, які не в змозі забезпечити свою сім'ю основними благами: *Nie wiem, w jakim stopniu prawdziwe były te przechwalki, ponieważ dla angielskich dziewczyn jako obcokrajowiec byłem niewidzialny* [ANG, s. 89]. Натомість жінки часто відмовляються від сімейних стосунків на батьківщині на користь нових знайомств у Англії, навіть якщо новий партнер не відповідає критеріям та очікуванням емігрантки: *Nie powiedziałam mu, że tam już w Londynie partnera. Gdybym spotkała go w Polsce, nigdybym na niego nie spojrziała. Tutaj spojrzalam, ze względu na to, że nie ma gdzie poznać innych partnerów* [ANG, s. 83].

Ще один спосіб інтеграції – це народження дитини, яку англійське суспільство сприйматиме як корінного англійця. Дитина, народжена в Англії, гарантує поляку щоденне спілкування з батьками та родичами інших дітей. У цьому випадку корінні жителі Великобританії ставитимуться до поляка не як до емігранта, а як до батька дитини-громадянина Великої Британії. Отже, польський емігрант стикатиметься з тими ж проблемами, що стосуються дитини, з якими мають справу і англійці. Таким чином емігрант залишається в тіні своєї дитини, яка природно надає своєму батьку статус громадянина Британських островів: *Przynależność tę można uzyskać w sposób naturalny, jeśli mieszka się w dobrej dzielnicy, urodziły się dzieci, a te dzieci idą do przedszkola i szkoły... Wolny czas spędzasz z ojcami kolegów z klasy swojego syna, z treningów rugby, ze szkoły rodzenia. Dzieciaki się odwiedzają, a ty odwiedzasz ich rodziców... I już nie jesteś taki samotny* [ANG, s. 28]. Гарні стосунки з британськими сусідами також є надзвичайно важливими для поляків-емігрантів, адже

сусіди є першою і найтіснішою ланкою в англійському суспільстві, з якою поляк контактує. Довіра та добрі стосунки із сусідами гарантують визнання поляка як рівного англійцю: *...wyniosłem na angielską ulicę, przechodząc przyspieszony kurs integracji...Moi angielscy sąsiedzi mają klucz i kod do alarmu w moim domu. Sąsiad z lewej co środę idzie ze śmieciami, to moje też bierze, jeśli mi się akurat nie chce. Robimy sobie grilla ogródkowe i wysyłamy śmieszne ese-mesy. Przynieśli mi prezenty na mój wieczór kawalerski* [ANG, s. 109].

Важливою особливістю інтеграції в англійське суспільство є добре знання англійської історії, релігії та культури. Саме тому відразу після прибуття до Великобританії поляки декларують себе як практикуючі християни (навіть якщо такими і не є), оскільки вони трактують християнство як культурний зв'язок між двома народами. Емігранти вважають за доцільне удавати релігійних християн не лише перед дорослими особами, але і навіть перед дітьми англійської національності: *Dzieci wyraziły wątpliwość, czy jesteśmy katolikami. Złapały nas – myśliły o sobie, że jesteśmy of no religion... Powtórzyliśmy z ręką na sercu, że jesteśmy z katolickiej Polski* [ANG, s. 89]. Отже, робимо висновок, що в цьому випадку поляки у еміграції інколи настільки недооцінюють своє походження, що приховують свої нетипові для англійців релігійні погляди. Важливою рисою для емігранта є вміння розрізняти католицькі та протестантські звичаї, оскільки така обізнаність щодо британських традицій гарантує полякові приязне ставлення до його католицьких релігійних поглядів: *Przed wszystkim trzeba znać topografię miasta i wiedzieć, gdzie przebiegają granice dzielnic protestanckich i katolickich, gdzie są przejścia w murze pokoju.... Trzeba umieć odróżnić murale protestanckie od katolickich. Trzeba umieć rozpoznawać narodowość obywateli, żeby ich nie urazić* [ANG, s. 136]. Також задля того, щоб бути ближчим до англійської реальності, поляки вчать ся цінувати місцеве почуття гумору, намагаються орієнтуватися в англійській політиці, приєднуються до різних офіційних чи неофіційних британських соціальних груп.

Тож ми приходимо до висновку, що поляки одразу після прибуття до Великобританії відчують себе чужими, меншовартісними людьми, знаходяться на пограниччі культури, з якої прагнуть себе викреслити, та культури, до якої бажають себе вписати. Внаслідок того емігранти проходять тривалий період адаптації: *Zachowujemy się tutaj jak słonie w składzie porcelany* [ANG, s. 136].

Щоб максимально приховати своє походження та набути рис англійського громадянина, емігранти вмикають на певний час „*polskie myślenie*”: *Będę, kurde, najlepszy* [ANG, s. 23]. Емігранти цілеспрямовано

опановують специфіку англійської мови задля того, щоб досягти максимально можливого кар'єрного успіху, створюють сім'ю з корінними жителями Англії, намагаються зрозуміти та засвоїти спосіб життя англійців, вивчають їхню історію та культуру, беруть участь в офіційних та неофіційних англійських товариствах. В іншому випадку емігрант часто переживає етап деградації та розчарування: *Przeczytałem, że na wyjeździe przechodzi się przez kilka etapów. Pierwszy to euforia. „Kurwa, nie ma starych, żony, bachorów, mam swoją kasę, po robocie pójdę się napić, napiję się!” Drugi etap jest, kiedy zauważasz, że nie znasz języka, nie masz znajomych i nie masz domu. Myślisz: „Kurwa, co ja tutaj robię?”. Na trzecim etapie kupujesz wódkę, zamykasz się w domu, włączasz internet i oglądasz pornole. Zapadasz się, stagnacja. Jeśli przez przypadek urodzą ci się dzieci, to może one staną na nogi. Ty już raczej nie* [ANG, s.139].

Усі емігранти з репортажів Еви Вінницької уникають ситуацій, коли потрібно підтвердити своє польське походження, часто приховують його. Якщо вони пишаються своїм польським корінням, то показують це лише у своєму сімейному колі. Під час еміграції головною метою емігрантського життя є не матеріальне збагачення (як це було до виїзду у Великобританію), а усунення кордонів між польським та англійським походженням, пошук власної ідентичності та переконання себе та всіх інших, що емігрант є нічим не гірший, ніж корінний англієць. Вищеописані нами способи намагання поляків присуватись до англійського, нетипового способу життя свідчать про існування своєрідного соціокультурного пограниччя у житті такого емігранта. І як зазначає Мечислав Домбровський, це пограниччя для емігранта є „безперервним процесом перекладу, перенесення себе та своєї культури в іноземну культуру, а також процесом прийняття цієї іншої культури. Не для того, щоб якусь з них відкинути, а для того, щоб навчитись жити з обома, або – принаймні і найчастіше – жити між ними”⁶.

Список умовних скорочень

ANG – Winnicka E., *Angole*, Wołowiec 2014.

Бібліографія

1. Dąbrowski M., *Proza migracyjna: źródła i znaczenie*, „Teksty Drugie” 2016, nr 3, s. 288-307.
2. Dąbrowski M., *Współczesna literatura emigracyjna/migracyjna: rewizja pojęć analitycznych*, „Rocznik Komparatystyczny” 2015, nr 6.

⁶ M. Dąbrowski, *Współczesna literatura emigracyjna/migracyjna: rewizja pojęć analitycznych*, „Rocznik Komparatystyczny” 2015, nr 6, s. 10.

3. *Margines jako miejsce radykalnego otwarcia*, tłum. E. Domańska, „Literatura na Świecie” 2008, nr 1/2, s. 108-117.
4. Nasielowska A., *Emigracja i migracja*, „Teksty Drugie” 2016, nr 3, s. 7-10.
5. Podgórska R., *Emigracja Polaków do Wielkiej Brytanii w latach 2004-2016. Implikacje dla stosunków polsko-brytyjskich*, Szczecin 2016.
6. Winnicka E., *Angole*, Wołowiec 2014.
7. Ziobrowska J., *Uwarunkowania i przebieg emigracji Polaków przed i po wstąpieniu do Unii Europejskiej*, Wrocław 2015.

Polscy emigranci w Wielkiej Brytanii jako ludzie pogranicza (na podstawie książki Ewy Winnickiej *Angole*)

Streszczenie

Polacy stanowią największą mniejszość narodową w Wielkiej Brytanii. Polscy emigranci znajdują się w sytuacji pogranicza dwóch kultur, czują się „kosmitami z innego świata”. W artykule na podstawie zbioru wywiadów Ewy Winnickiej *Angole* zostały pokazane rzeczywiste historie emigracyjne Polaków na pograniczu dwóch światów, problemy życia emigrantów między dwoma kulturami, ich próby wyobcowania się z polskości (lub pragnienie jej zachowania), sposoby przybierania maski obywatela Wysp Brytyjskich i zadomowienia się w innej kulturze.

Słowa kluczowe: emigracja, literatura migracyjna, Ewa Winnicka, emigranci, reportaż, pogranicze, integracja, polskość

Polish emigrants in Great Britain as borderland people (based on the „Angole” by Ewa Winnicka)

Abstract

Poles are the largest national minority in Great Britain. Polish emigrants are in a situation of borderland of two cultures, they feel like “aliens from another world”. In a report based on a set of interviews, Ewa Winnicka in the book “Angole” took into account emigration situations of Poles’ reality on the border between two worlds, problems of life between two cultures, attempts to alienate from Polishness (or desire to keep it), ways of changing the British citizen mask and settling down in a different culture.

Keywords: emigration, migration literature, Ewa Winnicka, emigrants, reportage, borderland, integration, Polishnes

Інна Михайлівна Куліш

<https://orcid.org/0000-0002-8059-6291>

Державна установа «Інститут регіональних досліджень ім. Мар'яна Івановича
Долішнього НАН України», м. Львів

Państwowa Instytucja „Instytut Badań Regionalnych im. Mariana Doliszniego Narodowej
Akademii Nauk Ukrainy”, Lwów

The results of management decisions: the development of virgin lands

Abstract

A poor attitude to nature often turns fertile lands into unusable territories. The article discusses the experience of developing virgin lands in the XX century in such countries as the USA, USSR, MPR. It is shown that in the absence of scientific preparation, development of virgin lands entails unjustified costs, and the positive effect is temporary. On the example of the “Dust boiler”, it is shown that traditional methods of cultivating land are absolutely unsuitable for cultivating virgin lands. To mitigate the negative consequences of the development of virgin lands, large investments and prompt decision-making by the leadership of the countries are necessary.

Keywords: Dust boiler, virgin lands, management decisions

Introduction. Today, much attention is paid to the influence of human activity on nature, especially that which had negative consequences or caused man-made disasters that occur everywhere. The search for ways to solve the problem of leveling such human results on the environment has firmly entered the order of the day of many international organizations and national development strategies in most countries of the world.

The mentioned problem is under the close attention of researchers, among them leading Ukrainian scientists: Dmytro Biryukov, Victor Borschevsky, Vasyi Kravtsiv, Pavlo Muzyka, Volodymyr Potapenko, Yuriy Skaletsky, Anatoly Sokhnich, Mykhailo Voloshchuk, Eugen Yakovlev and others. This issue is also explored by foreign scholars: Diana Babayeva, Lester Russel Brown, Victor

Chekalkin, Sandagh Hadbaatar, Stanislav Starikovich, Dorji Tuvd and others. Intergovernmental institutes are also involved in the study of man-caused impacts: the United Nations, the European Environment Agency, the Intergovernmental Panel on Climate Change, the Regional Environmental Center for Central and Eastern Europe. In addition, a large number of non-governmental environmental organizations have been established, most notably Greenpeace, the Green Cross, the World Wildlife Fund, the World Conservation Union and others.

Main part. The non-thrifty attitude to nature has deep historical roots. Very often, human activity turns fertile land into unsuitable territories. Unfortunately, the scope of this article does not allow for a detailed examination of most examples, including the construction of the Palukat Canal in Babylon (582 to our era), the erection of statues on Easter Island (13th-16th centuries) and many others, therefore we will consider the impact on the ecological and socio-economic status of rural areas from the mastering of new lands in the twentieth century.

Among environmental disasters due to the development of virgin lands should, first of all, be called «Dust Cauldron» («Dust Bowl») – lands desertification the western third of Kansas, Southeastern Colorado, the Oklahoma Panhandle, the northern two-thirds of the Texas Panhandle, and northeastern New Mexico, during a long period of severe dust storms in the United States (1930s), which coincided with a period of severe drought.

The Drought alone did not cause the black blizzards. Although dry spells are unavoidable in the region, occurring roughly every 25 years, it was the combination of drought and misuse of the land that led to the incredible devastation of the Dust Bowl years. Originally covered with grasses that held the fine soil in place, the land of the southern plains was plowed by settlers who brought their farming techniques with them when they homesteaded the area. Wheat crops, in high demand during World War I, exhausted the topsoil. Overgrazing by cattle and sheep herds stripped the western plains of their cover. When the drought hit, the land just blew away in the wind. Beginning in 1935, federal conservation programs were created to rehabilitate the Dust Bowl, changing the basic farming methods of the region by seeding areas with grass, rotating crops, and using contour plowing, strip plowing, and planting «shelter belts» of trees to break the wind. Farmers were defensive when outsiders criticized their farming methods. Only when they were paid did they begin to put the new farming techniques into practice. The dollar per acre they earned often meant the difference between being able to stay a bit longer or having to abandon their land. As historian Robert Worster wrote, «The ultimate meaning of the dust storms of the 1930s was that America as

a whole, not just the plains, was badly out of balance with its natural environment. Unbounded optimism about the future, careless disregard of nature's limits and uncertainties, uncritical faith in Providence, devotion to self-aggrandizement – all these were national as well as regional characteristics» [Интернет- джерела, 1].

President Franklin D. Roosevelt initiated the project in response to the severe dust storms of the Dust Bowl, which resulted in significant soil erosion and drought. The United States Forest Service believed that planting trees on the perimeters of farms would reduce wind velocity and lessen evaporation of moisture from the soil. By 1942, 220 million trees had been planted, stretching out 18,600 miles (29,900 km) [Интернет- джерела, 2].

One of the unsuccessful decisions in the field of agriculture was the development of virgin lands in the Soviet Union in 1954-1960 (hereinafter – Tselina). It was planned to increase the production of grain through the introduction of large land resources in Kazakhstan, the Volga region, the Urals, Siberia, the Far East.

This idea was advanced even during tsarist Russia, but it encountered a strong resistance of scientists. Mambetali Serdalin-Shubetov, in a report to the Senate Committee on Trade Development in the Russian Empire on March 8, 1890, proved that the forced introduction of unconventional activities, such as agriculture and the production of grain under conditions of insufficient water resources and lack of fertile lands, can transform these lands in the desert [1, c. 474-475].

However, despite these and other arguments, during the discussion on which way to develop agriculture: intensive or extensive, Mykyta Khrushchev has insisted on the extensive route, and in 1954 the plenum of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union adopted a resolution «About the further increase in the production of grain in country and on the development of virgin and unused lands». The implementation of this decision led to huge losses, which were aggravated by the constant demand of the management to exceed the norms, plans and various indicators (the usual practice of that period).

In the Altai Territory during the Virgin Lands Campaign y, many losses could have been avoided if not for the pressure of the Communist Party of the Soviet Union structures. According to their instructions, in addition to agriculturally suitable land, were plowed «... thousands of hectares of saline soils, sloping lands and light sandy soils most susceptible to wind erosion» [2, c. 36].

About 20% of all funds allocated by the Soviet Union for the needs of agriculture in 1954-1961 were spent on the development of virgin lands; only for two years (1954-1955) a lot of agricultural equipment was sent here, including 21760 tractors, 5970 combine harvesters, about 4000 cars, etc. At the same time,

in the rest of the rural areas of Soviet Union there was an acute shortage of equipment, so the use of horses became widespread in agriculture again.

Additional factors that negatively influenced the status of reclaimed virgin lands are: the authorities disagreement with the recommendations of scientists, them was considered unacceptable – experts talked about the need to leave about a quarter of arable land under steam; unprecedented amounts of mineral fertilizers that were applied to the soil [5c. 655]. It should be noted that since 1958, state funding for actions to combat desertification and erosion has decreased by a third. In subsequent years, this turned into an environmental catastrophe: virgin lands gave high yields only for the first few years, and then the indicators fell to a critical level. However, an important goal: an increase in grain production and a reduction in the food shortage was achieved.

The funds invested in this project (only for 1954-1961 – 5.3 billion rubles) could well provide an increase in the returns from the already cultivated lands, especially since the once virgin territories demanded and continue to require large investments. Huge funds that could have been used much more efficiently were wasted because of poor planning and, especially, the complete lack of infrastructure (transport, production, social, etc.).

The development of virgin soil had a great influence on the formation of the worldview of the inhabitants of the Soviet Union. Today it is no secret that few people went to these works voluntarily, but the majority – «voluntarily-compulsory»; this category included, first and foremost, members of the Communist Party of the Soviet Union and the Komsomol, demobilized soldiers, persons who were included in the lists compiled by collective farms, state farms and enterprises (the so-called «organizational collection»), former prisoners, etc.

But the group that went to Tselina voluntarily was, to a large extent, misled by massive propaganda: nine feature films were shot, in addition, a lot of documentaries, media publications, etc., which showed Tselina extremely positively.

The cinema of the 1950s-1960s served as a tool for shaping the heroic image of an event in the public consciousness, as well as transforming it into a myth of transfiguration and subsequent gradual oblivion. Using the example of films about virgin soil, one can judge the mechanisms of influence of the media environment. Films about virgin soil contain two main mythological plots – the heroic myth and the myth of transfiguration. The latter begins to dominate the minds of new generations. It is also necessary to take into account the moment

that this event is in the space of real memory. This gives it nostalgic traits, fueling positive assessments and interpretations of the past [4, c. 483-484].

Unprecedented harvests collected from virgin lands in the first years of development, prompted the leadership of the Mongolian People's Republic to take advantage of such a successful experience of the neighboring state. According to the example of the Soviet Union, Mongolia has also begun the development of virgin land (Resolution of the Council of Ministers of the Mongolian People's Republic «About measures for the development of agriculture in the years 1959-1960», 1959). Since 1959, for the development of virgin lands of the Mongolian People's Republic, the Soviet Union began to provide assistance with agricultural equipment and specialists. The experience of arable farming in the country was rather limited, therefore the development of virgin lands in Mongolia had the same positive and negative consequences as the Tselina Soviet Union: meeting the need for grain in a short period and disrupting the ecology of the territories.

Unfortunately, the concept of the development of agriculture and the expansion of arable land at expense to virgin lands, was developed in the 50's-60's of the last century and its practical implementation, did not take into account the degree of favorable physical and geographical complexes for rain-fed agriculture, as well as further inevitable changes in soil-ecological conditions, including the emergence of such a severe degradation of soils that took place (today over 50% of the cultivated virgin land are abandoned) [5, c. 124].

Nevertheless, projects for the development of virgin lands exist in the Mongolian People's Republic and today, among them the National Program «Tselina-3» adopted in 2008, for its implementation was taken a debt of \$ 300 million to purchase agricultural equipment, seeds and mineral fertilizers [6, c.129].

Conclusion. Thus, the lack of scientific training, and sometimes its complete absence, during the development of virgin lands is detrimental to the vital activity of the population. Undoubtedly, the development of virgin lands in the Soviet Union was pursuing a good goal: providing the population with food, however, this decision was largely administrative and taken against the recommendations of scientists, and therefore entailed new, economically unjustified costs and, unfortunately, had a short-term effect, since The 1970s began the systematic import of grain.

In addition, due to the increase in arable land, the area of pastures has sharply decreased, which in turn affected livestock. Spent on the development of

the Tselina funds, even without taking into account their inefficient use, subsequently entailed the need for new costs that continue to this day.

Of great importance is the attitude of state management structures to the need to restore the damaged lands: in a country where measures are taken immediately, the total damage to rural territories is minimized.

Literature

1. Большая Советская Энциклопедия (в 30 томах). Т. 28, Москва 1978, с. 616.
2. Трофимов И. Т., *Целина: плюсы и минусы*, «Вестник Алтайского государственного аграрного университета», 2004 nr 1, с. 36-38.
3. Таубман У., *Хрущев*, Москва 2008.
4. Мазур Л.Н., *Забывтая легенда: художественные фильмы об освоении целины 1950-1970-х гг.*, «Материалы VI Международной научно-практической конференции «Документ. Архив. История. Современность», Екатеринбург, 2-3 декабря 2016 г. Екатеринбург 2016.
5. Сандаг Хадбаатар. *Ландшафтно-экологические особенности деградации богарных земель центральной части бассейна Селенги*, Москва 2010, с. 124.
6. Дорж Т., *Торгово-экономическое сотрудничество между Монголией и Российской Федерацией и перспективы его развития. Здоровьесбережение народа: интеграция Восток-Запад. Сборник материалов международного симпозиума, посвященного 20-летней научно-практической деятельности в Республике Саха (Якутия) доктора биологических наук, кандидата медицинских наук, профессора тибетской медицины, духовного просветителя Буджав Баасансурэна*. Россия, Якутск, Якутская государственная сельскохозяйственная академия, 18-20 сентября 2013 г. Киров 2014. – С. 121-128.

Интернет-джерела:

1. The American Experience: Drought: <http://www.pbs.org/wgbh/americanexperience/features/dustbowl-drought/> [дата звернення: 15.04.2019].
2. Hurt R. D. Forestry on the Great Plains, 1902-1942: <http://www-personal.k-state.edu/~jsherow/hurt2.htm> [дата звернення: 15.04.2019].

Skutki decyzji administracyjnych: zagospodarowanie odlogów

Streszczenie

Niedbałe traktowanie przyrody często zamienia urodzajne ziemie w bezużyteczne obszary. W artykule rozpatrzono doświadczenie zagospodarowania odlogów w XX w. w krajach takich, jak USA, ZSRR, MRL. Wskazano, że przy braku przygotowania

naukowego zagospodarowanie nieuprawianej wcześniej gleby pociąga za sobą nieuzasadnione wydatki, a pozytywny rezultat jest tymczasowy. Na przykładzie Dust Bowl wykazano, że tradycyjne metody uprawy gleby są zupełnie nieodpowiednie do zagospodarowania odłogów. Aby uniknąć negatywnych konsekwencji takiej działalności, niezbędne są duże inwestycje i szybkie podejmowanie decyzji przez przywódców państw.

Słowa kluczowe: Dust Bowl, odłogi, decyzje administracyjne

Результаты управленческих решений: освоение целинных земель

Аннотация

Нерачительное отношение к природе часто превращает плодородные земли в бесполезные территории. В статье рассматривается опыт освоения целинных земель в XX в. в таких странах, как США, СССР, МНР. Было показано, что в отсутствие научной подготовки, освоение не обрабатываемых ранее почв, влечет за собой необоснованные затраты, а положительный эффект носит временный характер. На примере «Пылевого котла» показано, что традиционные методы обработки земли совершенно не подходят для обработки целины. Во избежание негативных последствий такой деятельности необходимы крупные инвестиции и быстрое принятие решений лидерами стран.

Ключевые слова: Пылевой котел, целинные земли, управленческие решения

Марина Федорівна Аверкина

<https://orcid.org/0000-0002-1517-6434>

Анна Вікторівна Гурко (студентка економічного факультету)

Національний університет «Острозька академія», м. Острог

Narodowy Uniwersytet „Akademia Ostrogska”, Ostróg

Вплив показників злочинності на економічне зростання країн Європи

Анотація

У статті досліджено існуючі підходи до визначення факторів впливу на процес економічного зростання країни. В статті використано методи економіко-математичного моделювання для побудови моделі залежності змінних. Авторами досліджено різні фактори впливу на економічне зростання країн Європи, зокрема показники, які характеризують рівень злочинності.

Ключові слова: економічне зростання, економетричний аналіз, економетрична модель, специфікація, гетероскедастичність, серійна кореляція, ендогенність, коваріація, регресійний аналіз.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Головною загрозою сучасності після світових воєн і можливих глобальних катастроф стає транснаціональна і національна злочинність. На відміну від воєн і катастроф, злочинність – явище не тимчасове, а постійно діюче щодня і повсюди [1]. Сьогодні кримінальна активність продовжує зростати швидше, ніж чисельність населення. Злочинність все більше організовується, озброюється і корумпується. Понад століття тому було висунуто припущення про нібито закономірне зниження рівня злочинності у процесі соціального, економічного, політичного і культурного розвитку суспільства. Насправді ж, причин для цього набагато більше, в тому числі і соціально-економічних. Але надійних даних про серйозне скорочення злочинності в зв'язку з соціально-економічним прогресом тієї чи іншої країни немає.

Рівень злочинності в різних державах і регіонах світу може значно відрізнятись, а динаміка злочинності в деяких країнах і у певні періоди часу може бути позитивною. Такий процес головним чином гальмує стабільне і ефективно зростання економіки будь-якої держави, оскільки поширення незаконних дій є серйозною перешкодою не тільки для внутрішнього розвитку, але і для міжнародної торгівлі і міжнародних відносин в цілому. Саме тому важливо розуміти, яким чином рівень злочинної активності впливає на економічне зростання і чи є такий вплив суттєвим [1].

Аналіз останніх джерел та публікацій. Між тенденціями економічного зростання та динамікою злочинності, на жаль, немає швидких, жорстких і прямих кореляцій. Причиною є те, що ефективно економічне зростання – складне і комплексне явище, під яким розуміють також налагоджене виробництво, високу якість товарів та послуг, впровадження новітніх технологій, запровадження нового виробництва у галузях, які тільки зароджуються на ринку тощо. Крім того, цей процес передбачає подолання неефективного використання залишків сировини і покращення рівня менеджменту. Тому треба розуміти, що вплив кримінальної активності на економічне зростання країни потребує поглибленого дослідження, оскільки такий фактор є важливим і недостатньо вивченим.

Автор статті «Економіко-математичне моделювання інвестиційного потенціалу України в умовах глобалізації» Харламова Г. О. у блоці економетричних рівнянь «Регіональний рівень розвитку» пропонує модель залежності між основними соціально-економічними показниками розвитку регіону, де згадує, зокрема, показник CR – кримінальні ризики. Для моделі було проведено перевірку на статистичну значимість за допомогою t-тесту Стьюдента, аналіз коефіцієнта детермінації, перевірку моделі на адекватність за допомогою F-критерію Фішера, попередню перевірку моделі на відсутність автокореляції першого порядку за критерієм Дарбіна-Уотсона, а також перевірку на можливість хибної регресії [2].

Подібною роботою з цього питання також можна вважати дослідження економіста Япарова С. С. «Вплив формальних і неформальних інститутів на економічний розвиток» [3]. Означена робота присвячена проблемі співвідношення формальних і неформальних інститутів та їхній вплив на економічне зростання. Зокрема, організовану злочинність виокремлено як один із найстаріших неформальних інститутів, які функціонують у суспільстві (разом із корупцією). Побудувавши двофакторну статистичну модель, автор визначив високий коефіцієнт кореляції між

показниками рівня корупції та кількістю злочинів. Він зробив висновок про те, що в періоди кризи, коли держава не в змозі забезпечити нормальне функціонування політичної, економічної та соціальної систем, неформальні інститути починають набагато більше впливати на всі сфери суспільного життя, в тому числі на економіку [3].

Перед більш детальним дослідженням цієї теми варто також звернути увагу на статтю Детотто К. «Does more crime mean fewer jobs and less economic growth?». У роботі на основі даних про Італію в період з 1970 по 2004 рр. висвітлено, в якій мірі рівень злочинності завдає шкоди економічній діяльності. Для встановлення тимчасового зв'язку застосовано тест причинності Грейнджера. Результати дослідження свідчать про те, що всі типи злочинів негативно впливають на економічну діяльність, знижуючи рівень зайнятості. Крім того, вбивства, пограбування, викрадення людей стримують економічне зростання країни [4].

Варто зазначити, що ця тема не отримала систематичного пояснення як у працях зарубіжних, так і вітчизняних учених. Усе це обумовлює необхідність систематизації знань та подальшого аналізу.

Метою цієї статті є визначення факторів, які характеризують кримінальну активність, і які впливають на економічне зростання країн Європи. Також планується оцінка їх впливу на основі побудованої кореляційно-регресійної моделі.

Виклад основного матеріалу. В ході дослідження було сформовано низку завдань, які потребують послідовного виконання задля досягнення оптимальних результатів, а саме:

- 1) підбір вибірки та її тестування;
- 2) створення моделі;
- 3) перевірка правильності функціональної форми обраної моделі;
- 4) тестування модулі;
- 5) інтерпретація результатів дослідження.

Для побудови моделі було використано панельні дані за 7 років (2000-2007 рр.) по 28 країнах Європи. Вибірка містить 225 спостережень. В якості залежної змінної було використано ВВП на душу населення (у доларах США), а факторними ознаками обрано наступні:

- навмисні вбивства (у кількості осіб);
- дії, що завдають шкоди або мають намір заподіяти шкоду особі, згубні дії сексуального характеру та дії проти власності, пов'язаної з насильством або загрозою проти особи (у кількості осіб)

- пограбування (кількість злочинів);
- крадіжки із зломом (кількість злочинів);
- рівень інфляції (% до ВВП);
- імпорт товарів і послуг (млн. дол.)

Для того, щоб спостереження були в однакових одиницях виміру, ми логарифмували показники ВВП і Податкових надходжень. Позначення змінних моделі матимуть наступний вигляд:

gdp – ВВП на душу населення;

int_h – навмисні вбивства;

harm – згубні дії сексуального характеру, дії проти власності тощо;

gobb – пограбування;

burg – крадіжки із зломом;

infl – рівень інфляції;

imp – імпорт товарів і послуг.

Перед початком детальнішого аналізу даних було проведено очистку від пропусків та аномальних значень. Така операція проводиться з метою кращого зчитування інформації у подальших перевірках. У зв'язку з цим було проведено ряд операцій таких, як:

- вилучення 5% мінімальних та максимальних значень у вибірці;
- визначення мінімального та максимального значення, розмаху варіації, середньої, моди та медіани для неперервно розподілених змінних;
- оцінка однорідності розподілу на основі коефіцієнта варіації;
- поділ вибірки на підвибірки на основі моди;
- поділ вибірки на чотири підвибірки на основі першого, другого, та третього квартилів (25% -ве, 50% -ве, 75% -ве значення змінної відповідно);

Крім того, значення двох факторних змінних зчитувалися як string, тому було згенеровано нові ідентичні значення цих змінних із числовим типом. Згенерувавши описову статистику для досліджуваних змінних, було визначено мінімальне та максимальне значення, розмах варіації, середню, моду та медіану змінних. Значення коефіцієнтів варіації наближаються до нуля, а, отже, можемо зробити висновок, що дані є однорідними (див. рис.1).

Variable	Obs	Mean	Std. Dev.	Min	Max		
gdp	28	16575.66	12762.01	870.1363	48736		
int_h	28	264.0714	308.8248	4	1051		
harm1	26	44841.54	60455.49	185	243166		
robb1	28	17660.89	29799.31	34	109836		
burg	28	38461.07	55676.33	784	207317		
infl	26	7.513241	6.473725	-.0062977	25.53857		
imp	28	8.54e+10	1.36e+11	9.36e+08	5.96e+11		
stats	gdp	int_h	harm1	robb1	burg	infl	imp
variance	.0710864	.0870023	.0619052	.0736533	.0726712	.0642246	.0523046

Рис. 1. Описова статистика коефіцієнтів варіації

Специфікація моделі передбачає добір факторів (чинників) для економічного дослідження. В умовах, коли вид функції та її складові на відповідають реальним залежностям, то йдеться про помилки специфікації. Задля уникнення цього здійснено нормування даних на основі мінімального та максимального значення.

Також було протестовано відмінності у середніх для обраних підвибірок:

- 1) для змінної *int_h*: оскільки, $\text{Prob} > |z|$, то з рівнем значимості 95%, ми приймаємо нульову гіпотезу і можемо зробити висновок, що генеральні середні обраних підвибірок співпадають;
- 2) для змінної *harm1*: оскільки, $\text{Prob} > |z|$, то з рівнем значимості 95%, ми приймаємо нульову гіпотезу і можемо зробити висновок, що генеральні середні обраних підвибірок співпадають;
- 3) для змінної *robb1*: оскільки, $\text{Prob} > |z|$, то з рівнем значимості 95%, ми приймаємо нульову гіпотезу і можемо зробити висновок, що генеральні середні обраних підвибірок співпадають;
- 4) для змінної *burg*: оскільки, $\text{Prob} > |z|$, то з рівнем значимості 95%, ми приймаємо нульову гіпотезу і можемо зробити висновок, що генеральні середні обраних підвибірок співпадають;
- 5) для змінної *infl*: оскільки, $\text{Prob} > |z|$, то з рівнем значимості 95%, ми приймаємо нульову гіпотезу і можемо зробити висновок, що генеральні середні обраних підвибірок співпадають;
- 6) для змінної *imp*: оскільки, $\text{Prob} > |z|$, то з рівнем значимості 95%, ми приймаємо нульову гіпотезу і можемо зробити висновок, що генеральні середні обраних підвибірок збігаються.

Наступним кроком є побудова регресії досліджуваних змінних. Для цього проводимо трансформацію змінних та перевіряємо, чи змінні розподілені за нормальним законом розподілу (рис.2.).

Source	SS	df	MS	Number of obs	=	14
Model	1.12391334	6	.187318889	F(6, 7)	=	6.33
Residual	.207152474	7	.029593211	Prob > F	=	0.0142
				R-squared	=	0.8444
				Adj R-squared	=	0.7110
Total	1.33106581	13	.102389678	Root MSE	=	.17203

lgdp	Coef.	Std. Err.	t	P> t	[95% Conf. Interval]	
lint_h	-.8374962	.3684197	-2.27	0.057	-1.70867	.033678
lharm1	.2173873	.1074016	2.02	0.083	-.0365772	.4713519
lrobb1	.0953798	.0549782	1.73	0.126	-.0346231	.2253827
lburg	-.1284432	.0941178	-1.36	0.215	-.3509963	.09411
linfl	.0468189	.4681355	0.10	0.923	-1.060146	1.153783
limp	-.002686	.0432986	-0.06	0.952	-.1050709	.0996988
_cons	1.273308	.5234725	2.43	0.045	.035492	2.511124

Рис. 2. Дані для побудови регресії

Можемо зробити висновок, що факторні ознаки описують результуючу змінну на 84,44%. F-стат. = 6,33, що свідчить про достатню адекватність моделі.

В ході побудови кореляційної матриці спостережено (рис. 3), що факторна ознака burg досить сильно корелює з іншими змінними, так само як змінна infl із harm1, а також limp зі змінною burg. Така кореляція може бути по причині включення у модель несуттєвої змінної або ж навпаки – невключення суттєвої змінної. Саме тому необхідно проводити подальше тестування змінних для їх покращення. VIF-тест також свідченням про неправильну модель (див. рис. 4).

```
pwcorr lgdp lint_h lharm1 lrobb1 lburg linfl limp , star (0.05)
```

	lgdp	lint_h	lharm1	lrobb1	lburg	linfl	limp
lgdp	1.0000						
lint_h	-0.3147	1.0000					
lharm1	0.4747*	0.5283*	1.0000				
lrobb1	0.2072	0.5960*	0.4412*	1.0000			
lburg	0.1653	0.6668*	0.7621*	0.5733*	1.0000		
linfl	0.1015	-0.0870	0.4948*	-0.2956	0.4598*	1.0000	
limp	0.0439	0.2961	0.6265*	0.2921	0.5254*	0.2627	1.0000

Рис. 3. Кореляційна матриця після проведення початкової регресії

estat vif		
Variable	VIF	1/VIF
lharm1	8.90	0.112409
lburg	4.96	0.201618
linfl	4.70	0.212990
limp	4.03	0.248107
lrobb1	2.41	0.415005
lint_h	2.36	0.423493
Mean VIF	4.56	

Рис. 4. VIF-тест після проведення початкової регресії

Для коригування даних застосовуємо *stepwise regression*. У процесі відбору факторних ознак з моделі було вилучено змінні *limp* та *infl*. Тестування вказує, що включення у модель цих факторних змінних погіршить загальні характеристики моделі, або ж ці змінні є несуттєвими.

Після вилучення змінних *limp* та *infl* було повторно проведено регресію, у результаті якої було дещо погіршено описову здатність моделі досліджуваного явища, оскільки R^2 знизився до 63,03%, однак оскільки $VIF = 1,91 < 4$, то ми можемо зробити висновок, що мультиколінеарність відсутня.

Кореляційна матриця все ще свідчить про наявність тісних зв'язків між факторними ознаками, однак усі вони мають значиму *t*-статистику і суттєво впливають на результативний показник (ВВП на душу населення).

Також було проведено *RESET*-тест, завдяки якому визначають правильність вибору функціональної форми моделі. Показник $F(3, 11)$ є достатньо низьким, а $Prob > F$ є більшим за 0,05. Отже, результати тесту задовільні, тому робимо висновок, що функціональна форма моделі обрана правильно.

Source	SS	df	MS	Number of obs	=	19
Model	1.20069239	4	.300173097	F(4, 14)	=	5.97
Residual	.704382924	14	.050313066	Prob > F	=	0.0051
Total	1.90507531	18	.105837517	R-squared	=	0.6303
				Adj R-squared	=	0.5246
				Root MSE	=	.22431

lgdp	Coef.	Std. Err.	t	P> t	[95% Conf. Interval]
lint_h	-1.075285	.2791546	-3.85	0.002	-1.674012 - .4765574
lharm1	.1411249	.057042	2.47	0.027	.0187821 .2634677
lrobb1	.0476404	.0424635	1.12	0.281	-.0434348 .1387155
lburg	.0314111	.0755983	0.42	0.684	-.1307311 .1935533
_cons	1.585545	.2400348	6.61	0.000	1.070722 2.100369

Рис. 5. Вихідні дані для побудови рівняння регресії

Отже, суттєвими факторами впливу на ВВП на душу населення виявилися показники кількості навмисних вбивств, кількість згубних дій, кількість пограбувань та кількість крадіжок зі взломом. Несуттєвими виявилися рівень інфляції, а також обсяг імпорту товарів та послуг.

Провівши остаточну регресію, можемо зробити такі висновки:

- 1) з рівнем значущості 95% при збільшенні ВВП на душу населення на 1% кількість навмисних вбивств знизиться на 1,08% (за інших незмінних умов);
- 2) з рівнем значущості 97% при збільшенні ВВП на душу населення на 1% кількість згубних дій, дій проти власності тощо збільшиться на 0,14% (за інших незмінних умов);
- 3) з рівнем значущості 99% при збільшенні ВВП на душу населення на 1% кількість пограбувань збільшиться на 0,05% (за інших незмінних умов);
- 4) з рівнем значущості 99% при збільшенні ВВП на душу населення на 1% кількість крадіжок зі взломом збільшиться на 0,03% (за інших незмінних умов).

Для перевірки моделі на гетероскедастичність та серійну кореляцію застосовуємо тест Breusch-Pagana, оцінюємо змодельовані значення та залишки на основі отриманих регресій, використовуємо узагальнений метод найменших квадратів. Оскільки показники $\chi^2(1)$ є досить низькими, а $\text{Prob} > \chi^2$ більше за 0,05, то приймає нульову гіпотезу і робимо висновок про те, що гетероскедастичність відсутня, а дисперсія залишків є постійною.

На основі результатів OLS – тесту можна зробити висновок, що ендогенність відсутня, оцінки МНК є стійкими (див. Додаток 11). Оскільки значення Durbin (score) $\chi^2(0)$ та Wu-Hausman $F(0,14)$ дорівнюють нулю, то робимо висновок про те, що ендогенність відсутня.

У зв'язку з тим, що дані для попереднього дослідження зібрані лише за 5 років, а для аналізу часових рядів необхідно мати не менше 20, то було прийнято рішення створити нову вибірку у вигляді часового ряду для країни Європи, а саме Греції, за період 1990-2018рр., всього 29 спостережень.

За результативну змінну так само обрано ВВП на душу населення, а факторними ознаками обрано інфляцію (% до ВВП) та імпорт товарів та послуг (млн. дол.), а також вбивства (тис. осіб.).

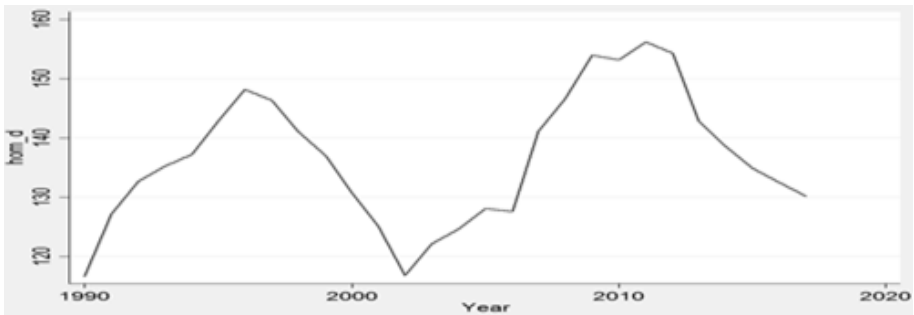
Побудувавши графік результативної змінної ВВП на душу населення, ми можемо спостерігати наявність константи (часовий ряд починається не з нуля), що дає підстави для подальшого дослідження часового ряду.

Наступним кроком є перевірка ряду на стаціонарність за допомогою тесту Дікі-Фулера. Оскільки Test Statistic є більшою за всі інші показники, то можемо зробити висновок, що ряди нестационарні.

Далі перевіряємо на стаціонарність часового ряду в перших різницях. Оскільки Test Statistic < 10% Critical Value, то можемо зробити висновок, що ряди стаціонарні в перших різницях.

Наступний етап – методом підбору підбираємо комбінації ar і ma , щоб Log likelihood був найбільшим, а показники Akaike's information criterion and Bayesian information criterion – найменшими. Застосовуємо аналогічний алгоритм дій для другої змінної – факторної ознаки hom_d .

Побудувавши графік факторної змінної, ми можемо побачити присутність циклічності (повтори у динаміці), а також наявність константи, оскільки графік не починається від нуля (див. рис. 6).

Рис. 6. Графік змінної «вбивства»

Наступним кроком є перевірка ряду на стаціонарність за допомогою тесту Дікі-Фулера. Оскільки Test Statistic є більшою за всі інші показники, то можемо зробити висновок, що ряди нестационарні.

Далі перевіряємо на стаціонарність часового ряду в перших різницях. Оскільки Test Statistic < 5% Critical Value і Test Statistic < 10% Critical Value, то можемо зробити висновок, що ряди стаціонарні в перших різницях.

Наступний етап – методом підбору підбираємо комбінації ar і ma , щоб Log likelihood був найбільшим, а показники Akaike's information criterion and Bayesian information criterion – найменшими (див. рис.7).

Висновки. Отже, в результаті проведеного дослідження було оцінено вплив на економічне зростання країн Європи таких факторів, як навмисні вбивства; дії, що завдають шкоди або мають намір заподіяти шкоду особі, згубні дії сексуального характеру та дії проти власності, пов'язаної з насильством або загрозою проти особи; пограбування; крадіжки із зломом; рівень інфляції; імпорт товарів і послуг.

Побудована модель є досить адекватною та відповідає дійсності. Функціональна форма моделі обрана правильно. Вилучення таких економічних показників, як рівень інфляції та імпорт, дає підстави говорити про, ймовірно, недостатню кількість спостережень. Дисперсія залишків є постійною, що свідчить про відсутність гетероскедастичності у моделі. Коваріація між залишками та факторними змінними дорівнює моделі, тому оцінки МНК можна вважати стійкими, ендогенність відсутня.

Що стосується часових рядів, то було проаналізовано змінні ВВП на душу населення (gdp) як результативний показник, який найкраще характеризує економічне зростання країни, а саме Греції, за період 1990-2018 рр., а також факторний показник «вбивства» (hom_d).

Обидва часових ряди мають константу, а у часовому ряді факторного показника спостерігалася ще і циклічність, що вже є сигналом для не стаціонарності цього ряду, що потім і підтвердив тест Дікі-Фулера.

Також було з'ясовано, що обидва часові ряди є стаціонарними у перших різницях. Для більш точних оцінок необхідно досліджувати також інші фактори впливу на економічне зростання, оскільки таке явище – досить складне і багатофакторне. У зв'язку з цим, ми не можемо стверджувати, що показники кримінальної активності є одним із найсуттєвіших факторів впливу на процес економічного зростання. Однак дослідження дає підстави вважати, що зі збільшення показника ВВП на душу населення окремі показники кримінальної активності мають тенденцію до зростання. Це власне підтверджується дослідженнями вчених, що найвищий загальний рівень злочинності наявний у найбагатших, економічно, соціально і політично розвинених країнах. Тому варто приділяти увагу більш детальному аналізу кримінальної активності як країн Європи, так і країн світу, а також їхній вплив на економічне зростання країни.

Список використаної літератури

Интернет-джерела

1. Лунеев В.В., *Преступность и экономическое развитие* [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://konspekts.ru/ekonomika-2/tenevaya-ekonomika/prestupnost/> [дата звернення: 25.04.2019].
2. Харламова Г. О., *Економіко-математичне моделювання інвестиційного потенціалу України в умовах глобалізації* [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&ved=2ahUKEwjnk_iOmPflAhVki8MKHSfBB2MQFjABegQIBxAC&url=http%3A%2F%2Ffirbis-nbu.gov.ua%2Fcgibin%2Ffirbis_nbu%2Fcgibirbis_64.exe%3FC21COM%3D2%26I21DBN%3DARD%26P21DBN%3DARD%26Z21ID%3D%26Image_file_name%3DDOC%2F2008%2F08hgouug.zip%26IMAGE_FILE_DOWNLOAD%3D1&usg=AOvVaw2MyDFT0t08U-gvQK5yzscBF/ [дата звернення: 25.04.2019].
3. Япаров С.С., *Творчество молодых ученых/ Влияние формальных и неформальных институтов на экономическое развитие* [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-formalnyh-i-neformalnyh-institutov-na-ekonomicheskoe-razvitie/viewer/> [дата звернення: 25.04.2019].
4. Claudio Detotto. Does more crime mean fewer jobs and less economic growth? [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/233987185_Does_more_crime_mean_fewer_jobs_and_less_economic_growth/ [дата звернення: 25.04.2019].

Wpływ wskaźników przestępczości na rozwój gospodarczy państw Europy

Streszczenie

W artykule zbadano istniejące podejścia do określenia czynników wpływu na proces rozwoju gospodarczego państwa. W artykule wykorzystano metody modelowania ekonomiczno-matematycznego w celu stworzenia modelu zależności zmiennych. Autorzy zbadali różne czynniki wpływu na rozwój gospodarczy państw Europy, m.in. wskaźniki określające poziom przestępczości.

Słowa kluczowe: rozwój gospodarczy, analiza ekonometryczna, specyfikacja, heteroskedastyczność, korelacja seryjna, endogeniczność, kowariancja, analiza regresyjna.

The impact of crime indicators on economic growth of european countries

Abstarct

The current approaches for determining the factors, which influence on the process of economic growth of the country are investigated in the paper. The methods of economic and mathematical modeling to construct a model are presented. The various factors influencing the economic growth of European countries, including indicators that characterize crime rates are investigated by authors.

Keywords: economic growth, econometric analysis, econometric model, specification, heteroscedasticity, serial correlation, endogeneity, covariance, regression analysis

Відомості про авторів

Аверкина Марина Федоровна

Доктор економічних наук, професор кафедри економіко-математичного моделювання та інформаційних технологій, Національний університет «Острозька академія», м. Острог (Україна).

E-mail: maryna.averkyuna@oa.edu.ua

Великочий Володимир Степанович

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Україна, м. Івано-Франківськ): доктор історичних наук, професор, декан факультету туризму. Член-кореспондент академії туризму України, академік Української історичної Академії. Автор понад 200 наукових праць, в тому числі 28 монографій, підручників. Нагороджений багатьма відзнаками і нагородами, в тому числі – відзнакою ДВПШ в Гожові Великопольському “Приятель учельні 2013”. Брав участь у роботі низки міжнародних наукових конференцій за програмою Європейського Союзу Еразмус+ на Гуманітарному факультеті Академії ім. Якуба з Парадижу у Гожуві Велькопольському (2017, 2019).

Сфера наукових зацікавлень: історія Української революції 1914-1923 рр., історія Галичини як краю пограниччя, історії і етнології Покуття

E-mail: w-w-s@ukr.net; volodymyr.velykochyu@pnu.edu.ua

Гурко Анна Вікторівна

Студентка економічного факультету Національного університету «Острозька академія», м. Острог (Україна).

Зарічняк Андрій Петрович

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Україна, м. Івано-Франківськ): з вересня 2016 р. – викладач кафедри туризмознавства і краєзнавства. Член Вченої ради факультету. Технічний редактор фахового видання „Карпатський край. Наукові студії з історії, культури, туризму». В 2006–2009 рр. навчався в аспірантурі Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Сфера наукових зацікавлень: подієвий туризм, менеджмент анімаційної діяльності, організація виставкової діяльності, історія світових цивілізацій
e-mail: andrii.zarichniak@pu.if.ua

Коваленко Любов Григорівна

Уманський національний університет садівництва (Україна, м. Умань) доцент кафедри туризму та готельно--ресторанної справи, кандидат економічних наук. Тема кандидатської дисертації «Організаційно-економічне забезпечення ефективного розвитку підприємств м'ясного птахівництва».

Сфера наукових зацікавлень: формування стратегії розвитку індустрії гостинності, система менеджменту на підприємствах туризму та індустрії гостинності, конкурентоспроможність туристичної галузі України.

E-mail: lavreniukliuba@gmail.com

Krasowska Helena

Językoznawca; dr hab. prof. Instytutu Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa. Zainteresowania naukowe: dialektologia, socjolingwistyka, etnologia, folklorystyka, problemy językowe i kulturowe pogranicz, mniejszości narodowe, Polacy na Wschodzie, bukowinoznawstwo.

Witryna internetowa: <http://krasowska.org.pl/>; Facebook: <https://www.facebook.com/helena.krasowska.3>; e-mail: hkrasowska@ispan.waw.pl

Куліш Інна Михайлівна

Кандидат наук з державного управління, старший науковий співробітник відділу регіональної екологічної політики і природокористування, Державна установа «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього Національної академії наук України». У 2009 р. захистила дисертацію «Державне управління регіональним розвитком України в контексті європейської інтеграції» за спеціальністю «Теорія та історія державного управління». Рішенням Вищої атестаційної комісії України від 18 листопада 2009 року присуджено науковий ступінь доктора філософії з державного управління. 183 наукові публікації, в тому числі одна одноосібна монографія, 9 монографій у співавторстві, 8 наукових звітів, 3 аналітичні огляди, 2 poradniki (handbook), 1 бібліографічна реферативна книжка.

Сфера наукових зацікавлень: регіональне господарство, розвиток виробничих сил, розвиток територій, економіка екології, польська мова.

E-mail: reksi@email.ua

Мудрак Руслан Петрович

Уманський національний університет садівництва (Україна, м. Умань), професор, завідувач кафедри економіки, доктор економічних наук. Тема докторської дисертації «Продовольча безпека України в умовах глобалізації». Сфера наукових зацікавлень: глобальний та національний ринок продовольства, продовольча безпека, агропродовольче виробництво, продовольчий попит, продовольчі ціни, сільські території.

E-mail: mrp1974@ukr.net

Нагернюк Діана Валентинівна

Уманський національний університет садівництва (Україна, м. Умань), доцент кафедри туризму та готельно-ресторанної справи, кандидат економічних наук. Тема кандидатської дисертації «Формування конкурентоспроможності олійних культур в сільськогосподарських підприємствах».

Сфера наукових зацікавлень: туризм, розвиток сільських територій, конкурентоспроможність.

E-mail: diana_nagernyuk@i.ua

Непчатенко Валентина Олександрівна

Уманський національний університет садівництва (Україна, м. Умань), доцент кафедри туризму та готельно-ресторанної справи, кандидат економічних наук. Тема кандидатської дисертації «Організаційно-економічний механізм управління інвестиційними процесами підприємств агропродовольчої сфери». Сфера наукових зацікавлень: інноваційний розвиток індустрії туризму та гостинності в Україні, формування організаційно-економічного механізму управління в організаціях індустрії гостинності.

E-mail: nijuchka.va@gmail.com

Нижник Ірина Олегівна

Уманський національний університет садівництва (Україна, м. Умань), здобувач ступеня PhD за спеціальністю 051 «Економіка». Тема дисертації «Захист продовольчих інтересів населення України в умовах глобалізації». Сфера наукових інтересів: економічні та продовольчі інтереси, відкрита економіка, розподіл доходів, продуктивність праці, інфляція, додана вартість, продовольча допомога.

E-mail: artem.ru.2012@yandex.ua

Осташук Іван Богданович

Кандидат філологічних наук (дисертація «Релігійно-філософський дискурс у романах Наталени Королевої», 2004), доктор філософських наук (дисертація «Сакральний символізм як феномен християнської комунікації», 2012), професор, професор кафедри культурології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Україна, Київ).

Сфера наукових зацікавлень: релігійна семіотика, лінгвокультурологія, герменевтика, католицька теологія.

E-mail: ostaszczuk@onet.pl

Пелехата Олена Миколаївна

Кандидат філологічних наук, доцент кафедри слов'янських мов ДВНЗ «Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника» (Україна, м. Івано-Франківськ). У 1994 році захистила кандидатську дисертацію на тему «Семантическая структура производных локативов в современном русском языке». В 2017 році проводила дидактичні заняття в рамках програми Європейського Союзу Еразмус+ в Закладі Польської Мови Академії ім. Якуба з Парадижа в Гожові Велкопольському (Польща).

Сфера наукових зацікавлень: семантика, словотвір слов'янських мов, соціолінгвістика, мова мешканців прикордонних регіонів.

E-mail: olena.pelekhata@gmail.com

Польова Леся Василівна

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Україна, м. Івано-Франківськ): доцент кафедри готельно-ресторанної та курортної справи, кандидат педагогічних наук. У 2011 р. захистила кандидатську роботу у Переяслав-Хмельницькому педагогічному університеті ім. Григорія Сковороди за спеціальністю 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти на тему «Професійна підготовка менеджерів туризму в Польщі». З вересня 2012 р. – доцент кафедри готельно-ресторанної та курортної справи. 2013 р. – лауреат премії голови обласної державної адміністрації та голови обласної ради в номінації «Молодий вчений року». В 2013 р. – присвоєно вчене звання доцента кафедри готельно-ресторанної та курортної справи.

Науковий доробок: 1 монографія, 11 навчально-методичних посібників, понад 60 наукових праць.

E-mail: lesia.polova@pu.if.ua

Пуздрак Лідія Ігорівна

Аспірант кафедри польської філології філологічного факультету Львівського національного університету ім. Івана Франка. Тема майбутньої дисертації: “Ідентичність емігранта у сучасній польській прозі на зламі XX-XXI століть”.
Наукові інтереси: сучасна польська література, еміграційна література зламу XX-XXI століть, проблема ідентичності у літературі.
Email: lida.puzdrak@gmail.com

Рибчак Віталій Іванович

Уманський національний університет садівництва (Україна, м. Умань), доцент кафедри маркетингу економічного факультету, кандидат економічних наук. Тема кандидатської дисертації «Розвиток приватного підприємництва в умовах трансформації економічних відносин в Україні».
Сфера наукових зацікавлень: розвиток малого бізнесу в новітніх соціально-економічних умовах, розвиток туристичної галузі, вивчення перспектив малого бізнесу в туристичній галузі транскордоння. Брав участь у програмі Європейського Союзу Еразмус+
E-mail: vryb4ak@gmail.com

Рибчак Олена Сергіївна

Уманський національний університет садівництва (Україна, м. Умань), доцент кафедри технологій харчових продуктів інженерно-технологічного факультету, кандидат економічних наук. Тема кандидатської дисертації «Тіньова економіка та особливості її розвитку в Україні».
Сфера наукових зацікавлень: вдосконалення технологій виробництва і переробки плодів і овочів з метою підвищення їх економічної ефективності.
E-mail: aryb4ak@gmail.com

Сухомлинов Олексій Миколайович

Доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Міжнародної школи україністики Національної академії наук України, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Бердянського університету менеджменту і бізнесу, голова польського культурно-освітнього товариства „Відродження” в Бердянську. Автор понад 130 наукових статей і 5 монографій.
Наукові дослідження стосуються проблем прояву форм пограничності та багатокультурності. У наукових працях досліджено літературознавчий

і антропологічний аспекти культурної, мовної та релігійної інтерференції, розглянуто складні питання польсько-українських лімінільних текстів, цивілізаційно-культурного пограниччя літератури сучасної Туреччини та традицій толерантності поліетнічної Буковини.

Брав участь у програмі Європейського Союзу Еразмус+ на Гуманітарному факультеті Академії ім. Якуба з Парадижа у Гожуві Велькопольському (2017, 2018).

[Http://suchomlynow.pl](http://suchomlynow.pl); e-mail: lech@suchomlynow.pl

Чаграк Наталія Ігорівна

Кандидат педагогічних наук, доцент кафедри іноземних мов і країнознавства факультету туризму ДВНЗ «Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника» (Україна, м. Івано-Франківськ). Науково-методичні стажування: Куцтаунський університет (Kutztown University, PA, USA) США (2006); науково-методичні семінари Британської Ради (2009; 2010; 2011), Київський міжнародний університет (2012); науково-методичне стажування на факультеті гуманітарних наук (кафедра англійської філології) Академії ім. Якуба з Парадижа в м. Гожув Великопольський (Польща) (2014). У 2018 р. була учасником європейської програми академічних обмінів Еразмус+ та провела дидактичні заняття в Закладі Едукації Академії ім. Якуба з Парадижа в м. Гожув Великопольський (Польща).

Сфера наукових зацікавлень: освітня геронтологія, вища освіта в Україні і за кордоном, освітня міграція. Автор понад 60 наукових публікацій, 5 навчальних посібників з ділової англійської мови.

E-mail: nchahrak@ukr.net

Шикеринець Василь Васильович

Кандидат наук з державного управління, завідувач кафедри управління соціокультурною діяльністю, шоу-бізнесу та івентменеджменту. «ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Україна, м. Івано-Франківськ). В 2007 році захилив кандидатську дисертацію «Становлення та тенденції розвитку органів місцевого управління в Україні (середина XVII – поч. XXI ст.)», за спеціальністю 25.00.01 – теорія та історія державного управління. В 2018 році науково-методичне стажування Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка, свідоцтво про підвищення кваліфікації; тема: «Особливості формування регіональної політики у сфері соціокультурної діяльності», 14.12. 2018 ро-

ку; Івано-Франківська обласна філармонія імені Іри Маланюк, довідка про підвищення кваліфікації у вигляді стажування; тема: «Тактичне і стратегічне управління закладами соціокультурної сфери», 16.04 2018 року.

Сфера наукових зацікавлень: публічне управління, державне управління соціокультурною діяльністю місцевому рівні, культура, соціокультурна діяльність.

E-mail: v_shykerynets@ukr.net

Філюк Світлана Михайлівна

кандидат географічних наук, доцент кафедри туризмознавства і краєзнавства факультету туризму ДВНЗ «Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника» (Україна, м. Івано-Франківськ). В 2007 році захистила кандидатську дисертацію на тему: «Туристсько-рекреаційні ресурси Івано-Франківської області: сучасний стан та перспективи використання», за спеціальністю 11.00.11 – конструктивна географія та раціональне використання природних ресурсів.

Сфера наукових зацікавлень: основи туризмознавства, туризмологія, сільський, зелений туризм, агротуризм.

E-mail: filuk.sm@gmail.com

Ямчук Павло Миколайович

Кандидат філологічних наук (дисертація: «Імпресіонізм в українській прозі 1890-х - 1930-х років») доктор філософських наук (дисертація: «Східнохристиянська ціннісно-сиислова парадигма консервативного мислення в українському бароковому дискурсі XVI-XVIII століть»), професор кафедри соціально-гуманітарних і правових дисциплін ДВНЗ «Уманського національного університету садівництва» (Україна, м. Умань). Сфера наукових зацікавлень: філософія, українознавство, філософія науки, філософія мови, релігієзнавство, богослів'я, літературознавство, проблеми етики та естетики, сучасні соціально-гуманітарні теорії, проблеми інформаційного суспільства.

E-mail: jamchuk1972@gmail.com